

ՀԱՅ ԵՐԶԱՆ

ԴՏՈՐԻ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 6

ՅՈՒՆԻՍ

1906

ԹԻՖԼԻՍ

Հայաստանի «ՀԱՐՄԷՍ» Գրադրոշվան, № 15.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 6

Երևո

1. ԽԱՄԷԼԻՕՆ ՍԷԼԷՆ-ի (Կեանքի պատգուածիւններից) 9
2. ԹՈՒՐԲՕ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՐՇԱԽԱՆՔԻ ՔՍԱՆԵԻՀԻՆԳԱՄԵԱԿԸ
Ականատեսի 11
3. ՃԵՄԱՐԱՆՅՈՒ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՅ, Արգու-ի 17
4. ԿԱՆԱՆՅ ՀԱՐԻԸ Սօֆիա Դանիէլըէզեանի 33
5. ՍԵԻ ՄՇԱԿ Ս'. Պետրասեանի 65
6. ՖԻՆԼԱՆԴԻԱ Դ.-ի 71
7. ՄՕՏԻԿ ԱՆՅԵԱԼԻՅ, Անկախ-ի 81
8. ԿԱՐԼ ՄԱՐԲՍԸ ԵՒ ՄԱՐԲՍԻԶՄԸ, Բ. Իշխանեանի . . . 92
9. ԱԳՐԱՐ. ՀԱՐՅԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍԱՆՈՒՄ
Երուանդ Սարգսեանի, 108
11. ՆՈՐ ՄՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ 121
12. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. —
Գոկտոր Կ. Փաշոյան Գորոջական առողջապահութիւն-
ներ. 2) Գեղամաններն ինչ կարգան Յով. Տէր.-Մի- 123
րաքեանի
13. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Պետական Գուման. — Առաջին կոն-
ֆլիկտը. — Զոլէտը է անուանարկիլ Պետական Գուման,
այլ բարոյապ'ո աջակցել նրա կողմին կառավարութեան
դէմ. — Բանուոր պատգամաւորների եւ Վլիխմնովի կար-
ծիրը. — Կոփասեան եւ հայ կեանքի հարցեր: Լ. Ս.-ի
14. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Պարլամենտարիզմը եւ հասա-
րակական էլիտիլիա. — Ընտրողական քեֆորմը Աւստ-
րիայում. — Ֆրանսիական պարլամենտի նոր կազմը: Լ. Ս. 138
15. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ «Կալծ» 156
17. ԾԱՆՈՒՅՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ
18. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նոր շրջան VI տարի

Հրատ. XVIII տարի

ՄՈՒՐՃ

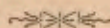
ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՅԱՐԵՍԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ա. Կ Ի Ր

№ 6

Յ Ո Ւ Ն Ի Ս

1906

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան „ՀՐԱՄԷՍ“ Ընկ. Մադար. փող., 15.
1906

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Մեր ընթերցողներինց խնդրում ենք նախ ողորկ հետևեալ նկատուած վրիպակները.

Երես	տող	տպուած է	պէտք է լինի
82	2 Վ.	կարողացել է	կարողացել է
83	16 ն.	Այդպիսին	Այդպիսի սին
«	13 «	Բնչ փոյթ	Բնչ փոյթ.—
«	11 «	մօտ է	մօտ է
«	« «	անցնի	կ'անցնի
86	19 վ.	կոչւում է, ամբողջային կոչւում է՝ ամբողջային	
«	7 ն.	հրապարակօսութիւն հրապարակօսութեան	
87	14 «	ստապձել	ստանձել
90	14 «	առաքեալները	առաքեալների
«	17 «	ըմբոստների	ըմբոստների
«	11 «	սիւներով	կռիւներով
91	9 «	«Ս.-Դ.»	և՛ «Ս.-Դ.»

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱՆՈՒՅՈՒՄՆԵՐ

Մեր նոր բաժանորդները ստանում են ձրիաբար 1905 թ. «Մուրճ»-ի 11—12 №-երը և 1905 թ. ընթացքում «Հաջի Բաբա» վէպի լոյս տեսած թերթերը, ուղարկելով ճանապարհածախք 50 կ.:

Յիշեցնում ենք մաս-մաս վճարող մեր բաժանորդներին երկրորդ վճարը հասցնել խմբագրութեանս:

Մորիէրի «Հաջի Բաբա» վէպի առաջին հատորը մեր բաժանորդների համար արժէ 1 ռ. (2 ըուբլու փոխարէն), ճանապարհածախքով 1 ռ. 50 կոպ.

Առանձարի «Վշտի Ծիծաղը» մեր բաժանորդների համար 70 կոպ. (1 ռ. փախարէն):

1905 թուականի «Մուրճի» սպառուած №№ 1, 2-3, 4 և 5 ցանկանում են գնել. դիմել առաջարկութեամբ «Մուրճի» խմբագրութեան:

«Մուրճ» պ. պ. գործակալները թող բարեհաճեն իսկոյն հասցնել գանձած բաժանորդագները. կէս տարին շատ բաւական է սպասելու համար:

Այս համարից տրւում է մեր խոստացած երկրորդ յաւելուածը. պ. Լէօն «Հայոց Հարցը»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 6

Երես

1. ԽԱՄԵԼԷՕՆ ՍԷԼԷՆ-ի (Կեանքի գիտողութիւններէց) . . . 9
2. ԹՈՒՐԲՕ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՐՇԱԻԱՆՔԻ ՔՍԱՆԵԻՆԻՆ ԳԱՄԵԱԿԸ
Ականատեսի 11
3. ՃԵՄԱՐԱՆՑՈՒ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ, Արգոս-ի . . . 17
4. ԿԱՆԱՆՑ ՀԱՐԻԸ Սօֆիա Դանիէլքէզեանի 33
5. ՍԵԻ ՄՇԱԿ Մ. Պետրասեանի 65
6. ՖԻՆԼԱՆԴԻԱ Ե.-ի 71
7. ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱԼԻՑ, Անկախ-ի 81
8. ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍԸ ԵՒ ՄԱՐՔՍԻՉՄԸ, Բ. Իշխանեանի . . 92
9. ԱԳՐԱՐ. ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ
Երուանդ Սարգսեանի, 108
11. ՆՈՐ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ 121
12. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. —
Դոկտոր Կ. Փաշայեան Գպրոցական առողջապահութիւն-
ներ. 2) Դեռահասներն ինչ կարգան Յով. Տէր.-Մի- 123
րաքեանի
13. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Պետական Դռման.—Առաջին կոն-
ֆլիկտը.—Չպէտք է անուանարկել Պետական Դռման,
այլ բարոյապէս աջակցել նրա կոռւին կառավարութեան
դէմ.—Բանուոր պատգամաւորների եւ Պլեխանովի կար-
ծիքը.—Կովկասեան եւ հայ կեանքի հարցեր: Լ. Ս.-ի
14. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Պարլամենտարիզմը եւ հասա-
րակական էվոլուցիա.—Ընտրողական բեֆորմը Աւստ-
րիայում.—Ֆրանսիական պարլամենտի նոր կազմը: Լ. Ս. 138
15. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ «Կայծ» 156
17. ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ
18. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

19. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ I-ին. Ջէյմս Մորիէր՝ «ՀԱՁԻ ԲԱԲԱՆ
ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, թարգմ.
անգլ. Մ. Կարապետեան
17. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ II-րդ, ԼԵՕՆԻ ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՅԸ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ գրել պարզ մանաւանդ բուերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ քերքի միայն մի երեսի վրայ. առանձնապէս ուշ դարձնել կէտադուքեան, ուղղագրութեան եւ նոր պարբերութիւնները որոշակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:

2. Չընդունուած մեծ յօդուածները պահուում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնւում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերադարձնւում:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարւում են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուրհի» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:

6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակադրոշմ կամ պոստալին բլանկ:

7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկ, Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ պէտք է այտնել նաեւ հին հասցէն:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԲԱՑՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ԿԱՅԾ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

Օ Ր Ա Թ Ե Ր Թ Ի

Առ այժմ լոյս կը տեսնի շաբաթական առնուազն երկու անգամ:

Բաժանորդագիրն թիֆլիսում՝ ապրիլի 1-ին մինչև տարուայ վերջը 3 ռ. 50 կ., 3 ամս.—1 ռ. 20 կ. ամիսը—40 կ. թիֆլիսից դուրս՝ մինչև տարուայ վերջը 4 ռ. 3 ամս. 1 ռ. 40 կոպ., ամիսը—50 կոպ.: Առանձին №№ թիֆլիսում 3 կոպէկ: թիֆլիսից դուրս 4 կ.:

Խմբագրութեան հասցէն՝—Тифлисъ, Редакція «Кайцъ», Со-
лолакская № 3.

Խմբագիր հրատարակիչ՝ Ա. ԵՐԶՆԿԵԱՆ

«ԿՈՌՈՒՆԿ»

ՀԱՆԴԷՍ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

(Երաժշտարիւն, Ճարտարապետարիւն, ևն.)

(ԵՌԱՄՍԵԱՅ)

ԿՈՌՈՒՆԿԻՆ նպատակն է՝

1. Հայ արուեստը ճանչցնել Հայուն,
2. Եւրոպ. արուեստը ճանչցնել Հայուն,
3. Հայ արուեստը ճանչցնել Եւրոպային:

ԿՈՌՈՒՆԿԻՆ տարեկան բաժնեգիրն է՝

Եւրոպայի համար	10 Ֆրանք
Ամերիկայի »	2 դալէր
Ռուսիոյ »	4 ռուբլի
Անգլիոյ »	8 շիլին
Տաճկաստանի »	50 դահէկան

«ԿՈՌՈՒՆԿ»էն օրինակ մը իբր նմուշ ՁՐԻ ստանալու հա-
մար պէտք է զրեւ հետևեալ հասցէով՝

K. PROFF-KALFAIAN

Directeur-Rédacteur du «Groung»

159, Boulevard Montparnasse,

PARIS

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ
Մ Ի Ք Ա Ն Ի Օ Ր
ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՒ ՍԻՒՆԻՔՈՒՄ

Գինն է 20 կոպէկ:

Դիմել՝ գրավաճառներին:

«ԳՈՒՏՏԵՄԲԵՐԳ» գրախանութում

- Վաճառոււմ են Լեւոն Սարգսեանի հետեւեալ գրքերը.
- 1) Ժողովրդի կրթութեան գործը մեզանում, 1892 թ.
գինն է 20 կ.:
 - 2) Հին ցաւ (հրապարակախօսական խոհեր—մեր կղերի մասիւր), 1900 թ. » 30 կ.:
 - 3) Մի քանի օր Արցախում եւ Սիւնիքում » 20 կ.:
 - 4) Այց Թիւրքաց Հայաստանին, 1890 թ., » 60 կ.:

ԱՌԱՆՁԱՐԻ

- 1) Վշտի ծիծաղը (պատմութեան ժողովածու) գ. 1 ր.:

Լոյս տեսաւ

Յ. Յակոբեանի «ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԵՐԿԵՐ».

Բանաստեղծութիւններ. գինը՝ 20 կոպ.
Դիմել, Тифлисъ, Бебутовская 60. А. Акопяну

Совѣтъ съѣзда Бакинск. нефтепромыш- ленниковъ

Ищетъ опытное лицо для завѣдыванія всѣми начальными школами съѣзда и вечерними курсами для взрослыхъ. Школы—одноклассныя (7) и двухклассныя (1), смѣшанныя для дѣтей обоего пола рабочаго населенія промысловаго и заводскаго районовъ. Завѣдываніе школами коллегіальное совмѣстно съ училищнымъ совѣтомъ. При школахъ имѣются вечерніе курсы для взрослыхъ. Вознагражденіе 3,000 рублей и 600 рублей разъѣздныхъ. Заявленія о желаніи занять означенное мѣсто, вмѣстѣ съ подробнымъ curriculum vitae, просятъ адресовать не позже 1-го августа въ г. Баку, контролера совѣта съѣзда нефтепромышленниковъ.

Приглащаетъ для народныхъ домовъ съѣзда завѣдущаго основательно знакомаго съ постановкой занятій и развлеченій въ народныхъ домахъ.

Въ домахъ съѣзда устраиваются спектакли, чтенія и лекціи на русскомъ, армянскомъ и татарскомъ языкахъ, почему желательно знаніе этихъ языковъ и знакомство съ соотвѣтственными литературами.

Жалованье—3,000 рублей въ годъ.

Срокъ подачи заявленій не позже 1-го августа. Заявленія просятъ адресовать: Баку, контролера совѣта съѣзда нефтепромышленниковъ, комитету по завѣдованію народными домами.

Կովկասի Ռուսմական Շրջանի հոգաբարձական Խորհրդի որոշմամբ

Համարուած է պիտանի սկզբնական դպրոցների համար:

Կ. ԿՈՒՍԻԿԵԱՆԻ և Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ

ՄԱՅՐԵՆԻ ԽՕՍՔ

ԸՆԹԵՐՅԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿԸ

(Երրորդ և չորրորդ տարիների համար)

Համառոտ հայերէն-ռուսերէն բառգրքով

ԳԻՆՆ Է 70 Կ.

(246 էրես)

Դիմել Թիֆլիս՝ «Դուստներերդ» և «Կենտրոնական», իսկ Բազում՝ «Сотрудник» գրավաճառանոցներին:

Продолжается Подписка

на большую политическую и литературную газету

СОВРЕМЕННОСТЬ

Условія подписки:

Съ 1-го апрѣля по 1 мая 80 коп., по 1 юня 1 руб. 55 к., по 1 юля 2 р. 30 к., по августа 3 руб., по 1 сентябрю 3 р. 70 к., по 1 октября 4 р. 50 к., по 1 ноябрю 5 р. 20 к., по 1 декабря 5 р. 90 к., по 1 января 6 р. 50 к.

РЕДАКЦІЯ и КОНТОРА: Москва, Столешниковъ пер., домъ Общества «Якорь». Телефонъ № 122-70

LA REVUE

(Ancienne «Revue des Revues»)

ABONNEMENT

Etranger (Union postale) par an: 28 fr.

» » » par semestre 16 fr.

Directeur-Rédacteur en chef

JEAN FINOT

Administration et Rédaction:

12 Avenue de l'Opéra

Paris

Խ Ա Մ Է Լ Է Օ Ն

(ԿՆԱՆՔԻ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՅ *)

Ժամանակակից հասարակութեան մէջ շատ տարածուած են այդ սողունի նման մարդկանց տեսակները...

Քամէլէօնը, ինչպէս երևի լսել է ընթերցողը, ծառերի և թփերի վրայ ապրող մի տեսակ խլէզ է, որ զարմանալի յատկութիւն ունի.—հանգամանքներին նայած արագօրէն փոխել ոչ միայն իր կաշուի գոյնը, այլ և մարմնի ձևը, աւելի կամ պակաս ուռցնելով նրան:

Քաշութեան և ոյժի նշոյլ անգամ չունենալով այդ արարածները դրսից բաւական ահարկու են... որովհետև գլուխների ոսկորները պատերազմի աստուած Արէսի սաղաւարտի նմանութիւն ունեն, իսկ մէջքերին՝ աստամնածէ ցցուածքներ որ ցասման ժամանակ... գուցէ վախեցնեն միամիտներին...:

Ճիւղերի վրայ իր գրաւած դիրքը նա պինդ բռնում է իր ոլորուն պոչով և ունեւիթանման թաթերով: Եւ կամաց-կամաց վեր-վեր է բարձրանում աւելի յարմար տեղեր գրաւելու համար... Իսկ ռն է դոյութեան կռուի մէջ խամէլէօնի գլխաւոր գէնքը:—Լեզուն: Եթէ չլինէր այդ երկայն, ձկուն լեզուն՝ նա սովից կը սատկէր... Մինչդեռ այդ լեզուի շնորհիւ նա բռնում է այն բոլոր դիւրահաւատ և կարճամիտ ճանճերին ու միջատներին, որոնք նստում են նրա շուրջը: Իսկ միամիտ և դիւրահաւատ միջատների թիւն որքան շատ է... Եւ այդպիսով խամէլէօնը իր երկար ու լարժուն լեզուի, ինչպէս

*) Տես «Մուրճ»-ի անցեալ համարը:

և գոյնը փոփոխելու յատկութեան շնորհիւ շատ յաջող կարիքնրա է անում բնութեան մէջ: Միթէ նոյն առաւելութիւններն չեն պահանջում մարդկային հասարակութիւնների մէջ... «կարիեր անելու» համար...:

Կենդանաբանները ասում են թէ խամէլէօնները քառասուն և երկու առանձնատեսակութիւններ կան, սակայն ամենատարածուածը վուլգար մականունը կրող խամէլէօններն են: Այդ «վուլգար» տեսակից կան Եւրոպայում, Փոքր Ասիայում և կից երկրներում...: Կովկասի մասին գիտունները լռութիւն են պահպանում, սակայն ես կարող եմ երգուել որ մեզանում չափազանց շատ են «վուլգար» տեսակի... մարդ-խամէլէօնները...:

Եւ ի՞նչ նպաստաւոր պայմաններ զրանց զարգացման համար մեր կեանքում. դիւրահաւատ և կարճամիտ մարդուկ-միջատների հօտեր կամ խաւար ամբոխ և յարմար դիրքեր գրաւելու համար տնտեսական-հասարակական-պետական ծառերի ու թփերի բազմաթիւ՝ ճիւղեր՝ պաշտօններ, դիրքեր...: Բարձրացիր ճիւղերից մէկի վրայ, պոչովդ ու թաթերովդ պինդ ամրացիր տեղումդ, և, հանգամանքներին նայած, արագօրէն փոփոխիր գոյնդ, փքուն կամ նուաստ ձև ստացիր ու գործիր, գործիր անդադար երկայն, ճկուն ու լարժուն լեզուովդ. սարդեր, իշաճանճեր, մեղուններ, պսպղուն բզէզներ, հացալիւսներ, հարսուկներ և այլն և այլն՝ բոլորը գոհ կը դառնան այդպիսի լեզուին... Եւ կեանքի մէջ յաջողութիւնդ կատարեալ է, ո՞վ առիւծանման խէզ...

Սէլէն

ԹՈՒՐԹՕ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՐՇԱԽՔԻ ՔՍԱՆԵՒՀԻՆԳԱ-
ՄԵԱԿԸ

1880—1905

VII

Հետեւեալ առաւօտը մենք մեկնեցինք վանքից և երեկոյ-
եան հասանք Բաշկալէ: Քաղաքի կառավարիչն էր այն ատեններ
հռչակաւոր սահմանադրական Միդհադ փաշայի աները՝ Թօսուն
փաշան, որ իբր իր լուսամիտ փեսայի քաղաքական ուղղու-
թեան հետևողներից մինը աքսորուած էր Սուլթանի հրամա-
նով այդ հեռաւոր անկիւնը, սահմանադրութեան վերահաս-
տատումը Տաճկաստանում ապագային բոլորովին անկարելի
դարձնելու համար: Եօթանասնամեայ հուժկու, առոյգ, ուրախ-
զուարթ մի հինաւուրց թուրք էր Թօսունը, թէև ենիչարիա-
կան ժամանակներից մնացած, այլ սակայն բաւականի չափ
ազատամիտ գոնէ իր քաղաքական հայեացքներում: Մեր տե-
սակցութեան միջոցին, որ բաւական երկարատեւ էր և յորում
այն ատեններ այնքան տաք կերպով յուզուած 61-րդ արիւնոտ
յօդուածի տրամադրած ռէֆորմների հարցը շօշափուեց՝ փաշան
լուսամիտ մտքեր արտայայտեց: Նա ըմբռնել էր որ առանց
պետական հնացած, մաշած, փտած սոսկալի ռէֆիմը հիմնովին
բարեփոխութեան ենթարկելու փրկութիւն չկար Թուրքիոյ հա-
մար, և թէ Սուլթան Համիտի բռնած ու հետեւած արդի քա-
ղաքականութեան հետեւանքը անպայման պիտի վերջնական
կործանման տանէր յանգեցնէր ամբողջ օսմանեան մեծ կայս-
րութիւնը.—բան մը այսօր արդէն կատարուելու վրայ մեր աչ-
քերի առաջ: Թօսուն փաշան կատարեալ մի Միդհադեան
էր. Ռոսիայից նա ոչ մի յոյս չուէր Թուրքիոյ վերածնու-
թեան ու քաղաքական զարգացմանը համար, ի նկատի ունե-
նալով որ միապետութիւնը միշտ միմիանց թշնամի են եղել և
շարունակ զիրար կործանելու վրայ են. «միայն Անգլիան է—
ասաց նա.—մեր ճշմարիտ անկեղծ բարեկամը, որ անընդհատ
աշխատել է Տաճկաստանի բարօրութեանը, բայց, աւանդ որ
Համիտը այդ բանը չկարողացաւ ըմբռնել և գնալով անջա-
տուեց Ալբիոնից, դրժելով Կիպրոսի դաշնադրութեամբ յանձն-
առած պարտականութիւնները և տուած հանդիսաւոր խոստ-

մունքները ի մասին երկրի վարչական բարենորոգմանց: Եւ այդ ցաւալի հանգամանքը շատ թանգ պիտի նստի մեզ ապագային մի օր»:

Նա խօսում էր զգացուած և յուզեալ, որպէս մի թուրք պատրիօտ, ջերմապէս սիրելով Օրխանների և Օսմանների հաստատած մեծ պետութիւնը եթէ ոչ Հայրենիքը որ չկար ու չկայ բոլորորովին օսմանցի թուրքերի համար:—

Գալով Շէյխ Իւբրադուլլահի շարժումներին՝ փաշան բոլորովին չի ծածկեց էլ հիւպատոսից որ դրանք կատարուում էին Սուլթանի բացարձակ հրամաններով ու հրահանգներով: «Մենք» — ասաց նա ցաւագին մի հառաչանք քաշելով — «մեր բոլոր պանծալի պատմութեան մէջ դեռ Համիդի նման մի անհեռատես, բանի չի համոզուող, յամառ, ապիկար և անգութ թաղաւոր չենք ունեցել 33 Սուլթանների ստուար շարքում, որանք Օսման I. Ղազիից սկսած (1299) մինչև մեր օրերը բազմել են օսմանեան փառապանծ գահին վրայ: «Տեսէք» ասեց նա — «Մահմուտ II. Աղիլը (արդարադատ), (1808) գովելի հեռատեսութեամբ մի օրուայ մէջ բնաջինջ արեց 3—4 հարիւր տարի գոյութիւն ունեցող ահեղ Եէնիշարիական բանակը, կոտորել տալով ամենքին Կ. Պոլսոյ Հիպօպոդրոմի հրապարակում գտնուած լայնածաւալ զօրանոցում: Պէտք է ձեզ ասեմ որ նա այդ սոսկալի քայլը արեց լսելով մի խելացի հայի խորհուրդին — Գաղաղ Արթիւն Ամիրան էր այն, որ իրաւամբ արժանի կոչուելու Օսմանեան գահին ու պետութեան մեծագոյն ուլ-խիւսմ բարերարն ու անգնահատելի բարեկամը: Որ այդ խորիմաստ և հեռատես ծրագրովը — թէև սոսկալի անգթութիւն և ոճրագործական բնաւորութիւն ունեցող — մի մեծ ծառայութիւն է մատուցել մեր կայսրութեան, դարուց և դարս յիշատակելի մեր պատմութեան մէջ: Օսեան Գրիգոր էֆէնդին ալ մի այդպիսի հազուադիւս անձնաւորութիւն էր, սակայն Համիտ վաւերաց ու հալածեց նրան մինչև Պարիզ, ահանջ դարձնելով նրա տուած բարի, օգտակար խորհուրդներից, ջնջեց նրա Միդհադի հետ կազմած նիզամնամէն (սահմանադրութիւն) որ ժխտեց և լիբր, անզգամ, անօրէն մարդկանց իր շուրջը հաւաքեց, մարդապաններին, զոդերին ու աւաղակներին քաջալերեց, նրանց ամենքին կայսերական շնորհներով, առատաձեռն պարգևներով, տիտղոսներով ու պաշտօններով, բացի այդ՝ կախաղանի վրայ բարձրանալու արժանի մի հինաւուրց աւաղակապետին Շէյխ օծել տալով Մէկկայում՝ Բիւրդիստան ուզարկեց՝ ճիւղային յետին մտքերով ու ահելի նպատակներով: Բանը այնտեղումն է որ Համիդ ցանկանում է իր մեծ-հօր, Մահմուդի ջնջած ենի-

չէրիական բանակի տեղ հաստատել քրդական մի նոր սոսկալի, ոսոխալի ենիչէրիութիւն, որ պիտի գերազանցէ իր արարքներով նախորդը և ապշեցնէ, զարհուրեցնէ իր անուր խժըժութիւններով հաժայն աշխարհը ապաղային:

Կօնսուլը, որ այնքան էլ տեղեակ չէր թուրքաց պատմութեան, բոլորովին զարմացած մնացած էր Թօսուն փաշայի արած այս սոսկալի մերկացումներովը և ոչ մի խօսք չդտաւ նրան պատասխանելու, ուստի վերջ տալով տեսակցութեան մեկնեցանք փաշայի մօտից:

Երեկոյեան մեզ փոխադարձ այցելութեան եկաւ փաշայի կողմից Ալլիշէի (արդարութիւն) նախագահ հաջի Մուստաֆա էֆէնդին: Սա բոլորովին մի ուրիշ անսակի մարդ էր. բնիկ վանեցի և հայկական սերունդից, 45—50 տարեկան մի թունդ իսլամ լինելով, նա նորակազմ *a la réforme* հաստատած Ալլիշէի կոչուած նորահնար հարստահարութեան մի յաջող միջոցն հանդիսացող վարչութեան ղեկավարութիւնն ստանձնել էր «Հնորհիւ վեհ. Սուլթանին» (!) ըստ Տաճկաստանի լրագրաց: Նրան կարելի է անուանել այսօրուայ լեզուով մի ճարպիկ պանիսլամիստ և նա անկասկած հէնց այդ պատճառով էլ արժանացել էր Համիդի ուշագրութեանը ու շնորհներին, որպէս մի ընտիր գործիչ իր ապագայ ծրագիրներին: Պատակցութիւնը դարձաւ էլի օրուայ երկու հրատապ հարցերի շուրջը—քրդական արշաւանք և ուէֆօրմներ: Սկսելով առաջինից Հաջին երկիւղ յայտնեց դրանից առաջանալիք ծանր հետեւանքների մասին, ի նկատի ունենալով որ քրդերը մի վայրենի, աւազակաբարոյ, ձրիակեր ժողովուրդ լինելով բնականաբար մեծամեծ ֆլասներ պիտի հասցնէին ազդաբնակութեան խաղաղ, մանաւանդ երկրագործ գիւղաբնակ դասակարգին: Բայց նա բոլորովին մի նոր տեսակէտ մտցրեց այդ երկու հարցերը սերտ կերպով միմեանց հետ կապելով: Ձի նրա կարծիքով վեց մեծ պետութեանց սաստիկ ճնշումների տակ Սուլթանի խոստացած բարենորոգումների ծրագիրն էր քրդերի յուզման և շարժումների բուն պատճառը: Ահա թէ ինչու.—վեց նահանգներում, այսինքն. Տրապիզոն, Սերաստիա, Պարբերդ, Կարին, Վասպուրական և Տարօն (Մուշ, Բիթլիզ Սղերդ և Դիարբէքիր միացրած) գլխաւորապէս 3 ազգեր կան բնակուած. հայեր, քրդեր և ասորիք: Ռէֆորմների ծրագրից բոլորովին դուրս են թողած քրդերը իբրև վայրենի, անպէտք և ֆլասակար մի տարր, տալով բոլոր իրաւունքները միայն այդ մնացած երկու քրիստոնեայ ազգերին. և այս չափազանց վիրաւորական և անհանդուրժելի լինելով քուրդերին, նրանք էլ

ընականաբար որոշել ու վճռել են զէն ի ձեռին արգիլել հէնց սկզբից բարենորոգումների ներմածումը պետութեան այդ մասերում: Եւ Հաջին իր հեռատես մտքովը ճիշտ որ մարզարէաբար նախագուշակեց թէ բանը մեծ և սոսկալի արիւնահեղութեամբ էլ պիտի վերջանար. ինչպէս որ հէնց այդպէս էլ եղաւ յետոյ. բայց, ի պատիւ հայազգի իսլամ Հաջի Մուստաֆա Էֆէնդուն, պէտք է յիշատակել այստեղ անցողակի կերպով որ 1896-ի Վանայ մեծ ջարդերի միջոցին նա ոչ թէ չի մասնակցեց այն արիւնահեղութեանց, նման մի ուրիշ լիբր հայազգի իսլամ Թէմուր-օղլու-Ղադիր փաշային, որ զժոխային անգըթութեամբ Հայկականը թաղի իր դրացի 150 հայ ընտանիքներին հրաւիրելով իր մեծ ապարանքը՝ պաշտպանութիւն խոստանալով, այդ միամիտ խղճալի համայնքին, ինքը իր ձեռքովը ամենքին էլ կոտորեց իր սեփական տան մէջ և անմեղ զոհերի տուն-տեղերը թալանելով նրանց հողերն էլ գրաւեց և իր անուան սեփականացրեց առանց այլևայլութեան, լինելով Վանայ քաղաքապետը և ազդեցիկ մի ծայրագոյն աստիճանի լիբր զապան,—այլ կանչելով իր մօտ իրա 6 որդիքը և բոլոր մօտիկ ազգականները խստիւ պատուիրեց նրանց. հեռու կենալ այդ ահուկի նամարդութիւնից հարեանի, բարեկամի վրայ սուր բարձրացնել.—և ընդհակառակը՝ զինելով նրանց և ինքն էլ հրացանը ձեռին ազնուաբար պաշտպանեց իր հայ բարեկամներին ու հարեաններին և բոլոր իրանց տունը դիմող անաբեկած ժողովուրդին: Եւ արդարութեամբ խօսելով պէտք է ասած որ այդպիսի ազնուասիրտ թուրքեր շատ գտնուեցին այն ահաւոր օրերում ամեն տեղ արիւնլուայ Հայաստանում: Այժմ բանից դուրս է գալիս որ այն մեծադողորդ ռէֆօրմների ծրագիրները այնքան էլ հեռատես և խելօք կերպով չէին մշակած Կ. Պոլսոյ դեսպանախորհուրդներում և այդ պարագային դրանից առաջացած բոլոր ահուկի հետեանքների մասին զարուս անխիղճ և յիմար բիւրօկրատիան այնքան մեղաւոր է ու դատապարտելի, որքան Սուլթան Համիդ և նրա գործիք դարձած քիւրդ ազգը:

Լսելով այս բոլոր լուրջ խօսքերը կոնսուլը տհաքեկուեց, թերեւ կարծելով թէ այդ սոսկալի կանխագուշակութիւնները կը պատահէին հէնց իր օրովը և ինքն էլ զոհ կը գնար Հայաստանի ռէֆօրմներին!

Մտախոհ և տխուր մենք մեր օթեանը վերադարձանք և հիւպատոսը խկոյն իր յուշատետրին մէջ արձանագրեց օրուայ բոլոր տպաւորութիւնները, Լոնդոն իր կառավարութեան հաղորդելու համար:

Շտապելով վան վերադառնալ մենք միւս օրը առաւօտեան կանուխ ճանապարհ ընկանք և, առանց այլևս ճանապարհին որ-
ևէ տեղ կանգ առնելու, շարունակելով մեր ուղևորութիւնը 2
օրից յետոյ հասանք տեղերնիս:

VIII

1880 թուականի աշնանն էր և մեծ սովը առաջիկայ ձըմ-
բան պատճառով առաւել ևս սպառնալից մի կերպարանք էր
ստանուժ, աչքի առաջ ունենալով տարուայ բերքի նուազու-
թիւնը և պատերազմի արհաւիրքներից—թալան-թուլանից նոր
դուրս եկող աղքատացած ժողովրդեան բազմակարօտ խղճալի
դրութիւնը: Բայց այնտեղ էր բարեբախտաբար Խրիմեան Հայրի-
կը, որ Արծուի աչքերով Վարազայ բարձունքներից ուշադրու-
թեամբ հետևելով օրուայ հրատապ հարցին—սովին—գերմարդ-
կային ճիգեր էր անուժ՝ անխոնջ և անձանձիր կերպով սոս-
կալի աղէտի առաջը առնելու: Եւ այդ աջողուեց նրան
այն ժամանակ կատարելապէս էլ անելու: Հայրենասէր Ներ-
սէս պատրիարքը (որի մասին մի բանաստեղծ երգեց այն
ատեն.

«Որբին, հիքին ու Հայրենեաց
Նա կը սփռիէ տխուր լալիւն,
Եւ Ազգային սուրբ իրաւանց
Մատաղ կուտայ կեանքն ողջոյն:
Օ՛հ արիք ելնել ի հանդէս,
Տօնել զմեր Նոր Ներսէս.
Որ իր շուրջը ի սփռու,
Կանգնէ տաճար, լուսասփռու,
Հոն քաւելու դարևոր
Ազգին վիշտերն բիւրաւոր»):

Օգնում էր Կ. Պոլսից և անգուգական Գրիգոր Արծրունին Կովկա-
սից Հայրենիքի կարօտով տանջուած ու տոգորուած հայոց ցանու-
ցրիւ ազգը ամեն կողմից ու անկիւնից՝ օժանդակեցին Վասպուրա-
կանի արծիւին—խնամելու ու կերակրելու իր ճաղուկներին ամ-
բողջ սովատանջ երկրի փիջում ու այսպէս ապրեց հայութիւնը,
բայց, աւաղ, աւելի սոսկալի անբախտութիւններ ու աղէտներ
տեսնելու ու կրելու:

Այդ օրերին Կ. Պոլսից ժամանեցին Ըր. Միհրան Վարդա-
զարեան և Քերովրէ Կիւլպենկեան՝ ուղարկած «Հայաստանի
Սովելոց յանձնադրողից» Խրիմեան Հայրիկին աջակցելու
խնամատարութեան դժուարին և ծանր գործում: Նրանց ըն-

կերացել էր նաև Քիւթիւկչի Սիմոն Զիլինկերեանը, որին տեսնելով Կամսարականի մօտ ես Հափազանց ուրախացայ և նրա հետ մենք մի անկիւն քաշուելով սկսանք մտերմօրէն խօսակցել: Նա էլ Պոլսից էր գալիս և պատմեց ինձ օրուայ նորութիւնները, զորս մենք լրագրաց էջերում չէինք կարդացած. այն է որ Ներսէս պատրիարքը յաջողել էր մի յատուկ ֆէրման կորդել Սուլթանից Ունջեան Աբիկ էֆէնտու անուան՝ մի խոշոր դրամագլխով ակցիօնէրական փայերից բաղկացած ընկերութիւն կազմելու Հայաստանում ճանապարհներ, երկաթուղի, մի բանի գործարաններ և այլն և այլն շինելու, և թէ դրա համար Ունջեանը Բանկ Օթոմանին 40000 օսմանեան ոսկի կանխագրաւ տուած է. թէ Տրապիզոնի մօտիկ Թիգէ կոչուած սիրուն, փոքրիկ նաւահանգիստը Սուլթանը նուիրել է այդ ընկերութեան՝ իբրև ապագայ ինքնօրէն Հայաստանի համար Պոլսոյ հետ ուղղակի հաղորդակցութեան մի որոշ յենակէտ, թէ Սուլթանը արտօնել է պատրիարքին գործածել Հայկական զինադրոշմը իր պաշտօնական նամակների ճակատին *) և թէ ի մի բան՝ մեծ, երջանիկ ապագայ է խոստացուած հայ ազգին, յորում նա պիտի մոռանայ իր անցեալ բոլոր ցաւերն ու վիշտերը, և այժմ պէտք է գործել հայրենի երկրում ամենայն լրջութեամբ ու խելքով: Նա էլ պատմեցի նրան մեր ճանապարհորդութիւնը ու տեսակցութիւնը Շէյխի մօտ: Նա հետաքրքիր եղաւ մանրամասնօրէն տեղեկանալու բոլոր անցուղարձին, և լսելով յետոյ իմ պատմուածքը, նա բացազանչութեամբ ասեց.

—Կեցիր ես անոնց հէրը պիտի անիծեմ!

—Այսինքն թէ ի՞նչ պիտի անես»:

—«Շունը շան հետ խօսեցնել միմիանց կոտորել պիտի տամ ու այսպէս մեր հինաւուրց ամբողջ վրէժը պիտի առնեմ անոնցմէ», ասեց Քիւթիւկչին քահ-քահ ծիծաղելով: Նա սարսափեցայ պարզն ասած, քանզի կեանքումս մի հաւու վիզն ալ կտրուելը տեսնելիս չեմ կարողացել դիմանալ, իսկ նա ամբողջ մի ազգին ցանկանում էր միմեանց կոտորել տալ ու թաժաշտանել...

Հետևեալ օրը Քիւթիւկչին ոտքով-գլխով անհետացել էր, և ինչպէս տեղեկացանք, նա նոյն գիշերը ուղևորուել էր Շէյխի մօտ՝ մասնակցելու նրա ծրագրած մեծ և արկնահեղ արշաւանքին:

Ականատես

Այդ մէկը գրէ՛ ճիշտ է, քանզի ես տեսել եմ Ներսէս պատրիարքի առ Captain Clifton ուղղած մի պաշտօնական նամակի ճակատին Հայոց Զինադրոշմը:

ՃԵՄԱՐԱՆՑՈՒ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ^{*})

(1896—1902 թ.)

Գալիս է նոր տարուայ արձակուրդը: Ուրախ են ամենքը՝ թէ մեծ թէ փոքր: Բայց արդեօք ի՞նչ է բերում այդ արձակուրդը ճեմարանցու համար, ճեմարանում մնացողները սրբան իրաւունք ունին ուրախանալու: Նրանք էլ կարծում են թէ հանգստանալու են. առաւօտները ուշ են վեր կենալու: Բայց տես որ թարսի պէս դեկտեմբերի վերջին «աւագ տօներ» են գալիս: Հանդիսաւոր ժամերգութիւններ են լինում, իսկ ճեմարանդին, զարնան ծաղկի պէս, անպատճառ ներկայ պէտք է գտնուի: Այսպէս ահա արձակուրդների մեծագոյն մասը ճեմարանցին ստիպուած է եկեղեցում անցկացնել: Իսկ թէ ճեմարանցին ի՞նչ հոգով, ի՞նչ սրտով է եկեղեցի դնում, այդ մասին ասացինք արդէն: Հիւանդանոցում արձակուրդի սկզբներում հիւանդները շատանում են, պատճառը եկեղեցուց խոյս տալն է: Ի դժբախտութիւն աշակերտների՝ ճեմարանի վերակացուները աւելի խիստ են եկեղեցի տանելու վերաբերմամբ:

Յատկապէս մի քանի խօսք չասել այդ «վերակացու» անուն կրող անհատների մասին չի կարելի: Վերակացուն աւելի շփոււմն ունի աշակերտների հետ և ճեմարանական կեանքին տոն տուողներից կարելի է համարել և վերակացուներին: Չնայած որ ճեմարանի վերակացութիւնը այնքան պատասխանատու պաշտօն է, ճեմարանի վարչութիւնը սակայն շատ թեթեւ կերպով է նայում այդ կարեւոր պարտականութիւնը ստանձնողների պատրաստութեան վրայ. բաւական է, որ մի աշակերտ աւարտէ Գ. լսարանը՝ նա արդէն իրաւունք ունի վերակացու լինելու, մանաւանդ երբ այդ աշակերտը «գերազանց վարքով» և «յոյժ գովելի յառաջադիմութեամբ» է աւարտել ճեմարանը: Վարչութիւնը մեծ մեղք է գործում որ նորաւարտ ճեմարա-

¹⁾ Տես «Մուրճ» № 4 և 5
Յունիս, 1906.

նականներին վերակացութեան պատասխանատու պաշտօնն է յանձնում: Ի՞նչ հեղինակութիւն կարող է վայելել մի մարդ, որ ամիսներ միայն առաջ աշակերտական շորերով է եղել: Աշակերտների հետ միասին խաղացել, միասին զբօսնել, միասին կուռել, վիճաբանել և այլն: Չէ՞ որ մի քանի ամիսներ առաջ թէ վերակացուների և թէ վարչութեան դէմ տրտնջացնողներից մէկն է եղել: Չէ՞ որ նա ևս հնար եղածին չափ աշխատել է «խոյս տալ» եկեղեցուց: Եւ ահա այդ մարդը այսօր յանկարծ օսլայած օձիքով, պիջակը հագին եկել և «վերակացու» է եղել: Նա այժմ ճիմարանում տիրող կարգերի գործադիր ժամինն է ներկայացնում: Ինչ փոյթ թէ նա ամիսներ առաջ նոյնպէս բողբոջել է, տրտնջացել է, պահանջել է տիրող կարգերի բարեփոխութիւն...: Այսօր նա «վերակացու» է՝ ճեմարանի վարչութեան հաւատարմատարը, նրա հլու, հնազանդ պաշտօնեան: Եւ այսօր այդ «պաշտօնեան» նոյնպէս պահանջան «ազգաբարձութիւններ» է անում վարչութեան կողմից, նոյնպէս լռնում է եկեղեցուց փախչողներին, պատժում է փոքրիկին, նկատողութիւն անում մեծերին... թէ կուզ միայն ծիծաղ յարուցանելով: Կրկնում եմ, ի՞նչ հեղինակութիւն, ի՞նչ բարոյական ազդեցութիւն կարող է ունենալ մի անհատ, որ պարզ ի պարզոյ կեղծ կացութեան մէջ է:

Իսկ վարչութեան համար ի՞նչպիսի վերակացուներ են հարկաւոր: Վարչութեան համար հարկաւոր են «իրանց մարդիկը»: Վարչութիւնը շատ լաւ դիտէ, որ վերակացուն շատ բան կարող է անել ճեմարանում: Մի ըմբոստ վերակացուն կարող է ահագին «խռովութիւնների», «անկարգութիւնների» պատճառ լինել: Եւ ահա թէ ինչու ճեմարանի վարչութիւնը աւելի գերադասում է վերակացու հրաւիրել նորաւարտ ճեմարանցիներին, քան կեանքում տարիներ ապրած ճեմարանաւարտներին: Նոյնիսկ եթէ մի աշակերտ ճեմարանից դուրս է գալիս և մի քանի տարի զբոսում ապրելով նորից ուզում է ճեմարան մտնել, այդպիսիների համար ճեմարանի ղոնները փակում են, որովհետեւ այդպիսիները կարող են «խմորել» «անմեղ» աշակերտներին: Ուրեմն, ինչպէս տեսնում էք, «խաղաղութեան»՝ եթէ չասենք «անշարժութեան» հոգին է, որ պատճառ է դառնում և ստիպում վարչութեանը ընտրել վերակացու նորաւարտներից, քան արդէն կեանքում «խմորուածներից»:

Շատ անգամ ճեմարանը «ընտանիք» է կոչում և առհասարակ պէտք է ասել որ «ճեմարանական ընտանիք» բառերը գործածութեան մէջ են: Եւ այս բառերը իսկապէս տարօրին

նաև չպէտք է հնչէ. 200-ից աւելի տղաներ տարիններով մի յարկի տակ ապրում են միասին սովորում են, միասին ճաշում են, միասին խաղում են, զրօսնում են: Սրանից յետոյ զարմանալի չէ որ փոքրերը մեծերին «եղրայր» անունը տային, ինչպէս որ ընդունուած է ճեմարանում:

Սակայն դժբախտաբար «ճեմարանական ընտանիք» խօսքերը լոկ դատարկ բառեր են և ներկայիս բոլորովին անհամապատասխան բառեր: Ո՞ր ընտանիքում այն տեսակ խստութիւններ կան, որքան ճեմարանում: Ո՞ր ընտանիքում հօր և որդւոյ մէջ այն յարաբերութիւնը կայ, ինչ որ ճեմարանի վարչութեան և նրա աշակերտի մէջ գոյութիւն ունի: Ի հարկէ ճեմարանում պէտք է որոշ կարգ ու կանոն լինի. առանց դիսցիպլինայի չի կարող կառավարուել և ոչ մի ուսումնական հաստատութիւն. այդ շատ պարզ է: Բայց այդ կանոնները, այդ օրէնքները յամենայն դէպս չպէտք է չարիք դառնան աշակերտներին համար:

Երբ ճեմարանցիւն իր վերակացուի վրայ ոչ իբր իր սիրելի անձի, դաստիարակի, այլ ուստիկանի վրայ պէտք է նայէ, այն ժամանակ ճեմարանը կը լինի մի ընտանիք, ուր թագաւորում է ոչ թէ սէրը, այլ անբաւականութիւնը, անհամաձայնութիւնը: Եւ միթէ այդպիսի ընտանիքում կարելի է խաղաղ և հանգիստ սրտով ապրել:

Վերջին (1901/1902 ուս. տ.) ընթացքում ճեմարանում չորս վերակացուներ կային. ամենամեծ թիւը որ գուցէ եղել է ճեմարանում: Բայց պէտք է ասել որ ճեմարանցիւնները ոչ մի տարի այնքան անկարք չեն եղել, որքան այդ տարին: Շատ պարզ է. խնդիրը ոչ թէ քանակի, այլ որակի մէջ է: Եթէ ճեմարանը (բացառութեամբ մէկի) ոչ թէ չորս, այլ տաս չորս վերակացու էլ ունենար, էլի նոյն անկարգութեան մէջ կը լինէր, ինչպէս որ վերջին տարիներն էր:

Ճեմարանի կեանքը կը բարեփոխուի այն ժամանակ, երբ ճեմարանը կը թուած, զարգացած և, որ գլխաւորն է, կեանքում ապրած, և եթէ կուզէք, զաւակներ մեծցրած հասակաւոր մարդիկ լինեն, և ոչ այսօրուայ պէս ամեն մի պատահական նորաւար ճեմարանցի: Եջմիածնում քան մի ուրիշ տեղ հասկանալի է դառնում բէլիէֆ կերպով հայկական գեղեցիկ առածը. «Անորդի—անհոգի»: Մեզ մօտ բոլորը «անհոգիներ» են:

Ճեմարանի աշակերտների միակ ուրախութիւնը և բաւականութիւն նոր տարուայ արձակուրդին կաղմում են պարերը և ներկայացումները:

Նախ քան ներկայացումների սկսուելը, առաջին երեկոսերը, թէյից յետոյ, պարահանդէս է լինում: Բոլոր տղաները հաւաքւում են սերտարան, կամ ցածի կարիպորը և սկսում են պարել: Բարեբախտար, այդ շրջանում կային երկու լաւ ջութակահարներ, այնպէս որ կարիք եղած դէպքում ճեմարանցիք նեղութիւն չէին քաշում: Եւ պէտք է ասել որ այդ ջութակահարների շնորհիւ ճեմարանի թէ պարահանդէսները և թէ ներկայացումները աւելի շքով էին անցնում:

Ճեմարանում պարում են շատ քչերը, և միայն նրանք, որոնք հայրենիքում արդէն պարել գիտեն: Պարում են միայն ասիական պարեր: Շատ խաղում են վրացական «լեզզինկա» խաղը: Մի ժամանակ շատ տարածուած էր և «կլոր պարը», որ սկզբներում շիրակեցիք էին խաղում, յետոյ կամաց կամաց ընդհանրացաւ, բայց այնքան խաղացուեց որ, ինչպէս ասում են, «համն ու հոտը գնաց»:

Ներկայացումները սկսւում են ղեկտեմբերի վերջերից: Բեմը պատրաստում են մեծ սերտարանում: Ներկայացումներ տալիս են զլխաւորապէս դասարանցիք առանձին առանձին: Պատահում են խառն ներկայացումներ: Ներկայացումներ տըրւում են և տեղական բարձրից, այդ տեսակ ներկայացումներ տալիս են մի կողմի տեղացիները միասին օր, շիրակցիք, շամախեցիք, տաճկահայաստանցիք, թիֆլիսցիք առանձին: Այդ ներկայացումները լինում են մեծ մասամբ տեղական բարբառով:

Ճեմարանում թատրոնական գործը պէտք է խոստովանել որ սկզբի տարիներում իր պատշաճաւոր բարձրութեան վրայ էր գտնւում: Գործի կատարելութեանը խանկարել են միայն կանացի դերերը, որոնք տղայք են կատարում: 1896—1902 թուականների ընթացքում ներկայացուել են մի շարք լուրջ պիէսներ: Շատ ներկայացումներ կարող են օրինակելի դառնալ մեր շատ գաւառական պրոֆեսիօնալ դերասանների համար: Բայց ցաւելով պէտք է ասել որ Կ. Վ. ի տեսչութեան օրերում ներկայացումները քչացան, այնպէս որ տղաները զրկուեցին և այդ իրանց միակ մխիթարութիւնից:

Ճեմարանի ներկայացումները ցոյց տուին որ ճեմարանում կան ապագայ խոստացող տաղանդաւոր բեմական գործիչներ, պէտք էր այդպիսիներին խրախուսել, միջոց տալ նուիրուելու այդ

արուեստին, աշխատել որ նրանք շարունակել կարողանան այդ արուեստը դրամատիկական դպրոցում: Մենք գիտենք մի շնորհալի գերասան-աշակերտի, որ վերջ ի վերջոյ... ուրար ստացաւ: Եւ սա ճեմարանի վարչութեան յաղթանակներից մինը կարելի է համարել: Զմոռանաւ ասել որ այդ աշակերտը փորձեր է արել գնալ Մոսկուայ և գրամատիքական դպրոց մտնել... բայց միջոցների սղութեան պատճառով չի կարողացել: Եւ այսօր այդ՝ կոչուածով դերասանը վարդապետացու է կամ քահանայացու:

Վեցամեայ շրջանում ճեմարանում ներկայացրել են «Արշակ Բ.», «Սամուէլ» «Գէորգ Մարգարէտունի», Մուրացանի համանուն վէպից, որ պիեսի վերածեցին Ե. զասարանցիք: «Ռուզան», «Վարդանանց պատերազմ», «Սև հողեր», «Արտաշէս Ա.», «Թագի համար», «Մեծապատիւ Մուրացկաններ», «Բաղդասար աղբար», «Պէպօ», «Գասպար ամի», «Զարք», «Բանաստեղծ», «200,000», «Ասլան Բալասի» և այլն: Օտար կեանքից ներկայացրել են. «Դոքտոր Շտոքման», «Ժըլատ», «Բռնի ամուսնութիւն», «Ակամայ բժիշկ», «Սկապենի արարքներից», «Վենետիկ վաճառական» և ուրիշները: Ռուսերէն լեզուով ներկայացրել են. «Доходное мѣсто», իսկ 1902-ի բարիկենդանին Գոգոլի մահուան յիսնամեակին ներկայացրին «Ревизоръ». այս ներկայացումն ևս շատ յաջող անցաւ, այնպէս որ ճեմարանի ուսու հիւրերը շատ գոհ մնացին «Ревизоръ»-ի ներկայացումից: Բացի դրանից եղել են զուտ մանկական ներկայացումներ, որ խաղացել են ճեմարանի փոքր աշակերտները: Եղել են ներկայացումներ զանազան գաւառների տեղական կեանքից. այսպէս շամախեցիք ներկայացրին թէ ինչպէս մի հայ լուսաւորչական ստիպուած բողոքական (լամայ) է դառնում: Վանեցիք ներկայացրին իրանց երկրի նոր տարուայ դիմաւորումը: Շիրակեցիք ներկայացում տուին իրանց գիւղական բարքերից: Թիֆլիզցիք ներկայացրել են Սունդուկեանցի «Օսկան Պետրովիչը էն կինքումը» և այլն: Այդ ներկայացումները եղել են գլխաւորապէս է դեկտեմբերի 31-ին:

Ինչպէս վերև բերուած անունները ցոյց են տալիս, ճեմարանը ունեցել է որոշ րեպերտուար և որ գլխաւորն ունեցել է այժմէ՝ այդ տեսակ պատասխանատու պիէսներ ներկայացնելու: Ներկայացումներին լինում են բազմաթիւ հանդիսականներ: Բացի վանքի միաբանութիւնից գալիս են և ուրիշները: Ճեմարանցին միջոց է ունենում մարդկանց երես տեսնելու. թէև մօտենալ խօսել չեն կարող, որովհետև շատ քչերն են ճեմարանցիներից, որ ծանօթներ ունին զրսեցիներից: Բայց ինչ էլ

սր լինի, այդ ևս ցանկալի փոփոխութիւն է ձեմարանցոց համար, որոնք զատապարտուած են շարունակ միևնոյն մարդկանց տեսնելու:

Դեկտեմբերի 31-ին ձեմարանի աշակերտները երեկոյեան ժամը 5-ին գնում են Վանքի սեղանատուն, Նոր Տարուն վանքի միաբանութեան հետ զիմաւորելու: Բացի սովորական պատուայ կերակուրներից նաև չոր մրգեղէն է բաժանուում: Վանքի միաբանութիւնից խօսողներ են լինում նոր տարուայ առթիւ, ասում են մի երկու երգեր և դրանով ամեն բան վերջանում է: Զեմարանում են երկրորդ անգամ հաւաքւում տղաները, այս անգամ արդէն ուսուցիչների հետ Նոր Տարուն զիմաւորելու: Այս երկօրոյը աւելի լաւ տպաւորութիւն է թողնում տղաների վրայ: Նրանք մոռանում են օտարութիւնը որ «ազիզ օրերին» աւելի զգալի է դառնում: Եթէ վհահափառը էջմիածնում չի լինում՝ այդ օրը տղաներին օրացոյց են բաժանում: 1898-ին բաժանեցին մի թղթակալ, որի մէջ կարելի էր նշանակել և կարդացած գրքերի անունները: Այդ թղթակալի միւս երեսում (4-րդ եր.) արտագրուած էր մեր բանաստեղծ ուսուցիչ Յ. Յովհաննիսեանի մի բանաստեղծութիւնը, որ աւելորդ չենք համարում այստեղ յառաջ բերել:

Ուր որ երթաս, ինչ որ լինիս կեանքի մէջ,
Սրտումդ անջինջ դու միշտ պահիր գէթ մի բան,
Թէ ցուրտ գիշեր, ջերմացնողը շող անշէջ.
Վհատ հոգւոյդ խրախոյս տուող յենարան՝
Մի Մայր ունիս, նրան յիշիր սիրատենչ,
Եւ միշտ կրկնիր. «կեցցէ յաւերժ ձեմարան»:

Այս աւելի ընտանեական բնաւորութիւն կրող երեկոյթից յետոյ, վերին սերտարանորմ մի ներկայացում ևս լինում է, սովորաբար մէկ գործողութեամբ: Ներկայացումից յետոյ բենգալեան կրակներով ցոյց են տալիս Հին և Նոր Տարին: Հին տարին պատկերացնում են իիբրե մի զառամեալ ծերունի, որ ձեռնափայտը ձեռին հազիւ է կարողանում ոտի վրայ կանգնել: Իսկ Նոր Տարին պատկերացնում են մի դեռատի հրեշտակ, որը հալածում է հին Տարուն: Ժամի 11—12 վերջանում է այդ բոլորը և տղաները օրուայ տպաւորութիւնների տակ, երեկոյեան աղօթքից յետոյ, գնում են քնելու:

Ճեմարանցին ևս ուրախանում է յունուարի 1-ին, ուրախ է, որ անցկացրեց տարուայ դժուար մասը:

Առաւօտեան թէյատանը երգում են «ի բիւր ձայնից երգը»: Ճեմարանցիք, կարծես, այդ օրն են զգում որ իրանք եղբայրներ են: Նրանք երգում են այդ երգը ամբողջ սրտով, ամբողջ հոգով, բոլոր անկեղծութեամբ. և արժէր որ այդ աննման երգը տարին մի անգամ երգուէր, բայց այդ կերպ երգուէր:

Այդ օրը թէյին ուրիշ երգեր համարեա չեն երգւում: Բոլոր շտապում են, որ պէտք է գնան Վեհափառ Կաթողիկոսի աջը համբուրելու և Նոր Տարին շնորհաւորելու: Մոռացայ իր տեղին ասելու որ տղաները թէյատանը, արձակման հէնց առաջին օրերից, ազատ են երգելու, ասելու, բարձր բարձր խօսելու և այլն: Եւ այսպէս ամենայն օր թէ առաւօտեան և թէ երեկոյեան տղաները ազատ խօսում են, ճառեր են ասում, բանաստեղծութիւններ կարդում և այլն, մի խօսքով տղաները լաւ ժամանակ են անցկացնում: Եւ այս բանը այսպէս շարունակւում է մինչև արձակուրդի վերջին օրը:

Թէյից յետոյ տղաները վերարկու հագած գնում են Վեհափառի Նոր Տարին շնորհաւորելու: Երբ բոլոր միաբանները դուրս են գալիս, այն ժամանակ ներս են մտնում ճեմարանի աշակերտները զոյգ զոյգ, և Վեհափառի աջը համբուրելով և մի մի օրինակ օրացոյց իրրև Նոր Տարուայ ընծայ ստանալով, նոյն կարգով հեռանում են:

Վեհարանից դուրս գալուց յետոյ, տղայքը ուղղակի գալիս են ճեմարան, իսկ ճեմարանից նախ երգիչները և ապա բոլոր տղաները գալիս են եկեղեցի, ուր հայրապետական մաղթանք է կատարւում: Պատարագից յետոյ ճեմարանցիք գալիս են ճեմարան և այս անգամ սկսում են ամեն մի դասարան առանձին առանձին գնալ միւս դասարանները, միւսների Նոր Տարին շնորհաւորելու: Գ. լսարանցիք և Զ. դասարանցիք, իբրև աւարտողներ, այդ օրը սեղան են պատրաստում զանազան անուշեղէններով և մրգեղէններով ճոխացած:

Այսպէս անցնում է ճեմարանցու Նոր Տարին: Գալիս է Ծննդեան տօնը: Յունուարի 6-ին սովորաբար լինում է վերջին ներկայացումը, իսկ յունուարի 8-ին արդէն սովորական կարգով դասերը սկսւում են:

Բայց շուտով դասերի կարգը խանգարւում է ուրիշ մեծ սոսնով: Այդ սոսնը Վեհափառի անուանակոչութեան տարեդարձն է, որ կատարւում է յունուարի 14—15-ին: Այդ օրը վսնքի սեղանատանը փառաւոր ճաշկերոյթ է լինում ճառախօսութիւններով և երգերով: Իսկ երեկոյեան ճեմարանում մեծ հանդէս է լինում, որտեղ հաւաքուած են լինում միաբանները, ուսուցիչները և ուրիշ պատուաւոր հիւրեր: Այդ հանդէսը կարելի է կոմիտասի ա. համերգը անուանել տարուայ մէջ, որը ինչ խօսք որ լաւ է անցնում: Նոր տարուայ արձակուրդից յետոյ գալիս է բարեկենդանի արձակուրդը: Բարեկենդանի արձակուրդը ճեմարանում մէկ շաբաթ է տևում: Շաբաթ երեկոյեան արգէն թէյատան մէջ սկսում են երգել, բարձր խօսել, ճառել և այլն: Ճեմարանում թէյից յետոյ պարեր են սկսում: Սերտարանում բնմ են պատրաստում ներկայացումների համար: Սկսւում է ճիշտ այն կեանքը, ինչ որ յունուարի արձակուրդին էր: Ժամանակի կարճութեան պատճառով, բարեկենդանին ներկայացումներ քիչ են լինում: Բացի դրանից Ղևոնդեանց և Վարդանանց սօսերին ճեմարանի հանդիսարանում հանդէս է լինում: Իսկ վերջին 1902-ին բարեկենդանին մի կարգին ներկայացում եղաւ, այն էլ ի պատիւ Գոգոլի մահուան յիսնամեակին:

Բարեկենդանի վերջին օրերին ճեմարանի տղայոց կազմին ու նուշ են բաժանում: Այնուհետև տղայք սկսում են կազմին խաղալ: Սա բարեկենդանի ամենամեծ զուարճութիւններից է: Հաւաքւում են մի դասարան, սերտարան, կամ մի ուրիշ տեղ և սկսում են ամբողջ օրերով կազմին խաղալ: Էլ լսարանցի ու դասարանցի չեն ջոկւում, ով կազմին ունի և խաղալ է ուզում, ընկերներ-քաղաքացիներ պատրաստ են: Խաղում են, «ջուղթ ու թաք», բայց ամենատարածուածը աղէքսանդրապօլցոց «զոթ» կոչուած խաղն է: Խաղին երբեմն մասնակցում են և ճեմարանի վերակացուները կամ վարդապետ ուսուցիչներից մի երկուսը: Խաղը աւելի կենդանութիւն է ստանում: Բռնում են հարիւրներով, հազարներով: Տարուողները սկսում են բազարից սեփական փողով կազմին բերել տալ և խաղալ: Այսպէս բարեկենդանի այդ վերջին օրերը ճեմարանցոց բան ու գործը կազմին խաղալն է:

Բարեկենդանի հինգշաբթի երեկոյեան ճեմարանի հանդիսարանում ի պատիւ «Վարդանանց քաջերի» հանդէս է կատարւում: Խօսւում են ճառեր, ասւում են ոտանաւորներ, երգւում են քառաձայն երգեր և այդպիսի հանդիսով վերջանում

է: 1902-ին Ղևոնդեանց և Վալդանանց տօները միացրին և երեքշաբթի կատարեցին այդ միացեալ հանդէսը: Արժէ այդ հանդէսին մի երկու խօսք ասել:

Այդ հանդէսը իրանց վրայ վերցրել էին Ա. լսարանցիք, միայն այն պայմանով որ վարչութիւնը ամենեւին չը խառնուի. այսինքն թէ ասուելիք և թէ կարգացուելիք յօդուածներն ու ոտանաւորները իրանք Ա. լսարանցիք պէտք է պատրաստէին: Վարչութիւնը սակայն տալով որոշ ազատութիւն, յամենայն զէսպ պահանջեց որ խօսուելիք յօդուածները պէտք է նախ կարգայ տեսուչը, առանց տեսչի գիտութեան չի կարելի ոչինչ ասել կամ կարգալ. երկար բանակցութիւններէց յետոյ վերջապէս հանգիսի ծրագիրը հետեւեալ պատկերը ստացաւ.

1. Թէ ինչո՞ւ մերժեցին հայերը Ս'իններսէի ատաջարկը (սա վարչութեան պահանջով էր):
2. Մեզ նոր արեւ ծագէ (բառաձայն խումբը):
3. Բանաստեղծութիւն (ինքնուրոյն)
4. Հատուած «Վարդան Ս'ամիկոնեանի մահ»-ից (Դաւառ-Քաթիպայի):
5. Նս լսեցի (խումբը):
6. Սկզբունքի մարդիկ
7. Ախ մարալ ջան, զարուն եւ այլն (խումբը)
8. Շտէի միջնադարը բան. (ինքնուրոյն):
9. Հայ մեռնիմք (խումբը):

Հանդէսը շատ լաւ տպաւորութիւն թողեց բոլորի վրայ, երկար ժամանակ էր, որ ճեմարանցիք այս տեսակ հանդէս չէին ունեցել: Պատճառը մի ճառախօսութիւն, որ «Սկզբունքի մարդիկ» վերնագիրն ունէր: Ժառախօսը իրան յատուկ ճարտասանութեամբ «Վարդանանց քաջերին» անուանելով սկզբունքի մարդիկ, զազափարի նահատակներ և պատկերացնելով մեր ներկայ դառն դրութիւնը, իր ընկերներին հրաւէր է կարգում լինել սկզբունքի մարդիկ, զազափարի ծառայողներ: Սա այն հազուադրեալ դէպքերից էր, երբ ճեմարանի հանդիսարանի ամբիօնից ճեմարանցին խօսում է կենդանի լեզուով, շօշափում է մեր ներկայ կեանքի պայմանները: Ժեմարանցիք սովոր էին ամբիօնից մեծ մասամբ վերացական, անմարս բաներ լսել և իսկոյն մոռանալ: Հանդէսը շատ երկար չտևեց, բայց բոլորեքեան ուրախ և զոհ սրտով հեռացան հանդիսարանից: Այս դէպքը պարզ ցոյց է տալիս, թէ որքան ճեմարանցիք կարօտ

են կենդանի, անկեղծ խօսքի: Մի կենդանի խօսք և ճեմարան-
ցիք այնքան ոգևորուեցան: Իսկ քանի՞ բանի՞ հանդէսներ են
անցել, որոնք ոչ թէ ոգևորել, այլ դառնացրել են ու անհետ
գնացել:

Բուն բարեկենդանի կիւրակի երեկոյեան, մինչ ամեն
հայի տնում ճոխ սեղան է պատրաստուում, ճեմարանցիք մի
տեսակով է բաւականանում, չնայած, որ նա դեռ մեծ պասել
է պահելու: Երեկոյեան պատահում է որ գալիս է տեսուչը
կամ օգնականը: Տեսուչը, երբեմն նաև օգնականը, շատ լաւ
իմանալով թէ տղաները ինչ սրտով են բարեկենդան անում,
ուզում է նրանց այրուած սիրտը քիչ մխիթարել: Նա մի
կարճ քարոզ է ասում, համոզում է առանց տրտնջալու
դիմաւորել մեծ պասին, չմտածել պասի մասին, մի խօսքով
տղաների «գլխների տակը կակուղ բարձ է դնում» ու հեռա-
նում:

Տղաները այդ երեկոյեան ուրախութիւններ են անում:
Դրանով ուզում են մոռանալ, չը մտածել վաղուայ մեծ պասի
մասին:

Վերջապէս գալիս է մեծ պասը, որ այնքան անտանելի է
ճեմարանցոց համար, բայց նրանք ճարահատեալ, ուղեն չուզեն,
տանելի պէտք է դարձնեն:

Դասերը մեծ պասին աւելի դժուարանում են: Տարուայ
վերջերին է: Ուսուցիչները աշխատում են ծրագիրը լրացրնել:
Իսկ աշակերտները պասուայ ոսպուլութիւլ պէտք է ամբողջ օրը
տքնին, աշխատին, որպէս զի կարողանան դասերը հասցնել:
Ուսուցիչները չեն ուզում իմանալ թէ արդեօք աշակերտները
հնարաւորութիւն ունին, առանց կանոնաւոր մննդի, կէս ու-
ժասպառ, այդքան շատ դասեր սովորել: Ուսուցիչները միայն
իրանց ծրագիրը գիտեն, որ պարտաւոր են անցնել ուսումնա-
կան տարուայ ընթացքում, որի $\frac{3}{4}$ -ը մեծ մասամբ մեծ պասի
բաժինն է լինում: Որքան որ ճեմարանցիք համբերատար էին,
հեղ, հնազանդ, բայց ճեմարանի վարչութիւնը այնտեղ հաս-
ցրեց որ 1902-ին կարելի է ասել մի փոքրիկ յեղափոխու-
թիւն ծագեց ճեմարանում լսարանցոց մէջ... մեծ պասի աւի-
թով: Աւելորդ չի լինիլ այդ մասին մի երկու խօսք ասել:

Ճեմարանում մեծ պասի տրտունջներ եղել են ամեն
տարի: Վարչութիւնը, առանց միղանչելու կարող ենք ա-
սել, որ միշտ սկզբունքով դէմ է եղել տղաների պաս ուտե-

լուն: Պատճառը գուցէ այն է որ վարչութեան անդամները մեծ մասը սեպտեմբերից է եղել: 1898-ին, գուցէ և առաջ, հիւանդանոցում որոշ հիւանդների համար պատ չի եղել: 1899-ին և 1900-ին, արդէն որոշ տղաներ հիւանդանոցում ուտիս-ուայ կերակուրներ են ուտում: 1901-ին մեծ պատի չորրորդ շաբաթից սկսեցին շաբաթ ու կիրակի օրերը ուտիսուայ կերակուրներ ուտել, այն էլ առանց մսի: Սա աւելի աչք կապել էր և ուրիշ ոչինչ: Բայց էլի, ինչ էլ որ լինի, նախկին տարի-ները նկատմամբ մի քայլ առաջ կարելի էր համարել: 1902-ի մեծ պատի ուտելը արդէն ունի իր առանձին պատմութիւնը:

1902-ի մեծ պատի առաջի շաբաթն անցնելուց յետոյ երկրորդ շաբաթում սկսեցին նախաճաշը ուտիք տալ. այդ օրը մարտի 4-ն էր: Անկարելի էր նկարագրել տղաների ուրախութիւնը, նրանք կարծեցին թէ դա արդէն մի նշան էր որ ճաշն էլ պիտի ուտիք լինէր: Ճեմարանցիները կարծում էին թէ արդէն խորտակուած կարելի է համարել չինական պարիսպ-ները, որ այնքան ժամանակ պատել էին ճեմարանի շուրջը և թոյլ չէին տալիս որ լուսոյ նշույնները թափանցեն լոյս ճաշ-րում: Վերջապէս հասկցանք մեր վեղաւորները, որ միջնադար-եան նախապաշարունակներով չի կարելի հարիւրաւոր երիտա-սարդ կեանքերի հետ խաղալ, և որ դրանով հայոց ազգը չի գայթակղուիլ, ինչպէս որ չի էլ փրկուի պատ պահելով: Մարտի 4-ը կարծես մի մեծ յաղթանակի օր էր ճեմարանոցոց համար: Բայց աւա՛ղ... ճեմարանցիքս այդ անգամ ևս խարուե-ցանք: Խնայէս կարելի էր միանգամից համ նախաճաշը, համ ճաշը ուտիք տալ. ճեմարանի պատմութեան մէջ պատի բոլորովին վերացումը մի միծ քաղաքական ակտ կարելի էր համարել մի յեղափոխութիւն:

Տասն օր իզուր սպասելուց յետոյ, մարտի 14-ին որոշուեցաւ «յեղափոխութեան» դիմել: Որոշուեցաւ սեղանաւանից դուրս գալ, եթէ կերակուրները պատուայ լինէին: Տղաները եկան սեղանատուն. աղօթքից յետոյ, լսարանցիք, բացառութեամբ մի քանի «ծաղիկներ», դուրս եկան և ուղղակի ուզում էին գնալ տեսչի սենեակը, բայց յետոյ աւելի յարմար գտնուեցաւ գնալ ճեմարան և կանչել տալ տեսչին: Այդպէս էլ եղաւ: Տեսուչը եկաւ: Նա սկսեց սովորական քարոզները: Բայց տղաները այս անգամ ախորժակ չունէին նրա քարոզները լսելու, որովհետեւ այդ տեսակ քարոզներ շատ անգամ էին լսել: Տղաները վերջնականապէս յայտնեցին որ անկարող են վանքի տուած պատուայ կերակուրներով մնալ. այնպէս որ նրանք իրանց պահանջի մերժման դէպքում այլ ևս սեղանատուն չեն գնայ: Տեսուչը

աշխատեց համոզել տղաներին որ նրանք դարձի գան, և վճռականապէս յայտնելով որ «անկարելի է որ ճեմարանում ճաշը ուտիք լինի» թողեց ու գնաց: Տղաներից շատերը որոշեցին գլխաւոր խնդիր տալ Վեհափառ Կաթողիկոսին, բայց այդ բանը չիրականացաւ: Հետեւեալ օրը արդէն 19 հոգու և հետզհետէ 41 հոգու ուսիսուայ կերակուր տուին առանձին, որպէս հիւանդների:

Լսարանցիներից շատերը, չնայած որ հ. տեսուչը նրանց խնդիրը մերժեց, որոշեցին գնալ Ներողութիւն խնդրել այն բանի համար, որ սեղանատնից խմբով դուրս գալով դէմ են գնացել ընդհանուր կարգապահութեան և որ իրանք հ. տեսչի սիրտը վշտացրել են: Այդ բանին հակառակեց Ա. Լսարանը, բացառութեամբ մէկի: Մարտի 15-ի երեկոյեան Գ. և Բ. Լսարանցիք, բացառութեամբ եօթ հոգու, գնացին հայր տեսչից իրանց գործած յանցանքների համար ներողութիւն խնդրելու:

Միայն մի քանի հոգի գտնուեցան, որոնք այնքան քաջութիւն ունեցան, որ հակառակ կանգնեցին և չգնացին ներողութիւն խնդրելու:

Մարտի 21-ին, ի մեծ զարմանաս բոլոր աշակերտների, ճաշը ուտիք եղաւ: Վերջապէս աշակերտները հասան իրանց նպատակին. նրանք կարողացան մեծ պասը վերացնել տալ ճեմարանից: Եւ եթէ չը լինէր Լսարանցոց գործած անկարգութիւնը, այդ «մեծ» իրողութիւնը չէր կատարուի ճեմարանում: Թէկուղ կողմնակի ընթերցողի համար «պասի» այս ամբողջ պատմութիւնը աւելորդարանութեան համարուի. բայց ընտրող է, չէ...

Փետրուարի 14-ին տեսուչնդատալի տօնը կատարում է նաև ճեմարանում: Այդ տօնի նախնթացօրը երեկոյեան ճեմարանի բակում հին հայկական սովորութեամբ դրնդէզ են անում: Այդ պատճառով ճեմարանի բակում մի մեծ դէզ խոտ են կազմում: Երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ, տղաները մոմերը ձեռներին գալիս են ճեմարան և խոտի դէզը կպցնում են: Խոտը կպչում է, իսկ ճեմարանցիք հաւաքւում են շուրջը, թռչկոտում և զուարճանում:

Փետրուարի վերջերին էջմիածնում արդէն դարձան հոտ է փչում. ծառերը սկսում են կամաց կամաց ծաղկել: Ճեմարանում սկսւում է այսպէս ասած դաշտային աշխատանքը: Բաց են անում մարգերը, չոր խոտերը հաւաքւում են, որոնցով մա-

րգի ծաղիկներն են ծածկուած: Զոր խոտերը այրում են, այնպէս որ այդ մի երկու օրը ճեմարանի հարաւային պարտէզը մխի մէջ է լինում:

Ճեմարանում մարգերը բաժանուած են ըստ բնակչութեան տեղերի այսպէս. աղէքսանդրապոլցիք առանձին մարդ ունէին, երեանցիք թիֆլիսցիք, նուխեցիք, շամախեցիք, զաղախեցիք, շիրակեցիք, կարսեցիք, իգդիրցիք և այլն առանձին: Տաճկահայաստանցիք սկզբներում մի մարդ ունէին, բայց երբ վերջին տարիները աւելի շատացան, մարգերն էլ աւելացան: Իսկ ընդհակառակը. աստրախանցիք, նոր նախիջանցիք, կըրմցիք բոլորը միասին մի մարդ ունէին, որովհետեւ քչուոր էին:

Մարգեր մշակելն էլ մի շնորք է: Այդ կողմից աւելի աչքի էին ընկնում տաճկահայաստանցիք, պարսկահայաստանցիք, որոնց մարգերը օրինակելի էին համարւում ճեմարանում: Վատ էին նաև թիֆլիզցիների, զաղախեցոց և միւսների մարգերը: Ամենից աւելի անխնամը կարելի էր աղէքսանդրապոլսոցը և կարսեցոցը համարել, որ սակայն ունէր իր պատճառները: Նախ որ կարսեցիք և աղէքսանդրապոլցիք հողի հետ գործ չեն ունեցել իրանց հայրենիքում և երկրորդ որ ամառուայ արծաղուղն աղէքսանդրապոլցիք և կարսեցիք ճեմարանում չեն փնտռում. իսկ դա մարգերի համար ահագին նշանակութիւն ունի: Աղէքսանդրապոլցիք գարնան բացուելուն պէս նոյնպէս աշխատում են, բայց երբ մայիսին թողնում գնում են և սկստեմբերին վերադառնում են՝ իրանց մարգերը խոտերով են ծակուած լինում: Իսկ ընդհակառակը տաճկահայաստանցիք և թուրք շատ են և ամառն էլ մեծ ժառամբ ճեմարանում են փնտռում: Ամօթ չէ՞ որ զրանից յետոյ վատ մարդ ունենան: Մարգերում աշխատում են ամեն օր ճաշերից յետոյ: Աշխատում են ամենքը թէ մեծ թէ փոքր: Զարմանալի է միայն որ վարչութիւնը չի հոգում, որ նախքան դաշտային աշխատանք սկսելը մի կամ մի քանի դասախօսութիւններ լինէին հողի մշակութեան մասին, մանաւանդ որ վերջին տարիներս էջմիածինը Փարիզից եկած յատուկ գիւղատնտես ունէր... Շաբաթուայ մէջ կարել էր մի դասախօսութիւն անել բոլորի համար միասին: Սրանով տղաները աւելի գիտակցարար կը վերաբերուէին և գուցէ սիրով և եռանդով էլ շարունակէին մարգերի մշակումը:

Մարտի ամսին ծառերը սկսում են ծաղկել: Օրերը տաքանում են: Ճեմարանցիք զրոյում ազատ զբօսնում են, աշխատում են, կարդում են: Ճեմարանի հարաւային պարտէզը հազար ու մի ծաղկած ծառերով զարդարուած կա-

խարդիչ տպաւորութիւն է թողնում հեռուից նայողին: Ճեմարանցիք զրկուած չեն բնութեան վայելքներից, առաջնորում իր ամբողջ մեծութեամբ բարձրանում է հսկայ Մասիսը իր սպիտակափառ զագաթով, Ճեմարանի հարաւային և հիւսիսային ընդարձակ պարտէզները լիքն են պտղատու և հասարակ ծառերով. հարաւային պարտիզում մի աւազան կայ, որտեղ ճեմարանցիք ամառուայ շոգին լողանում են: Գարունը իր բոլոր ճոխութեամբ ճեմարանցոց աչքի առաջն է, նրանք էլ զարթնում են ձմեռուայ քնից, ուրախանում են դարնան գալստեամբ. դասարանի փակուած պատուհանները բացուած են, ազատւում են դասարանների ծանր օդից և օրուայ մեծ մասը բաց օդի մէջ են անցկացնում:

Ուրախ է ամեն ինչ, թռչունները, մեղուները, ուրախ է վերջապէս և ճեմարանցին, բայց այն դաժան բռնակալ մեծ պասը չի թողնում, որ տղաների ուրախութիւնը կատարեալ լինի: Ոսպու և լոբու տիրապետութեան ժամանակն է, տղաները փոխանակ աւելի առոյգանալու, թարմանալու սկսում են, թուլանալ, նիհարել ու դեզնիլ: Մեծ պասի վերջին հիւանդների թիւը կրկնապատկւում է, ի հարկէ շնորհիւ մեծ պասի:

Վերջապէս պասն էլ մօտենում է իր վախճանին: Կոմիտաս վարդապետը ս. Գրիգոր լուսաւորչի շարաթ օրը տալիս է իր երաժշտական երեկոյթը: Երգիչները հանդիստ ու դադար չունին վերջին օրերը:

Գալիս է և վեցերորդ շաբաթը՝ Ծագկազարդը: Շաբաթ օրը տղաներին Ձատկական արձակուրդ են տալիս: Այդ օրը նշանաւոր օր է ճեմարանում: Գ. լսարանցիք և Ձ. դասարանցիք բոլորովին ազատւում են դասերից: Նրանք պատրաստուելու են վերջնական քննութիւն տալու: Գ. լսարանցոց դրանից յետոյ «պարոն» են անուանում, իբրեւ աւաղտողների, իսկ Ձ. դասարանցոց արդէն «եղբայր են անուանում: Այդ օրը խորհրդաւոր օր է Գ. լսարանցոց և Ձ. դասարանցոց համար:

Աւագ շաբաթին առանձին հանդիսաւորութեամբ կատարւում են ժամասացութիւնները, իսկ ճեմարանցիք ներկայ են լինում բոլոր այդ ժամերգութիւններին: Այդ ժամերգութիւններից պէտք է յիշել «Ոտնուայի» հանդէսը, մանաւանդ երբ Վեհափառ Հայրիկն է կատարում ոտնուայի կարգը:

Յիսուն օրուայ ապաշխարանքից յետոյ դալիս է խթման իրուկունը: Կարող էք երեակայել ճեմարանցու ուրախութիւնը, որ բառիս բուն նշանակութեամբ պասի վերին է: Ճրագալոյսի երեկոյեան հանդիսաւոր պատարագից յետոյ ճեմարանի աշակերտները վանքի միաբանութեան հետ միասին հանդի-

սաւոր թափորով սեղանատուն են գնում: Ինչպէս ասել ենք «ազիզ օրերին» ճեմարանի փակ կեանքը, ծնողներից բարեկամներից հետու լինելը, աւելի զգալի է դառնում շատերի համար: Թէն մի յարկի տակ ամիսներով, տարիներով հարիւրաւոր տղաներ են ապրում, բայց նրանց շատ քչերի մէջ կայ անկեղծ, ընկերական յարաբերութիւն: Ճեմարանում միայն անկեղծ ընկերական յարաբերութիւնները ճեմարանցու կեանքը կարող են տանելի դարձնել: Որովհետեւ բացի ընկերական կեանքից չոր պատեր ու սեղաններ կան, չհաշուելով նոյնպէս չոր ու ցամաք դասերը, որոնցով ժամանակ են անցնում: Ճեմարանը իր սաների մէջ պարզացնում է նստաիրութեան, փառասիրութեան և անտարբերութեան զգացումները. թէ որքան մեղաւոր է վարչութիւնը այս բանում, մենք շատ քիչ բան կարող ենք ասել, բայց միայն կարող ենք ասել, որ սրանց պատճառը ճեմարանի գիշերօթիկ հաստատութիւն լինելն է: Մենք ուրիշ մեծ քաղաքների գիշերօթիկ հաստատութիւնների կեանքին ծանօթ չենք, բայց մի քանի տարի ապրելով ճեմարանում, խորհուրդ կը տայինք հայ ծնողներին, որքան կարելի է նստու փախչել գիշերօթիկ հաստատութիւններից, այս խօսքերը շեշտում ենք յատկապէս նրա համար, որ շատ շատերի բերանից լսել ենք, որ նրանք ուղում են իրանց տղաներին ճեմարան տալ, միայն այն պատճառով որ այնտեղ փակ մնալով, պարկեշտ, խելօք տղայ կը լինեն, դասերը շատ լաւ կը սովորին և չեն փչանայ: Որ դրսի կեանքում շատ տղաներ վատ ընկերների պատճառով փչանում են, այդ մասին ոչ մի առարկութիւն չենք կարող անել: Բայց թէ փակ կեանքում ապրելով, այն էլ ճեմարանի կեանքով, նրանք չեն փչանայ, այդ էլ չենք կարող ասել: Փակ կեանքը, նստակեաց կեանքը ժամանակի ընթացքում խեղաթուրում է մարդու հոգին, և ահա ճեմարանցիներից շատերը խեղաթուրուած հոգով կեանք են մտնում: Հայ ծնողներ, եթէ ձեզ համար թանգ է ձեր որդոց ապագան, փախէք գիշերօթիկ հաստատութիւններից հեռու, որքան կարելի է հեռու...:

Չատկուայ երկրորդ շաբաթը ճեմարանի աշակերտները դասարան-դասարան ամբողջ օրով ման գալու են գնում վերակացուի կամ դաստիարակի առաջնորդութեամբ: Այս գեղեցիկ սովորութիւնը ճեմարանում 1898-ին մտաւ: Ծանապարհորդութեան նախընթաց օրը տղաները ճանապարհի պատրաստութիւն են տեսնում: Հաց, միս և ուրիշ պաշարեղէններ վաճառելիք են վերցնում, բացի դրանից տղաները իրար մէջ փող են հաւաքում գինի, լիմոնադ գնելու համար: Գնում են Մայր

Արաքսին տեսութեան, որ էջմիածնից 20 վերստ հեռաւորութեան վրայ է գտնւում: Գնում են Այդր լիճը, Սև ջուրը: Իսկ լսարանցիները աւելի փոքր խմբով գնում են Արմաւիր, Կողբ, Այրի վանք և այլն: Այս ճանապարհորդութիւնները ճեմարանացու համար ահագին նշանակութիւն ունին: Զատկուայ երկրորդ շաբաթը բոլորովին պարապմունք չկայ: Օրերը երկար, տաք: Ճեմարանցիները ձանձրանում են, չեն իմանում, ինչպէս ժամանակը անցկացնեն: Ահա այս ճանապարհորդութիւնները մի երկու օր բաւականութիւն են պատճառում նրանց: Առաւօտեան կանուխ վեր կենալով ճանապարհ են ընկնում: Ճանապարհին երգելով, ասելով, հանաքներ անելով տեղ են հասնում: Տեղ հասնելուց յետոյ, յոգնած, դադրած նստում են հանգստանալու և թէյ խմելու: Թէյից յետոյ գնում են շրջագայքը զրօնելու: Մինչ այդ ծառաները ճաշը պատրաստում են: Ճաշի ժամանակ կենացներ են առաջարկում: Խմւում է ճեմարանի կենացը և այլն: Երգեր երգւում և առհասարակ աշխատում են որ որքան կարելի է ժամանակը ուրախ անցնի:

Ճաշից յետոյ նորից գնում են շրջագայելու և պատրաստւում են ճեմարան դառնալու: Սակայն կարծէք այս ճանապարհորդութիւններն վերանալու վրայ են: 1902-ին համարեա ոչ մի տեղ չգնացին ման գալու: Փոքր զատարանցիք գնացին Սև ջուրը, և ճաշից յետոյ վերադարձան, իսկ 4 հոգի Գլսարանցի մի քանի օրով գնացին Տաշրուռուն, Իգլիր, Հախավերիս, Արմաւիր և կրկին ճեմարան դարձան:

Արգոս

(Վերջը յաջորդ համարում)

ԿԱՆԱՆՑ ՀԱՐՅԸ

ԵՒ

ՆՐԱ ԾԱԳԵԼ ՈՒ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ *)

Բոլոր ազատագրական շարժումների, դեմոկրատիական դադափարների բանկումների ժամանակ առաջ է եկել և կանանց հարցը: Այդպէս էր Ամերիկայի անկախութեան համար մղուող կռուի ժամանակ, այդպէս էր Ֆրանսիական յեղափոխութեան ժամանակ, այդպէս է և այժմ մեզանում—Ռուսաստանում:

Այդ երևոյթի հոգեբանութիւնը հասկանալի է: Ամեն մի ազատագրական շարժում ճնշուած, իրաւագուրկ դասերի բողոքի արտայայտութիւն է, կամ այդ դասերի իրաւունքները պաշտպանող մի պայքար. կինը այդ իրաւագուրկ դասերից մէկն է բոլոր երկրներում, ուստի ևս ձայնակցում է բողոքող տրամադրութեանը, առաջ է բերում իր դատը

—Կանանց հարցը:

Ամերիկայի ազատագրական կռուի ժամանակ այնտեղի կանայք քաղաքական իրաւունքներ պահանջեցին իրանց համար և Նիւ—Ջերսի շտատում 1776 թ. նրանք ստացան այդ իրաւունքները, որոնք նորից յետ էին խլուած նրանցից 1807 թ. օրէնքով: Ֆրանսիական յեղափոխութեան ժամանակ կանայք պահանջում էին իրանց համար քաղաքական և քաղաքացիական իրաւունքներ: Նրանք հիմնում էին քաղաքական կլուբներ, և «մարդու և քաղաքացու իրաւունքների գեկլօրասիօնի» օրինակով կազմել էին «կանանց իրաւունքների գեկլօրասիօնը»—որի հեղինակը կին էր: Բայց կանանց այդ պահանջներին ֆրանսիայի հասարակութիւնը ոչ միայն լուրջ ուշադրութիւն չդարձրեց, այլև վերաբերուեց ամենաբացասական կերպով: Կանանց կլուբները փակուեցին և մինչև անդամ կանանց նախկին քաղաքացիական իրաւունքները սահմանափակուեցին: XIX դարի միջին կանանց հարցը ֆրանսիայում նորից կենդանութիւն ստացաւ. հիմնուեցին կանանց էմանսիպացիայի պաշտպան լրագրներ. Ժորժ-

*) Օգտուել ենք հետեւեալ աղբիւրներից. А. Бебель: „Женщина и социализм“, И Хвостовъ: «Современное женское движение», Вильямъ Ривсъ: «Женское избирательное право» и друг.

Ձանդը իր վէպերում պաշտպանում էր կանանց դատը: Բայց այդ շարժումը ևս դրական հետևանքներ չունեցաւ:

Ներկայումս Ռուսաստանի ազատագրական շարժումը առաջ է բերել և Ռուսաստանում «կանանց հարցը»:

Ռուսաստանի կանայք ընդհանրապէս անտարբեր չմնացին ընդհանուր ազատագրական շարժումին: Նրանք բուռն կերպով արձագանք տալով ազատարար ձգտումներին, ներգործական դեր են կատարում, բողոքում, պահանջում ու գործում են տըղամարդկանց շարքերում—թէ խաղաղ պրոպագանդայի, թէ զանազան գործադուլների և թէ մինչև անգամ ղինաւորուած ապստամբութեան ժամանակ զէնքը ձեռներին կուռն ու զոհւում ընդհանուրի գործին...: Բանտարկուած գործիչների թւում քիչ չեն և գաղափարական կանայք...:

Սահմանադրական-ռամկավարական կուսակցութեան ներկայ 1906 թ. յունուար ամսի Պետերբուրգի համագումարում, երբ նորից բարձրացաւ կանանց ընտրողական իրաւունքի հարցը և առաջարկութիւններ եղան՝ հանել նրան հերթական հարցերի շարքից, այդ բանը մեծ գիմադրութեան հանդիպեց կանանց կողմից:

Ինչպէս յայտնի է նախկին համագումարում կուսակցութեան անդամների մի մասը (փոքրամասնութիւնը) կանանց ընտրողական իրաւունքի անյապաղ իրագործելու հարցում մընացել էին առանձին կարծիքի և այդ իմաստով ծանօթութիւն էր մտցրուած կուսակցութեան ծրագրի մէջ, ահա այդ ծանօթութեան զէմ խստիւ բողոքեցին կանայք: Առանձնապէս մեծ ապաւորութիւն գործեց տիկին Տիրկովայի ճառը:

Ի միջի այլոց նա ասաց. «Ազատարար կուռն կինը տըղամարդու շարքերում և մահ էր ընդունում և բանտն էր նետւում հաւասար կերպով, ուրեմն բանտ նստել միասին կարելի է, իսկ ներկայացուցչական ժողովին—ոչ»:

Այնուհետեւ երկար վիճաբանութիւններից յետոյ վերջապէս համագումարը որոշեց ոչնչացնել վերոյիշեալ ծանօթութիւնը, ընդունելով կանանց ընտրողական իրաւունքի շուտափոյթ տարածուելու պահանջը:

Ինչպէս յայտնի է ընդհանուր, հաւասար ընտրողական իրաւունք առանց սեռի խտրութեան պահանջում են և բոլոր ձախակողման կուսակցութիւնները: Բացի այդ մասնաւորապէս կանանց դատի պաշտպան է հանդիսանում «կանանց իրաւունքների հաւասարութեան միութիւնը», որը պահանջում է կանանց կատարեալ հաւասարութիւն թէ քաղաքական և թէ քաղաքացիական իրաւունքներում: Մի շարք կանանց միտինգներում

Նոյնպէս կոչեր են անուամբ ի պաշտպանութիւն կանանց իրաւունքներին: Թէև պէտք է նկատել, որ Ռուսաստանի ընդհանուր շարժումը, կանանց աւելի մեծ թուեր է գրաւում քան թէ զուտ կանանց շարժումը—կանանց հարցը: Թէ ինչ հետևանք կ'ունենայ յօգուտ կանանց ընտրողական իրաւունքների պայքարը—ցոյց կը տայ ապագան, բայց մենք կարծում ենք որ գոնէ մօտիկ ապագայում նա յաջողութիւն չի կարող ունենալ:

Մենք նորից կը վերաբանանք կանանց իրաւունքների և և սոցիալական դրութեան հարցին Ռուսաստանում, իսկ առայժմ մի թեթև տեսութիւն կանանց հարցի դրութեան մասին աւելի բաղադակիր թերկրներում:

Կանանց ազատագրութեան, կանանց էմանսիպացիայի հիշմից առաջին տեղն է բռնում Ամերիկան: Ինչպէս ասացինք վերև, կանանց շարժումը ամենից առաջ սկսուել է Հիւս. Ամերիկայում, որը այնուհետև երբէք չմարելով աւելի և աւելի լայն ծաւալ է ընդունում, կազմակերպուած միութիւնների և կոնգրեսների եռանդուն գործունէութեամբ նոր և նոր իրաւունքներ նուաճում...:

Երեսնական թուականներում, արօրիւցիօնիստական շարժումի—սևամորթների սարկութեան դէմ մղուող պայքարի—ժամանակ կանանց շարժումը Ամերիկայում առանձին զարկ է ստանում: 1848 թ. Ամերիկայում կայացաւ կանանց առաջին կօնգրեսը, որը միջոցներ մշակեց կանանց քաղաքական իրաւունքներ ձեռք բերելու համար: Նոյնպատակով հիմնուած են այդ ժամանակներում և կանանց ընկերութիւններ: Ամենից առաջ կանանց ընտրողական իրաւունքը ընդունուած է ընդմիջտ Հիւս. Ամերիկայի Վիոմինգ շտատում—այն է 1896 թ.—ուր այդ ժամանակից սկսած կանայք և ընտրում և ընտրւում են: 25 տարի անցնելուց յետոյ—այդ շտատի ժողովրդական ներկայացուցչութիւնը դիմել է աշխարհի բոլոր պարլամենտներին հետևեալ գրութեամբ. «Կանանց ընտրողական իրաւունքի գործադրութիւնը ոչ միայն վատ հետևանքներ չէ տուել, այլ և շատ ուղղութիւններում ամենալաւ արդեցութիւնն է ունեցել. և այլն և այլն... Ուստի յենուելով անցեալի փորձի վրայ մենք առաջարկում ենք որ աշխարհի բոլոր քաղաքակիրթ պետութիւնները անյապաղ ընտրողական իրաւունքներ շնորհեն կանանց»:

Հիւս. Ամերիկայի Կոլորադօ շտատում կանայք ընտրողական իրաւունք են ստացել 1894 թ.: Հինգ տարուց յետոյ պար-

լամենտը յայտարարեց իր հետեւեալ որոշումը. «Այս հինգ տարուայ ընթացքում կանայք օգտուած էին ընտրողական իրաւունքներով բարերար յաջողութեամբ, ուստի խորհուրդ ենք տալիս Հիւս. Ամերիկայի բոլոր շտատներին—կանանց իրաւունքների հաւասարութիւն—իրրեւ երկրի գերագոյն կարգերին նպաստող օրէնսդրական միջոց»:

Բացի վերոյիշեալներից Ամերիկայի միքսնի ուրիշ շտատներում ևս կանայք նոյնպէս կատարեալ ընտրողական—թէ ներգործական և թէ կրաւորական իրաւունքներ ունին:

Այդ նրանց քաղաքական իրաւունքները:

Բայց ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է որ այն երկրներում, որտեղ կինը քաղաքական իրաւունքներ է վայելում, նա նուաճում է և աւելի լայն քաղաքացիական իրաւունքներ. նրա իրաւաբանական ինքնուրոյնութիւնը սահմանափակող օրէնքները տեղի են տալիս աւելի արդարացի օրէնսդրութեան, և նա որպէս պատերազմի դաշտում կռուող զինուոր գիրքեր է գրում, աւանդական կարգերի ամրութիւնները խորտակում ու իր դրօշակը պարզում—աշխատելու իրաւունք մակադրութեամբ: Այսպէս ահա քայլ առ քայլ ամերիկացի կանայք նուաճեցին այնպիսի հասարակական կացութիւն, որը մեղ ասիացի կանանց համար շատ նախանձելի պէտք է թուայ: XIX դարի սկզբում ամերիկացի կինը դուրկ էր դեռ որեւէ քաղաքական իրաւունքներից, զուրկ էր գրեթէ նաև ուսումից: Քսանական թուականներում միայն բացուեց այնտեղ իգական առաջին միջնակարգ դպրոցը, իսկ քառասնական թուականներում՝ կանանց առաջին բարձրագոյն բժշկական դպրոցը:

Կանանց կրթութեանը մեծ զարկ տուեց Ամերիկայում խառն ուսումը—տղայոց և աղջկերանց միասին: Սկզբից այդ կարգը մտցրին մի քանի դպրոցներում աւելի տնտեսական հաշիւներից դրդուած, բայց յետոյ տեսնելով խառն կրթութեան անուրանալի մանկավարժական առաւելութիւնները, կրթութեան այդ ձևը սկսեց դարածուիլ և այժմ երկրի բոլոր տարրական ուսումնարաններում տղերքն ու աղջկերքը միասին են սովորում: Ի դէպ պէտք է ասել որ տարրական ուսումը այնտեղ ի հարկէ ընդհանուր է, ձրի և շտատների մեծամասնութիւններում պարտաւորեցուցիչ:

1833 թուից միջնակարգ դպրոցներում ևս սկսեցին մտնել խառն ուսումը, և այժմ այնտեղ էլ տիրապետում է կրթութեան այդ սիստեմը. թէև կան հատ հատ և զուտ արական կամ իգական միջնակարգ դպրոցներ: Վաթսունական թուականներից քիչ քիչ սկսում են բանալ իրանց դռները կանանց առաջ և ա-

բազմաթիվ բարձրագույն դպրոցները, և այժմ համալսարանների և կոլլեջների մեծագույն մասում տեղի ունի նոյնպէս խառն ուսումը. թէև դեռ կան և այնպիսի համալսարաններ, որոնք դեռ փակ են կանանց համար, ինչպէս և կան յատուկ կանանց բարձրագույն դպրոցներ:

Ի դէպ է հետեւեալը. 1901 թ. բարձրագույն դպրոցներում սովորող սղամարդկանց թիւը հասնում էր 75,472-ի, իսկ կանանց—27,879-ի:

Ինչ վերաբերում է կանանց քաղաքացիական դրութեանը, պէտք է ասել, որ ոչ մի երկրում դեռ կինը չի հասել հաւասարութեան այն աստիճաններին—ինչպէս Ամերիկայում. և ոչ մի տեղ նա այնպիսի յամառութեամբ չի մաքառել իր իրաւունքների համար—ինչպէս Ամերիկայում: Այժմ նա հասել է դրական հետեւանքների: Նրա առաջ բաց են բոլոր այսպէս անուանուող ազատ արհեստները—ազատ պրոֆեսիոնները: Հազարներով են հաշւում այժմ այնտեղ կին բժիշկներին, քարոզիչներին, հարկւրներով են հաշւում կին իրաւաբաններին—փաստաբաններին, դատախազներին, նոտարներին. կանայք դատաւորների և երդուեալների պաշտօններ են վարում. կանայք խմբագիրներ, բանկիրներ են. կանայք—պետական, համայնքային, գործարանական և այլ ծառայութիւններում:

Ինչպէս տարրական, նոյնպէս և միջնակարգ դպրոցներում տիրապետում են կին—ուսուցչուհիք և տեսչուհիք: Ուսուցիչների 79% Ամերիկայում—կանայք են: Համալսարաններում ամբիօն ունեցող կին պրոֆեսորների և դոցենտների թիւը նոյնպէս մեծ է:

Հիւս. Ամերիկայում ամուսինների գոյքային յարաբերութիւնների վերաբերմամբ երկու սխտեմ է տիրում. 41 շտատներում ամուսինների գոյքային յարաբերութիւնները բաժան և կատարելապէս ինքնուրոյն են, իսկ միւսներում ամուսինների ընդհանուր—անբաժան գոյքային սխտեմն է ընտուռուած և միեւնոյն ժամանակ կնոջ դրութիւնը հաւասարեցրած է մարդու հետ:

Վերջացնելով ամերիկացի կանանց քաղաքական իրաւունքների և սօցիալական դրութեան տեսութիւնը, մենք աւելորդ չենք համարում պատկերը լրացնելու համար բերել հետեւեալ մի նմուշը. «Ընդհանրապէս Հիւս. Ամերիկայում արմատացել է կատարեալ յարգանք դէպի կնոջ մարդկային անձնաւորութիւնը, ընդունելով նրա մտաւոր ու հոգեկան կարողութեան կատարեալ հաւասարութիւնը սղամարդու հետ: Այդ հայեացքը Ամերիկայում իբրեւ ակսիօմ է ընդունւում, մտել

է ժողովրդի մարմնի և արիւնի մէջ, դարձել է նրա աշխարհայեցողութեան բաղադրիչ մասը. մինչ դեռ Եւրոպայում դա միայն առաջադէմ մարդկանց բաժինն է կազմում, և մինչև անգամ վերջինների մէջ շատ հակառակորդների է հանդիպում: Ահա հէնց դրանում է կայանում հին Եւրոպային արդի Ամերիկայից բաժանող խոր վիհը ¹⁾»:

Քաղաքական իրաւունքներ են վայելում կանայք և ժամանակակից աշխարհի առաջադէմ ռամկապետութիւնում—Աւստրալիայի դաշնակցական գաղութներում: Մի քանի շտատներում (Նոր-Չելանդիայում) 1893 թուից, միւսներում 1902 թուից, կանայք, հասնելով 21 տարեկան հասակին, ներդրածական, իսկ մի քանի շտատներում և կրաւորական ընտրողական իրաւունքներ են ստանում: Բայց պէտք է նկատած որ այդ քաղաքական իրաւունքները կանայք իրանք չեն նուաճել. այնտեղ կանանց ընտրողական իրաւունքների համար պայքար են մղել և յաղթանակը տարել զրեթէ բացառապէս տղամարդիկ. արժատականները, բանուորական կուսակցութեան ներկայացուցիչները և պրօհիբիցիոնիստները ²⁾—ահա ովքեր են եղել գլխավորապէս կանանց իրաւունքների համար մարտնչողները. իսկ կանանց դերը այդ կուում շատ աննշան է եղել. թէև կանայք լիապէս արդարացրին այն վստահութիւնը, որով տղամարդիկ ճանապարհ բացին նրանց համար. նրանք մեծ հետաքրքրւած թիւն ցոյց տուին և լայն կերպով օգտուեցին նոր իրաւունքներով:

Կանանց քաղաքական իրաւունքների բիլլը Նոր-Չելանդիայում ընդունուեց միայն երկու ձայների առաւելութեամբ: Շատերը երկիւղ էին կրում, որ նոր օրէնքը մեծ փոփոխութիւններ կ'առաջացնէ թէ պարլամենտական և թէ երկրի ներքին կեանքում. շատերը գուշակում էին խոշոր սօցիալական յեղափոխութիւն: Առհասարակ տարբեր կուսակցութիւններ տարբեր հետեանքներ էին սպասում: Ոմանք կարծում էին որ դրանով բարոյական գաղափարների մի նոր լաւագոյն դարազուլ կը սկսուի, միւսները ընդհակառակը բացասական կերպով էին վերաբերւում: Մակայն այդ գուշակութիւններից և ոչ մէկը չարդարացաւ: Նոր-Չելանդիայի կանայք ոչ մի

1) Брандтъ: «Современная женщина»

2) Պրօհիբիցիոնիստներ—քաղաքական կուսակցութիւն, որ ձգտում է սահմանափակել արեւցողութիւնը օրէնսդրական ճանապարհով: Prohibition —արգելք:

արտակարգ ձգտումներ, կամ յեղափոխական հակումներ չարտայայտեցին. իսկ նրանց կենցաղավարութեան ձևը նոր օրէնքը չյեղաշրջեց, որովհետև նրանք կարիք չունէին նետուելու գոյութեան կռուի մրցակցութեան մէջ, քանի որ Աւստրալիայի գաղութներում, ուր համարեա չգիտեն թէ ինչ է չքաւորութիւնը և կանանց թիւը տղամարդկանց թուից զգալի չափով պակասէ, հնարաւորութիւն է տրուում ամեն մի կնոջ բարեվիճակ տնտեսուհի և մայր լինելու:

Ինչպէս ասում է Վիլեամ Րիվսը (Նոր-Ջեւանդիայի պետական մինիստրը) Նոր-Ջեւանդիայի կանայք ընդհանրապէս բացի ֆիզիկական տգեղութիւնից, ոչ մի աչքի ընկնող, արտակարգ հոգեկան կամ մտաւոր յատկութիւններով չեն օժտուած, այլ ներկայացնում են առողջ, երջանիկ, ինտելիգենտ, տնասէր տնտեսուհիներ—մայրեր:

Բայց և այնպէս, ինչպէս որ վերև յիշատակեցինք, կանայք շտապեցին լայն կերպով օգտուել շնորհուած իրաւունքներով: Նոյն Վիլեամ Րիվսը հաստատում է որ կանայք Աւստրալիայի գաղութներում նոյն ծաւալով, նոյնպէս լայն կերպով են օգտուում ընտրողական իրաւունքներով, ինչպէս և տղամարդիկ:

Կանանց մասնակցութեամբ տեղի ունեցող առաջի պարլամենտական ընտրութիւններին ժողովուրդը հետևում էր լարուած ուշադրութեամբ: Աջակողմեան կուսակցութիւնները մեծ յոյսեր էին տածում կանանց բնածին պահպանողականութեան վրայ... մինչդեռ ընտրութիւններում յաղթանակը տարան առաջադիմականները...:

Այնուհետև էլ կանայք մեծ մասամբ առաջադէմ կուսակցութիւնների կողմնակից են հանդիսացել:

Նոր-Ջեւանդիայի յայտնի «բանուորական օրէնսդրութիւնը», որի նմանը չկայ ոչ Նւրուպոլում և ոչ Ամերիկայում, և միւս համանման ազատամիտ օրէնքները ստեղծուած են նշանաւոր չափով կին ընտրողների մասնակցութեամբ:

Աւստրալիայի ֆեդերատիւ պետութեան մինիստր—նախագահ է. Բարտօնը, Լոնդոնի կանանց մի պատգամաւորութեանը ասել է, որ նա առաջ կանանց ընտրողական իրաւունքի հակառակ է եղել, բայց այդ ընթացքի իրականացումը իր հետևանքներով համոզեցին նրան որ կանանց քաղաքական աղատագրութիւնը նպատակայարմար և արդարացի մի գործ է, և նա ինքը այժմ դարձել է կանանց շարժումի կողմնակից:

Քաղաքական իրաւունքներ ունեցող կինը Աւստրալիայում գոլրիկ չէ իհարկէ և քաղաքացիական իրաւունքներին:

Նրա առաջ րաց են գործելու ասպարէզները, բոլոր ազատ արհեստները. րաց նա հասարակական պաշտօններ վարելու առանձին ձգտումներ չի արտայայտում: Եւ կին բժիշկներ, և կին փաստաբաններ և միւս նոյնանման կին գործիչներ շատ սակաւաթիւ են Աւստրալիայում: Քիչ թէ շատ նշանաւոր թիւ են կազմում կանայք մանկավարժական ասպարէզում—ուսուցչուհիների պաշտօններում:

Ի դէպ պէտք է նկատել, որ այնտեղ բոլոր դպրոցներում—տարրական ուսումնարանից մինչև համալսարան—տեղի ունի երկու սեռերի խառն ուսումը. կանանց դպրոցական առանձնացումը Աւստրալիայում անախրօնիզմ է համարւում:

Սակայն ինչո՞վ բացատրել կանանց անտարբերութիւնը դէպի ինքնուրոյն աշխատանք, դէպի հասարակական պաշտօնները: Ինչո՞վ բացատրել որ նա ընտանիքից դուրս աշխատանք չի որոնում: Պարզ բան է, որ դրա զլխաւոր և գուցէ և միակ պատճառը նրա տնտեսական ասպահով դրութիւնն է և այն հանգամանքը որ, ինչպէս վերև ասացինք, կանանց թիւը Աւստրալիայում տղամարդկանց թուից զգալի չափով պակաս լինելով, հնարաւորութիւն է տալիս նրանց բարեվիճակ տընտեսունի և մայր լինելու: Այդ երևում է հետեւեալ վիճակագրական տեղեկութիւններից.—1899 թ. արեւմտեան Աւստրալիայի զաղութի ընդհանուր ազգաբնակչութեան 171,000 մ. թուից կանայք միայն 59,000 հոգի էին և այդ թուի կէսից աւելի—15 տարուց պակաս հասակ ունեցող աղջկերբն էին կազմում. այնպէս որ 70,000 չափահաս տղամարդկանց վրայ միայն 20,000 չափահաս կին էր գալիս: Նոր-Զելանդիայում 1893 թ. ազգաբնակչութեան 700,000 մ. ընդհանուր թուից չափահաս կանանց թիւը 140,000—էր, իսկ չափահաս տղամարդկանց—180,000 հոգի: Չմոռանանք և այն հանգամանքը որ կին ծառաների—աղախինների, դայեակների թիւը այնտեղ շատ սահմանափակ է, ուստի տան տիկիները շատ համեստ, աշխատաւոր կեանք են վարում ու կատարում են շատ տնային գործեր: Ի նկատի առնելով այդ բոլոր հանգամանքները մենք կը գտնենք այն առեղծուածի պատասխանը—թէ ինչու, չնայած բոլոր դիւրութիւններին, Աւստրալիայում կանայք այնքան սակաւաթիւ են հասարակական պաշտօններում:

Եւրոպական պետութիւններից դեռ ոչ մէկում կինը քաղաքական իրաւունքներ չէ վայելում: Կանանց քաղաքական իրաւունքների հարցը եւրոպայում լուրջ կերպով դրուեց ամե-

նից առաջ Եւրոպայի ամենից ազատամիտ երկրում—Անգլիայում:

Մինչև XIX դարի սկիզբը կանանց ազատագրական շարժում Անգլիայում գրեթէ չկար. թէև դեռ XVII—դ ալեկոծ դարում կանանց իրաւունքների պաշտպանութեան ձայներ բարձրացան:

1832 թ. առաջի անգամ անգլիական համայնքների պալատին հանրագիր ներկայացրուեց կանանց ընտրողական իրաւունքներ տալու մասին:

Վաթսուսական թուականներում կանանց հարցը Անգլիայում առանձին կենդանութիւն ստացաւ յայտնի տնտեսագէտ Ջ. Ս. Միլլի հովանաւորութեան ներքոյ, որը 1867 թ. պարլամենտում առաջարկեց քաղաքական իրաւունքներ տալ կանանց. սակայն այդ առաջարկութիւնը մերժուեց 194 ձայնով—ընդէմ 73-ի:

1892 թ. կանանց ընտրողական իրաւունքի բիլլը (օրինաւոր զիծը) դարձեալ մերժուեց 202 ձայնով ընդէմ 179 ձայնի:

Իսկ 1897 թ. այդ բիլլը երկրորդ ընթերցումից յետոյ ընդունուեց 71 ձայնների առաւելութեամբ. բայց բիլլի երրորդ ընթերցումը չը կայացաւ:

1904 թ. կանանց քաղաքական իրաւունքների բիլլը երկրորդ ընթերցումից յետոյ ընդունուեց ձայների աւելի ևս մեծ թուով, սակայն հետագայ ընթացք դարձեալ չը ստացաւ: Ինչպէս տեսնում էք Անգլիայում կանայք մօտենում են արդէն վերջնական յաղթանակին և պէտք է ասած որ նրանք իրանց քաղաքական կլուբների և պայքարի միւս ձևերով եռանդուն կերպով առաջ են տանում իրանց դատը: Եւրոպայի քչ մի երկրում կանայք չեն տրտայայտում այնպիսի եռանդուն գործունէութիւն կանանց էմանսիպացիայի հարցում—ինչպէս Անգլիայում:

Ներկայ 1906 թ. պարլամենտական ընտրութիւններում ազատամիտների յաղթանակը պէտք է որ նպաստի կանանց քաղաքական իրաւունքների հարցը վերջնականապէս լուծելու.— թէև այդ բանի իրագործելուն մինչև այժմ նշանաւոր չափով խանգարել է այն կասկածը, թէ մի գուցէ կանայք ուժեղացնեն պարլամենտում պահանջողականների տարրը. և հէնց այդ կասկածի պատճառով ազատամիտների նախկին պարագլուխ Գլադստօնը կանանց քաղաքական իրաւունքներ տալու դէմ էր: Ներկայումս, ինչպէս հազորդում են լրագրական հեղափոխները, Անգլիայի կանանց մէջ մեծ յուզմունք է տիրում: Լոնդոնի մի բազմամարդ միութնգում կանայք վճռել են ամե-

նախորական քայլերի դիմել, որպէսզի պարլամենտական ներկայ սեսիայում վերջապէս ընտրողական իրաւունքներ ստանան: «Մենք պէտք է ձայնի իրաւունք ստանանք, ասել են նրանք. այլ ևս մեզ ոչինչ չի կանգնեցնիլ, մենք պատրաստ ենք մինչև անգամ մեր կեանքի գնով մեր դատի յաղթանակը տանել... Այնուհետև կանանց մի մասը—մօտ 50 հոգի գնացել են համայնքների պալատը և անձամբ բողոքել են, որ թագաւորը իր գահական ճառում չէ յիշատակել կանանց քաղաքական իրաւունքներ տալու մասին:

Այսպէս են ահա մաքառում անգլիացի կանայք իրանց իրաւունքների համար:

Թէև նրանք զուրկ են առ այժմ քաղաքական իրաւունքներից, բայց տեղական ինքնավարութիւններում կանայք մասնակցում են արդէն ընտրութիւններին թէ ներգործարար և թէ կրաւորաբար:

Մինչև XIX դարի սկիզբը, ինչպէս ասացինք տղէն, կանանց շարժում Անգլիայում չկար, ինչպէս չկար և կրթական առաջխաղացութիւն: Կանանց դպրոցները սակաւթիւ էին և կրթական տեսակէտից անբաւարար: Այդ ժամանակներում հիմնւում են կանանց կրթութիւնը բարեկարգող ընկերութիւններ: 1847 թ. կազմակերպւում են կանանց դասընթացներ, որոնք յետոյ կերպարանափոխւում են կանանց բարձրագոյն դպրոցի: Բացւում են նոյնանման ուրիշ բարձրագոյն դպրոցներ, որոնց գլխաւոր նպատակն էր պատրաստել կրթուած վարժուհիներ միջնակարգ ուսումնարանների համար: Իգական միջնակարգ դպրոցի ծրագիրները ժամանակի ընթացքում հաւասարեցնւում են արական դպրոցների հետ: Այժմ շատ սեղեր գործադրւում է երկու սեռերի խառն ուսումը:

Վաթսունական թուականների վերջում մի քանի համալսարաններ սկսում են ընդունել կանանց, սակայն առանց գիտնական աստիճաններ ստանալու իրաւունքի: Այնուհետև միւս համալսարանները ևս բանում են իրանց դռները կանանց առաջ, տալով նրանց և գիտնական աստիճաններ: 1874 թ. բացւում է կանանց բարձրագոյն բժշկական դպրոցը—որովհետև համալսարանների բժշկական ֆակուլտետներում չէին ընդունում կանանց:

Այժմ Անգլիայի, ինչպէս և նրա դպրութիւնների, գրեթէ բոլոր համալսարանները բաց են կանանց համար տղամարդկանց հետ համահաւասար չափով:

Ընդհանրապէս աչքի է ընկնում Անգլիայի կանանց արտաքին կարգի ձգտումը ղէպի ուսում, կրթութիւն:

Մի կողմից գաղափարական ձգտումները և գիտութեան ծարաւը, միւս կողմից ժամանակի պահանջը—գոյութեան կուռում անդէն չմնալու գիտակցութիւնը—խտացնում են կըրթուած կանանց շարքերը, օրէցօր աւելացնելով ինքնուրոյն աշխատանքով ապրող կանանց թիւը:

Անգլիայում կանանց մի ահագին թիւ, սկսած հասարակ բանուորունուց մինչև բարձր կրթութիւն ստացած կիներ՝ ստիպուած են ինքնուրոյն աշխատանքով ապրել, առանց յոյս ունենալու ժարդու գնալ, քանի որ կանանց թիւը Անգլիայում տղամարդկանց թուից չափազանց գերազանց է: Օրինակ, Էդինբուրգում 47,000 տղամարդու վրայ գալիս է 64,000 կին: Գլազգօյում 83,000 տղամարդու վրայ հաշուում են 100,000 կին:

Աւելացրէք դրանց վրայ և այն ամուսնացած կանանց, որոնց տնտեսական դրութիւնը ստիպում է ընտանիքից դուրս աշխատանք որոնել, և այն ազատութեան ու հաւասարութեան ձգտող գաղափարական կանանց, և դուք կը ստանաք ինքնուրոյն աշխատանքով ապրող կանանց մի պատկառելի բաղմութիւն: Կարիքը ստիպում է նրանց աշխատանքի վայրեր նուաճել, ստիպում է բաղինել իրանց առաջ փակ արհեստների դռները: Եւ մարդկութեան ուժեղ մասը, ուժեղ սեռը շտապում է բանալ կանանց առաջ գործելու այն տոպարէզները, որտեղ կարելի է շահագործել կանանց էթանագին բանուորական ոյժը...

Ի դէպ. Անգլիայում, ինչպէս և Ամերիկայում և միւս երկիրներում կանանց աշխատանքը աւելի վատ է վարձատրւում, քան թէ տղամարդու նոյնանման աշխատանքը:

Յիսունական թուականներից Անգլիայում սկսում են կանանց ընդունել հեռագրական հիմնարկութիւններում, այնուհետև պոստի և միւս պետական հաստատութիւններում ևս սկսում են գրագիրների պաշտօններ տալ: Բայց ժամանակի ընթացքում կանայք նուաճում են և ուրիշ ասպարէզներ և աւելի բարձր դիրքեր: Այժմ հասարակական պաշտօններում քիչ չեն սանիտար և շրջանային կին-բժիշկներ, հիւանդանոցների բժիշկ կառավարչուհիներ, գործարանական և առևտրական տեսչուհիներ, ճարտարապետներ, եկեղեցական քուրդիչներ և այլն: Բայց փաստաբանական գործունէութիւնը փակ է դեռ կանանց համար:

Կանանց մասնակցութիւնը ժողովրդի լուսաւորութեան ասպարէզում շատ մեծ է. թէ իգական և թէ արական դպրոց-

ների ուսուցիչների և տեսչուհիների ահազին մեծամասնութիւնը—կանայք են:

Մեծ է կանանց մասնակցութիւնը և առևտրական ու արդիւնաբերական հիմնարկութիւններում: Քիչ չեն ի հարկէ ազատ բժիշկներ, խմբագիրներ, լրագրական աշխատակիցներ:

Կանանց իրաւաբանական դրութիւնը որոշող օրէնքները Անգլիայում վերջին դարի կէսից նոյնպէս փոփոխութեան ենթարկուեցին: Մինչև այդ ամուսնացած կինը զրկուած էր բոլոր իրաւունքներից, և մարդը դառնում էր նրա գոյքերի սեփականատէրը: 1870 թ. օրէնքով կնոջը իրաւունք էր տրուած ամուսնութեան միջոցին իր աշխատանքով ձեռք բերած վաստակի տէրը լինել. իսկ 1882 թ. օրէնսդրութիւնը սահմանում է ամուսինների գոյքային կատարեալ ինքնուրոյնութիւն—բաժան սեփականութեան իրաւունքը:

Մինչդեռ կանանց ժառանգական իրաւունքները Անգլիայում սահմանափակ են մինչև այժմ: Ազջկերքը անշարժ գոյքը ժառանգելու իրաւունք են ստանում միայն տղաների բացակայութեան դէպքում:—

Այսպէս է ահա կանանց դրութիւնը Անգլիայի պէս ազատամիտ երկրում:

Եւրոպական պետութիւնների մէջ—կանանց քաղաքական իրաւունքների հարցում—երկրորդ տեղն է բռնում Նորվեգիան: Վերջինումս մի քանի անգամ քուէարկուել է այդ հարցը և վերջի քուէարկութեան ժամանակ ստացել է ձայների մեծամասնութիւն, բայց չէ ընդունուել որովհետև այնտեղ մի օրէնք ընդունուած լինելու համար պէտք է ստանայ ձայների $\frac{2}{3}$ —ը:

Բայց 1901 թուից համայնական ընտրութիւններում կանայք թէ ներգործական և թէ կրաւորական իրաւունքներ ունեն. իսկ 1902 թ. օրէնքը իրաւունք է տալիս կանանց ընտրուած լինել և երգուեալ դատաւոր:

Պէտք է ասել, որ Նորվեգիան առաջնորդող դեր է կատարում Եւրոպայում կանանց հարցում. նա դեռ 1828 թ. բաց արեց կանանց առաջ իր համալսարանների դռները: Բաց են այժմ կանանց առաջ գործելու գրեթէ բոլոր ասպարէզները—թէ հասարակական և թէ պետական. ոչ միայն ազատ արհեստները—բժշկական, փաստաբանական և այլն այլն և հասարակական ու պետական պաշտօնները—բացի վինուորական, ոստիկանական և դիպլոմատիական ծառայութիւններից:

Կանանց քաղաքական իրաւունքների հարցը Ֆրանսիայում թէև շատ վաղ է ծագել, բայց նա տեղական չի եղել և ժամանակ առ ժամանակ բոլորովին նորից մարել է: Թէև Ֆեմինիստական մամուլը Ֆրանսիայում երբէք չի դադարել գործելուց, բայց ֆրանսուհիների մէջ չի նկատուում այնպիսի զօրեղ ձգտում քաղաքական իրաւունքներ ձեռք բերելու — ինչպէս որ Անգլիայի կանանց մէջ, և եղած հանրագրերը ու դիմումները — կանանց ընտրողական իրաւունքներ շնորհելու մասին, ոչ մի յաջողութիւն չեն ունեցել: Ֆրանսիայի հանրապետական կառավարութիւնը մասամբ չի վստահանում ընտրողական իրաւունքներ տալ կանանց, որովհետև վերջիններս գտնուում են այնտեղ կաթօլիկ կղերականութեան ազդեցութեան տակ, իսկ կղերական ոգին ուժեղացնելը ցանկալի չէ ի հարկէ:

Ընդհանրապէս կանանց շարժումը Ֆրանսիայում մեծ ծաւալ չունի և դրա արդելառիթ պատճառներից մէկը պէտք է համարել նոյն կղերականութեան ազդեցութիւնը:

XIX դարի առաջի կէսում կանանց թէ տարրական և թէ միջնակարգ կրթութիւնը Ֆրանսիայում շատ անբաւարար էր. դպրոցները սակաւաթիւ էին և ծրագիրները թոյլ: Այնուհետև սկսում են ուշք դարձնել և կանանց կրթութեան գործը բարենորոգել:

1882 թ. կանանց տարրական ուսումը պարտաւորական դարձրին և ուսումնարանների ծրագիրները հաւասարեցրին տղայոց տարրական ուսումնարանների ծրագիրներին հետ:

Կանանց միջնակարգ կրթութիւնը, ինչպէս առաջ, նոյնպէս և այժմ, գտնուում է մեծաւ մասամբ կուսանաց վանքերի ձեռին. այդ դպրոցների ծրագիրը արական միջնակարգ դըպրոցների ծրագիրներից թոյլ է. իսկ պետական իգական դըպրոցների թիւը աւելի քիչ է:

Առանձին ձգտում չեն արտայայտում կանայք Ֆրանսիայում և դէպի բարձրագոյն ուսումը. թէև դեռ վաթսուական թուականներից համալսարանների զաները սկսեցին բացուել կանանց առաջ և այժմ Ֆրանսիայի բոլոր համալսարաններում կանայք ընդունւում են տղամարդկանց հետ հաւասար իրաւունքներով:

1903 թ. Ֆրանսիայի համալսարանների 29,000 ուսանողների թուից 1200-ը կանայք էին, սրանցից կէսից աւելի ֆրանսուհիք էին, իսկ միւս կէս 508 հոգի — օտարերկրացի կանայք:

Ֆրանսիայում կանանց առաջ բաց են հետևեալ ասպա-

ընկերները. կանայք ծառայում են պոստի, երկաթուղու, պետական բանկի և միւս հիմարկութիւնների մէջ: Կան բանտային և գործարանական տեսուչների օգնականներ, երկաթուղու կայարանների գլխավորներ, կին-բժշկներ պետական և հասարակական հաստատութիւններում: Վերջերս կանանց թոյլատրուած է և փաստաբանական գործունէութիւնը. թէև փաստաբան կանայք առ այժմ մի քանի հոգի են միայն: Շատ են կանայք ուսուցչական ասպարէզում, և գլխավորապէս տարրական դպրոցներում: Կան կին խմբագիրներ:

Փրանսիայի քաղաքացիական օրէնքները զրկում են կանանց շատ իրաւունքներից, և մանաւանդ ամուսնացած կանանց: Ամուսնացած կինը Փրանսիայում ամբողջապէս կախուած է իր մարդուց: Նրա բոլոր կարողութիւնը—թէ գոյքային և թէ իրաւական—անցնում է մարդու իշխանութեան ներքոյ: Միայն սեռերի ժառանգական իրաւունքները հաւասարեցրած են Փրանսիայում դեռ յեղափոխութեան ժամանակներից:

Այսպէս ինչպէս տեսնում էք Փրանսիայում կանայք ոչ միայն քաղաքական իրաւունքներ չունին, այլ և նրանց իրաւաքաղաքական զրութիւնը չափազանց սահմանափակուած է:

Կանանց քաղաքական իրաւունքների հարցը Գերմանիայում բարձրացրին միայն 1905 թ.: Սոցիալ-դեմոկրատների պարագլուխ Բեքերը 1905 թ. առաջարկեց ընդհատադին ընտրողական իրաւունքներ տալ կանանց, բայց առաջարկութիւնը յաջողութիւն չգտաւ իհարկէ:

Գերմանիայում մինչև անգամ օրէնքը արգելում է կանանց մասնակցութիւնը միտինգներում և միւս քաղաքական քննադրութիւն կրող համախմբումներում:

Կանանց շարժումը Գերմանիայում համեմատած միւս երկիրների հետ շատ ուշ սկսուեց: Վաթսուհական թուականներէից հիմնուած են կանանց իրաւունքների պաշտպան միութիւններ, որոնց գործունէութիւնը ուղղուած է լինում գլխավորապէս կանանց կրթական մակերեսովը բարձրացնելու հոգսին: Սակայն չնայած այդ կազմակերպութիւնների ջանքերին կանանց միջնակարգ կրթութիւնը մինչև այժմ անբաւարար վիճակի մէջ է: Կառավարութիւնը առանձին հոգս չի տալիս կանանց միջնակարգ կրթութեան վրայ և դպրոցների մեծամասնութիւնը մասնաւոր են: Իգական միջնակարգ դըպրոցների ծրագիրները արական դպրոցների ծրագիրներից

յածր են և միայն մի քանի դիմնազիւաներ կան, ուր ուսման ծրագիրները հաւասարեցրած են արականների հետ:

Վերջերս մի քանի տեղ փորձեր են անուում տղայոց և աղջիկերանց խառն ուսման:

Գերմանական համալսարանների մեծ մասը բաց է կանանց համար, բայց զբանցից միայն մի քանիսն են տղամարդկանց հետ համահաւասար գիտնական աստիճաններ տալիս կանանց. միւսները ընդունում են կանանց միայն իրրեւ ազատ ունկնդիրներին:

Գերմանական համալսարաններում սովորող կանանց նըշանաւոր մասը օտարերկրացիք են:

Տարրական ուսումը Գերմանիայում պարտաւորական է երկու սեռերի համար էլ: Կրթական գործը դառնում է գլխաւորապէս տղամարդկանց ձեռքում. թէև ժողովրդի լուսաւորութեան գործի ասպարէզում կանանց թիւը աւելի է, քան թէ միւս արհեստներում:

Բացի ուսուցչական ասպարէզից կանայք ընդունում են պոստային հիմնարկութիւններում: Կան կին-բժիշկներ ինչպէս և գործարանական տեսուչների օգնականուհիք:

Գերմանուհու իրաւաբանական դրութիւնը աւելի բարձր է քան թէ ֆրանսուհու: Ամուսնացած գերմանուհին աւելի իրաւատէր է, աւելի քիչ է սահմանափակուած իր մարդու իշխանութեամբ: Գերմանիայում ամուսինների իրաւունքները համեմատաբար աւելի հաւասար են, ամուսնացած կինը իրաւունք ունի սեփական գոյք ունենալ և կառավարել նրան ինքնուրոյն:

Եւ այսպէս, ինչպէս տեսնում էք այս կարճ տեսութիւններից, Գերմանիայում կանանց հարցը առանձին առաջադիմութիւն չի արել, թէև վերջի տարիներս աւելի կենդանութիւն է ցոյց տալիս ու աւելի լայն ծաւալ ընդունում:

Սրանով մենք վերջացնում ենք վերոյիշեալ երկիրներում կանանց հարցի տեսութիւնը և անցնում այդ հարցի դրութեանը Ռուսաստանում:

Կանանց կազմակերպուած շարժում Ռուսաստանում մինչև այժմ չի եղել և նորերս միայն կարծես ուղում է ծնունդ առնել մի այդպիսի շարժում: Երևան է գալիս «կանանց իրաւունքների հաւասարութեան միութիւնը» իր զաւառական ճիւղերով— թէև ոչ բազմաթիւ անդամներով: Ներկայացւում են կանանց բազմաթիւ ստորագրութիւններով հանրագրեր—

համալսարանների ղեռները կանանց առաջ բանալու խնդիրներով: Դրանք արդէն կազմակերպուած գործունէութեան արտայայտութիւններ են: Բայց կանանց հարցը Ռուսաստանում գոյութիւն ունի վաղուց արդէն և միայն այժմ նա առանձին կենդանութիւն է ստացել: Վաթսունական թուականների ազատամիտ բեֆօրմների ժամանակաշրջանում հանդէս եկաւ և կանանց հարցը: Այդ ժամանակներում հարց էր բարձրացրուած համալսարաններում կանանց ընդունելու մասին և Պետերբուրգի համալսարանը ու բժշկական Ակադեմիան 1859—1861 թ. ընթացքում ընդունում են կին ուսանողներ, բայց յետոյ համալսարանում տեղի ունեցած խառնակութիւններից օգտուելով կանանց առաջ նորից փակում են այդ բարձրագոյն զբարոյների ղեռները:

1870 թ. Պետերբուրգում բացւում են կանանց դասընթացներ, որոնք 1873 թ. փակուելով նորից բացւում են 1878 թ.—Бестужев. курсы անուան տակ: 1872 թ. Պետերբուրգի բժշկական Ակադեմիային⁵ կից բացուեցին կանանց բժշկական դասընթացներ, բայց 1880 թ. Վինուգրական միւստր վանդակին փակել տուեց այդ դասընթացներն էլ:

1869 թ. Մոսկուայում բացուեցին կանանց դասընթացներ —այսպէս անուանուող «Лубянские курсы», իսկ 1872 թ.-ից մինչև 1886 թ. գոյութիւն ունէին Մոսկվայում պրօֆ. Գերիէի նոյնանման դասընթացներ: Այնուհետև 1900 թ. նոյն պրօֆ. Գերէին հիմնեց Մոսկուայում «կանանց բարձրագոյն կուրսեր», որ գոյութիւն ունին և այժմ: Բացի այդ Մոսկուայում կան կանանց մանկավարժական կուրսեր, ուր ուսանում են հազարից աւելի ուսանողուհիներ: 1896 թ. Պետերբուրգում բացւում է կանանց բժշկական ինստիտուտը: Գոյութիւն ունի Պետերբուրգում նաև կանանց մանկավարժական ինստիտուտ և ուրիշ մի շարք մասնաւոր կուրսեր:

Ներկայ 1906 թ. Պետերբուրգում հիմնուեց մի նոր կանանց բարձրագոյն դպրոց—կանանց պոլիտեխնիկական կուրսեր:

Յոյս կայ որ Ռուսաստանի համալսարաններն ևս շուտով վերջնականապէս կը բանան իրանց ղեռները կանանց առաջ. այդպէս է գոնէ վկայում Պետերբուրգում տեղի ունեցած ներկայ տարուայ պրօֆեսորների համագումարի հետեւեալ որոշումը.—«Համալսարան են ընդունւում ուսանողներ և ազատ ունկնդիրներ երկու սեռերի անձինք առանց կրօնի և ազգութեան խտրութեան»:

Ռուսաստանում առաջի կանանց միջնակարգ մի երկու

ինստիտուտ հիմնում են 1754—1764 տարիներում. այնուհետև ժամանակի ընթացքում իգական միջնակարգ դպրոցների թիվը մինչև 1899 թ. հասնում է մօտ 500-ի: Ռուսաստանում գոյություն ունին երեք տիպի իգական գիմնազիաներ: Ժողովրդական լուսաւորութեան գիմնազիաները, մարիինսկի և թեմական: Առաջինների ծրագիրը համեմատաբար աւելի բարձր է վերջի երկու տիպի գիմնազիաներից, բայց և այնպէս առաջինների ուսման ծրագիրներն էլ արական միջնակարգ դպրոցների ծրագիրներից թոյլ են: Տարրական ուսումը շատ և շատ աննախանձելի վիճակի մէջ է: 1897 թ. Ռուսաստանի ներքին նահանգներում գրագէտ կանանց թիւը 90% էր, իսկ տղամարդկանց—300% (անտեղի չլինի ասել որ մեր հարեան ֆինլանդիայում դեռ 1890 թ. անգրագէտ կանայք ինչպէս և տղամարդիկ—միայն 20% էին կազմում):

Կանանց գործունէութեան ասպարէզները Ռուսաստանում շատ սահմանափակ են: Կանայք աշխատում են գլխաւորապէս մանկավարժական ասպարէզում. բայց այդտեղ էլ նրանց իրաւունքները հաւասարեցրած չեն տղամարդկանց հետ: Թէև պէտք է նկատել որ տարրական դպրոցների վարժուհիների ուսման ցենզը աւելի բարձր է քան թէ վարժապետներինը:

Քիչ չեն այժմ ծառայող կանանց թիւը պոստ-հեռագրատան և միւս հիմնարկութիւններում—գրագիրների պաշտօններում:

Կին-բժիշկներ Ռուսաստանում շատ չեն, բայց եղածներից շատերը աչքի են ընկնում իրանց գաղափարականութեամբ: Նոյնպէս աչքի է ընկնում ուսն կանանց առանձին ձգտումը դէպի բժշկական ուսումը: Շվեյցարիայի համալսարաններում բժշկութիւն սովորող առաջին կանայք—ուսուներ էին: Ի դէպ պէտք է նկատել որ Շվեյցարիայում համալսարան սկսեցին ընդունել կանանց վաթսուհակաւ թուականներից:

Ինչ վերաբերում է կանանց իրաւաբանական դրութեանը Ռուսաստանում, պէտք է ասել, որ նրանց քաղաքացիական իրաւունքները աւելի քիչ են սահմանափակուած քան օրինակ Ֆրանսիայում և Գերմանիայում: Զափահաս կինը Ռուսաստանում աւելի ինքնուրոյն է և աւելի քիչ է ենթարկուած տղամարդու խնամակալութեան: Նա իրաւունք ունի ինքնուրոյնաբար կատարել ամեն տեսակ քաղաքացիական ակտեր: Կայքային սեփականութեան իրաւունքներում նա նոյնպէս ինքնուրոյն է: Բայց ինչ վերաբերում է ժառանգական իրաւունքներին, այդտեղ կանանց իրաւունքները սահմանափակուած են «Մուրճ», 1906, Յունիս.

ինչպէս այդ տեղի ունի և Ագլիայում: Եւրոպայի միւս պետութիւններում կանանց ժառանգական իրաւունքները հաւասարեցրած են տղամարդկանց հետ:

Ինչպէս տեսնում էք, կանայք Ռուսաստանում դեռ շատ բան պէտք է նուաճեն—թէ կրթական ու հասարակական գործունէութեան ապարէզում, թէ քաղաքացիական և թէ քաղաքական իրաւունքների շրջանում:

Վերջացնելով կանանց հարցի դրութեան տեսութիւնը Ռուսաստանում, չենք կարող չնկատել, որ թէև կազմակերպուած կանանց գործունէութիւն Ռուսաստանում չէ եղել մինչև այժմ, բայց ուրև կանանց անհատական առաջադիմութիւնը, գիտութեան ծարաւը ու նրա անհատական գաղափարական կանութիւնը—անուրանալի են:

Այժմ տեսնենք ինչպէս է ծագել, կանանց հարցը և կանանց շարժումը և որոնք են նրանց գոյութեան պատճառները:

Կանանց հարցի և կանանց շարժումի հիմքն են կազմում թէ բարոյական—գաղափարական և թէ տնտեսական—սօցիալական ֆակտորներ: Քանի առաջ է գնում քաղաքակիրթ մարդկութիւնը և քանի աւելի է զարգանում կնոջ գիտակցութիւնը, այնքան նա բարոյապէս աւելի է նեղում իր իրաւագործ դրութիւնից, աւելի է բողոքում այն անարդար դրութեան դէմ, որում դրուած է մարդկութեան կէսը. նա ելք է որոնում թօթափելու վրայից ուժեղ սեռի լուծը, նա ձգտում է նրա ընկերը դառնալ—և ոչ թէ նրա խնամակալութեամբ ապրող իրաւագործ մի արարած լինել: Նա պահանջում է թէ իրաւունքների և թէ պարտականութիւնների հաւասարութիւն: Նա պիտէ, որ քանի կինը տնտեսական կախում ունի տղամարդուց—անկախութեան մասին խօսք լինել չի կարող, և նա ձգտում է ուսում, գիտութիւն ձեռք բերել և այդ վէտքերով ճանապարհ հարթել... ու ցանկալի ազատութիւնը ստանալ... Նա բարոյապէս ճնշւում է այն դրութիւնից, որում դրուած է իրրև քաղաքացիապէս մի անչափահաս էակ. նա բողոքում է դրա դէմ, և իր բողոքը լսելի դարձնելու համար նա կազմակերպւում է, միութիւններ, համադրումարներ է կազմում և կազմակերպուած ձևերով հաւասարութիւն է պահանջում իր մարդկային իրաւունքների.—հաւասարութիւն իրաւաբանական, քաղաքացիական և քաղաքական իրաւունքների:

Իսկ ուժեղ սեռի առաջադէմ մասը կանանց իրաւունք-

ների հաւատարմութեան պաշտպան է հանդիսանում ու ճանապարհ բանում կանանց առաջ:

Իսկ կանանց հարցի ու շարժումի գաղափարական կողմըն է:

Բայց կանանց հարց և կանանց շարժում առաջ բերող աւելի ևս զօրեղ ֆակտոր պէտք է համարել ժամանակակից սօցիալական պայմանները: Այստեղ ևս քանի աւելի է առաջ գնում կեանքը քաղաքակրթութեան շաւղով, ստեղծելով բարդ սօցիալական պայմաններ, այնքան աւելի սուր ձև է ստանում կանանց հարցը և աւելի լայն ծաւալ է ընդունում կանանց շարժումը:

Հին ժամանակներում—երբ տիրապետում էին դեռ նահապետական կարգերը—բոլոր կանայք վաղ պատանեկութեան հասակում մարդու էին դնում և ընտանեկան շրջանում մի աշխատանքի տարը կազմում: Այդ ժամանակներում կինը ընտանիքի մի ցանկալի անդամ էր համարւում—իրբն մի օգտակար բանուոր ոյժ:

Առաջ երբ դեռ մուտ չէր գործել արդի գործարանական արդիւնաբերութիւնը և լայն չափերով զարգացած էր արհեստագործական արդիւնաբերութիւնը և տնայնագործութիւնը, կնոջ դերը ընտանիքում, իրեն բանուոր ոյժի, շատ մեծ էր: Հում նիւթերից նա պատրաստում էր թէ ուտելու և թէ հագնելու բոլոր պիտոյքները, բաւարարութիւն էր տալիս ընտանիքի բոլոր պահանջներին, իսկ աւելորդը դեռ շուկայ ուղարկում: Կին թէ տղամարդ իրանց ոյժերին համապատասխան արհեստներ էին զարգացնում. կինը՝ ընտանիքում, իսկ տղամարդը՝ արհեստանոցում: Բայց մեքենայական արդիւնաբերութիւնը և գործարանական արդիւնաբերութիւնը եկան վերջ դնելու աշխատանքի նախկին ձևերին. արհեստագործութիւնը և տնայնագործութիւնը չէին կարող մըցել շարունակ կատարելագործուելով մեքենաների հետ, գործարանական արդիւնաբերութեան հետ: Մեքենայի արտադրած իրը աւելի արժան էր գնահատւում, որովհետև նրա վրայ աւելի քիչ աշխատանք էր գործադրւում: Գործարանական արդիւնաբերութիւնը արտաքսելով բանուոր ոյժեր աշխատանքի նախկին վայրերից, միևնոյն ժամանակ անգործ թողեց և շատ բանուոր ձեռներ, որոնց փոխարինեց մեքենան: Այն ինչ կարող էին արտադրել որոշ ժամանակի ընթացքում տաանեակ արհեստաւորներ, մեքենան աւելի կարճ ժամանակամիջոցում արտադրում էր նոյնը—միայն մի բանուորի ղեկավարութեամբ: Իրա հետևանքը եղաւ այն որ ազատ մնացած բանուոր ձեռներ ստի-

պուած էին առաջարկել իրանց բանուոր որքը ամենաչնչին վարձատրութեամբ: Այսպէս ընկաւ բանուորի աշխատանքի վարձը, և այսպէս ահա գործարանական ինդուստրիան յեղաշրջեց աշխատաւոր դասի նահապետական կենցաղավարութիւնը: Յեղաշրջուեց և միւս դասակարգերի կեանքը: Հարըստութիւնները սկսեցին ամբարուել գործարանատէրերի մօտ: Ստեղծուեց բանուոր պրօլետարիատ: Կեանքը թանգացաւ, բանուոր տղամարդի աշխատանքի արդիւնքը բաւարարութիւն չէր տալիս ընտանիքի պահանջներին և կիներ տղամարդուն նեցուկ լինելու և ընտանիքի նիւթական պակասորդը լրացնելու համար ստիպուած էր ընտանիքից դուրս աշխատանք որոնել: Նա մտնում է գործարանական բանուորներին շարքը և տղամարդու հետ հաւասար չափով սպառելով իր ոյժերը, ստանում է վարձատրութեան փոքրագոյն չափը:

Եւ քանի աւելի է ընկնում բանուոր տղամարդու վաստակը, այնքան աւելի մեծ թուով են կանայք լցւում գործարանները, իսկ այդ հանգամանքը աւելի ևս պակասեցնում էր տղամարդու աշխատանքի վարձը:

Միջին դասակարգի կանայք ևս, որ առաջ ընտանիքի համար ամեն բան իրանք էին պատրաստում—մնացին անգործ, կապիտալիստական արդիւնաբերութեան զարգանալու պատճառով:

Քաղաքակրթութեան զարգացման հետ հասարակութեան բոլոր խաւերի համար ստեղծուեցին նոր սօցիալական պայմաններ. գոյութեան կոիւր աւելի գծուարին դարձաւ, աւելի պատրաստականութիւն պահանջուեց այդ կուսւմ չընկճուելու համար:

Արդի սօցիալական և տնտեսական պայմանները արգելք դարձան վաղ ամուսնութիւններին: Ամուսնութիւնների թիւը օրէց օր սկսեց պակասիլ, իսկ ամուսնացողների հասակը աւելի և աւելի բարձրանալ: Այդ պայմանների վրայ աւելացրէք և այն հանգամանքը, որ շատ երկրներում կանանց թիւը տղամարդկանց թուից գերազանց է, և դուք կը տեսնէք, որ կանանց մի ահագին բանակ զրկուած է մարդու գնալու հնարաւորութիւնից և ուրեմն ստիպուած է ինքնուրոյն աշխատանքով ապրել:

Եւրոպայի շատ երկրներում կանանց թիւը տղամարդկանց թուից աւելի բարձր է: Այսպէս օրինակ 1000 տղամարդու վըրայ ընկնում են կանանց հետեւեալ թուերը.

Ֆրանսիայում 1000 տղամարդու վրայ 1014 կին:

Գերմանիայում	100	տղ.	վրայ	1039	«
Բելգիայում	«	«	«	1005	«
Անգլիայում	«	«	«	1062	«
Շոտլանդիայում	«	«	«	1071	«
Նորվեգիայում	«	«	«	1091	«
Ռուսաստանում	«	«	«	1009	«
Լեհաստանում	«	«	«	1076	«

Թէև Եւրոպայի հարաւային երկրներում կանայք աւելի աւակաւաթիւ են:

Այսպէս.

Իտալիայում	1000	տղամարդու	վրայ	995	կին:
Սերբիայում	«	«	«	947	«
Բօլգարիայում	«	«	«	962	«
Րումինիայում	«	«	«	944	«
Յունաստանում	«	«	«	929	«

Բայց ընդհանուր առմամբ կանանց թիւը Եւրոպայում տղամարդկանց թուից աւելի բարձր է: Թէև տղամարդիկ թուով աւելի են ծնւում, բայց մահացութիւնը տղամարդկանց մէջ աւելի մեծ է, և գլխաւորապէս մանկական հասակում:

Արևմտեան Եւրոպայում իգական սեռի ամեն մի 1000 ծնունդների վրայ գալիս է 1040—1060 արական սեռի ծնունդ. բայց մանկական հասակում և գլխաւորապէս մինչև երկու տարեկան հասակը մեռնող տղաների թիւը մեռնող աղջկերանց թուից շատ բարձր է լինում: Իսկ հասակաւոր տղամարդիկ թէև ոչ այն չափով ինչպէս մանկական հասակում, բայց զարձեւաւ աւելի շատ են մեռնում քան թէ կանայք: Վերջի հանգամանքը պէտք է բացատրել մասամբ նրանով, որ տղամարդիկ ընտանիքից դուրս աւելի են ենթարկւում զանազան պատահարների և վերջապէս պատերազմների գործած աւերումները զգալի չափով նոսրացնում են տղամարդկանց շարքերը: Այդ հանգամանքների պատճառով այրի կանանց թիւը այրի տղամարդկանց թուից շատ մեծ է:

Եւ այսպէս ուրեմն, եթէ հաշուի առնենք բոլոր այն կանանց, որոնք սօցիալական պայմանների շնորհիւ շատ ուշ են մարդու գնում, և նրանց որոնք նոյն պայմանների և տղամարդկանց թուի պակաս լինելու պատճառով բոլորովին զրկուած են մարդու գնալու հնարաւորութիւններից, և այն ամուսնացած կանանց, որոնց ամուսինների վատտակը բաւարարութիւն չի տալիս ընտանիքի կարիքների ու ստիպում է կանանց ևս ընտանիքից դուրս աշխատանք որոնել և, վերջապէս,

այն այրի կանանց, որոնք յաճախ ոչ միայն իրանց, այլ և իրանց երեխաների գոյութիւնը պէտք է պահպանեն սեփական աշխատանով, մենք կը տեսնենք, որ ինքնուրոյն աշխատանքով ապրելու կարիք ունեցող կանանց թիւը շատ և շատ մեծ է:

Այդտեղ գոյութեան հարց է: Հասարակութեան դանադան խաւերին պատկանող կանանց մի ահագին բազմութիւն ստիպուած է աշխատանք որոնել. բայց... աշխատանքի ղոները փակ են նրանց առաջ... փակ են և կրթական ճանապարհները...

Ահա որտեղ է սկսւում կանանց հարցը և նրա հետեանքը—կանանց շարժումը:

Այսպէս ուրեմն, ինչպէս տեսնում էք, «կանանց հարցը» մօղայի կամ կանանց քմահաճոյքի արդիւնք չէ, այլ կենսական մի հարց: Կանայք աշխատելու իրաւունք են պահանջում. նրանք պահանջում են բանալ իրանց համար կրթութեան և աշխատանքի վայրերը. իսկ մենք տեսանք վերև թէ որպիսի դժուարութեամբ և որպիսի դանդաղութեամբ են բացւում կանանց առաջ թէ համալսարանները և թէ աւելի ևս՝ գործունէութեան ասպարէզները: Մենք տեսանք որ մեզանից շատ բազաքակիրթ երկրներում կանանց համար փակ են դեռ շատ ասպարէզներ, իսկ այնտեղ ուր նրանք ընդունւում են, կանանց աշխատանքը մեծաւ ժառամբ աւելի վատ է վարձատրւում, քան տղամարդու նոյնանման աշխատանքը:

Պէտք է ասել որ աշխատանքի ոտորին աստիճաններում—գործարանական բանուորուն, տնային ծառայի և միւս համանման դիրքերում—կանանց հեշտութեամբ տեղ տուին. ամեն ոք շտապեց շահագործել կնոջ էփանագին բանուորական ոյժը, իսկ աւելի բարձր դիրքեր գրաւելու համար երկար ժամանակ և մեծ ջանքեր հարկաւոր եղան... աշխատանքի աւելի բարձր վայրերում, աւելի լաւ վարձատրուող աստիճաններում տղամարդը ձեռնառու չէր համարում աւելորդ մրցակից ունենալ... և ահա առաջ էին բերւում հազար ու մի առաջարկութիւններ...

Միւս կողմից աշխատանքի աւելի բարձր ասպարէզներում մուտք գործելու համար հարկաւոր էր գիտութիւն ունենալ. իսկ ինքը գիտութիւնից զուրկ էր: Նրա համար աւելորդ էին համարում լուջ ուսումը. բայց կեանքը իր անողորմ պահանջներով ստիպեց ղիջել և կանանց համար քիչ քիչ սկսեցին բա-

ցուել բարձրագոյն դպրոցները, համալսարանները, թէև մեծ զգուշութեամբ:

Կնոջ աղատադրութեան, կնոջ էմանսիպացիայի հակառակորդները բազմաթիւ էին, ինչպէս են և այժմ իհարկէ:

Տղամարդու հոգեբանութիւնը, կնոջ վրայ իշխել սովորած տղամարդու հոգեբանութիւնը հասկանալի էր. նա սովոր էր կնոջ մէջ տեսնել մի անդէմ էակ, տղամարդու կամքը, տղամարդու ցանկութիւնները կատարող մի հլու հպատակ. իսկ կըթուած, իրաւասէր կիներ այդ շրջանակներում ապրել չէր կարող...

Շատ են կանանց էմանսիպացիայի և համեզուած հակառակորդները, այսպէս ասած համոզուած պահպանողականները. և ահա կանանց աղատադրութեան անհաշտ թշնամիները միաբերան բողոքում են.

Կիներ կը կորցնի իր կանացիական հմայքը, նա կը նմանուի տղամարդուն—ասում էին ոմանք:

Կնոջ տեղը ընտանեկան շրջանն է և նրա կոչումը մայր լինելն է—ասում էին միւսները:

Եթէ կիներ հասարակական պաշտօններ վարի, տղամարդը ստիպուած կը լինի ընտանիքում անտեսուհու դեր կատարել կամ կը խուսափի ամուսնութիւնից—ասում էին երրորդները:

Կնոջ ընածին ընդունակութիւնները սահմանափակ են, նրա տեղը չէ հասարակական ասպարէզը, նա կը տապալի ամեն մի ձեռնարկութիւն—ասում էին չորրորդները:

Եւ այսպէս անվերջ:

Բայց տեսնենք թէ որքան իրաւացի են կանանց էմանսիպացիայի հակառակորդները:

Ասում են. «Կիներ կը կորցնի իր կանացիական հմայքը, նա կը նմանուի տղամարդուն»: Ճիշտ է, կար ժամանակ, օր. Ռուսաստանում, երբ ազատութեան դեռ նոր հոտն առած կանայք ձգտում էին նմանուել տղամարդկանց իրանց շարժուածքի ձևերով, հագուստով, ամբողջ արտաքինով. նկատելի էր դիտաւորեալ անհոգութիւն արտաքինի վերաբերեալ և այլն: Բայց դա անցողական երևոյթ էր. այժմ այդպիսիները բացառութիւն են կազմում: Ազատութեան ընտելացած և իսկապէս կըթուած, զարգացած կիներ հեռու է անցեալի այդ մի բուռը կանանց նմանուելու տենչից, բայց միևնոյն ժամանակ նա անձնատուր էլ չի լինում զարգարանքներին և պաճուճանքներին:

«Կնոջ տեղը ընտանեկան շրջանն է և նրա կոչումը մայր լինելը»—ահա ուշադրութեան արժանի մի սուարկութիւն. բայց

հազիւ թէ գտնուին շատ կանայք, որոնք չը համաձայնուեն որ կնոջ առաջի և վսեմ կոչումը մայր լինելն է. և հազիւ թէ լինեն այնպիսի կանայք, որոնք չզերադասեն ընտանեկան շրջանը մի կանցեկարիայի, կամ մի առևտրական տան խեղդուկ մթնոլորդից:

Շատ իրաւացի կը լինէր վերոյիշեալ առերկութիւնը կնոջ կոչումի մասին, եթէ կինը քմահաճոյքից դրդուած անտես աշէր մայրութեան կոչումը և բազմ որոնէր նոր ասպարէզներում. բայց չէ որ կնոջը ընտանիքից դուրս տանողը կարիքն է—տնտեսական կարիքը, որ նրան ընտանեկան օջախից զրկողը սօցիալական պայմաններն են: Չէ որ մենք տեսանք, որ այնտեղ ուր կարիքը չէ ստիպում, ինչպէս օր, Աւստրալիայի միացեալ նահանգներում, այնտեղ կինը առանձին հակում չի արտայայտում ընտանիքից դուրս աշխատելու, զանազան հասարակական պաշտօններ վարելու:

Յոյց տանք այժմ թէ որքան սխալ է կանանց էմանսիպացիայի հակառակորդները այն կարծիքը, թէ «եթէ կինը հասարակական պաշտօններ վարի, այն ժամանակ տղամարդը ստիպուած կը լինի ընտանիքում տնտեսուհու դեր կատարել, կամ կը խուսափի ամուսնութիւնից»:

Մենք գիտենք, որ բոլոր քաղաքակիրթ երկրներում, շնորհիւ սօցիալական և տնտեսական պայմանների, շնորհիւ այն հանգամանքի որ կեանքը օրէցօր թանգանում է, իսկ մարդկանց պահանջները լայնանում և ուրեմն ընտանիք պահելը աւելի դժուարանում է, ևս առաւել որ շնորհիւ արդի սօցիալական պայմանների կինը ընտանիքում այլևս աշխատաւոր տարր չի ներկայացնում, այլ միայն վատնող, ծախսող,—ահա այդ պայմանների հետեանքը այն է, որ բոլոր քաղաքակիրթ երկրներում ամուսնութիւնների թիւը տարեց տարի զգալի չափով պակասում է: Մենք գիտենք և այն որ այժմեան ամուսնութիւնների մեծագոյն մասը բնական ընտրութեան արգասիք չէ, այլ դրամական հաշուի արդիւնք: Ամուսնանում են ոչ թէ աւելի արժանաւոր, ֆիզիքապէս և հոգեպէս աւելի գեղեցիկ աղջկերանց հետ, այլ նրանց հետ, որոնք լաւ օժիտ ունեն, հետեապէս՝ կարող են ապահովեցնել ընտանիքի գոյութիւնը: Դա թէ բարոյական և թէ ցեղի լաւացնելու տեսանկէտից բացասական երևոյթ է,—բայց արդի սօցիալական պայմանների հետեանք:

Մինչ դեռ երբ որ կանանց առաջ բաց կըլինեն գործելու բոլոր ասպարէզները և ամեն մի կին նոյնպէս մի աշխատաւոր կը լինի, ինչպէս և ամեն մի տղամարդ, այն ժամանակ ամուսնութիւնների թիւը պէտք է որ բարձրանայ, որովհետև կինը

այլ ևս մի բեռը չի լինիլ տղամարդու համար, այլ նրա ընկերը, նրա նեցուկը: Ամուսնութեան հարցում զբաղական հաշիւներով դեկավարուողներ թիւը կընկնի: Կնոջ մէջ ամենից առաջ կը գնահատեն նրա անհատական արժանաւորութիւնները: Առաջ կը գայ ընական ընտրութիւնը.—տղամարդը կնութեան կառնի այն աղջկան որը աւելի գեղեցիկ ու առողջ է, աւելի բարոյական ու խելօք:

Ինչ վերաբերում է առարկութեան այն կէտին, որ կնոջ ընտանիքից դուրս գործելը՝ թողնում է ընտանիքի գործերը երեսի վրայ, պէտք է ասել, որ մենք գիտենք արդէն, որ ժամանակակից պայմաններում ընտանիքի տնտեսութիւնը շատ էլ բարդ չէ, ուրեմն մնում է գլխաւորապէս երեխաների դաստիարակութեան հարցը, որը և արժանի է առանձին ուշադրութեան:

Առաջուայ ժամանակներում, երբ կինը առնուազն 6—8 երեխաներ էր ծնում, իսկ յաճախ և 10—12 և էլ աւելի, կնոջ գրեթէ ամբողջ կեանքը, գոնէ նրա երիտասարդական և միջին հասակը անցնում էր մայրական ֆունկցիաներ կատարելում: Այսպէս չէ արդի հասարակութիւններում: Մենք տեսնում ենք որ քաղաքակրթութեան զարգացման հետ զուգընթացաբար պակասում է որդէծնութիւնը: Վիճակագրական տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս որ բոլոր եւրոպական պետութիւններում ծնունդների թիւը նկատելի կերպով պակասում է և առանձնապէս դա զգալի է Ֆրանսիայում:

Մենք տեսնում ենք և այն, որ աւելի բարձր՝ մտաւորապէս աւելի զարգացած դասակարգերում աւելի քիչ երեխաներ են ծնւում, քան թէ ստորին—դիցուկ բանտարական դասակարգում:

Անգլաակ ամուսնութիւնների թիւը օրէց օր աւելանում է, իսկ երեխայ ունեցողներն էլ 1-2-ից աւելի սակաւ են ունենում: Ֆրանսիայում, օրինակ, երկու որդուց աւելի գրեթէ չեն ունենում և այնտեղ դա մի տեսակ սխտեմ է դարձել—արուեստական իհարկէ: Մինչև անգամ գիւղացիական դասակարգը, որը բոլոր երկրներում աչքի է ընկնում իր բեղմնաորութեամբ—բազմածնութեամբ, Ֆրանսիայում գիւղացիութիւնը անգամ երկորդիական սխտեմի կողմնակից է—նրանք ևս երկու երեխաներից աւելի չեն ունենում:

Այժմ Ֆրանսիայի կառավարութեան լուրջ հոգացողութիւն է պատճառում ազգաբնակչութեան նուազումը, որի դէմ միջոցներ են ձեռք առնում. արուեստական միջոցներով խրախուսում են ամուսնութիւնները և բազմածնութիւնը:

Որդէծնութեան անկումը ունի իհարկէ բազմաթիւ պատճառներ: Ի թիւս այլոց մէկ, որ ամուսնութիւնները այլ ևս այնպէս վաղ չեն կատարուում ինչպէս առաջ, որ ամուսնացողներ թարմ երիտասարդութիւնը անցած է լինում յաճախ երկրորդ, մեծ տեղ են բռնում որդէծնութեան դէմ աւանդ արուեստական միջոցները—ինչպէս որ այդ ակներև տեղի ունի Ֆրանսիայում: Արուեստական միջոցների են դիմում գլխաւորապէս տնտեսական հանգամանքներից զրոգուած, մասամբ էլ անձնական ազատութեան... նեղ էգօրիմից:

Բայց ինչ որ առանձնապէս աչքի է ընկնում բոլոր երկրներում դա այն է, զոր մտաւոր աշխատանքով ապրող դասում, հասարակութեան մտաւորապէս զարգացած մասում, որդէծնութիւնը զգալի չափով պակասում է:

Յայտնի է որ ամենազտագացած և ուժեղ կենդանիները—ինչպէս են—առիւծ, փիղ, ձի, կով և այլն, մեծ սերունդ չեն տալիս, մինչդեռ սաորին կազմակերպութեան, սաորին կազմուածքի կենդանիները—միջատները, ձկները և այլն—աւելի մեծ չափով են բազմանում: Բացի այդ, Դարվին ասում է, որ յայտնի կենդանիներ վայրենի գրութիւնից անցնելով անային գրութեան և ձեռնասուն դառնալուց յետոյ կորցնում են իրանց բեղմնաւորութիւնը.—օրինակ փիղը:

Այդ անալոգիայով պէտք է ենթադրել, որ նոյն երևոյթը տեղի ունի և մարդկային հասարակութիւններում: Այսպէս ուրեմն, ի նկատի առնելով որ ժամանակակից մայրերը (ինտելիգենտ դասի) բեռնաւորուած չեն բազմաթիւ երեխաներով և որ երեխան շատ ժամանակ է խլում մօրից ու առանձին խնամքի է կարօտ սինչև դպրոցական հասակը միայն, ուստի այդպիսի մայրերը այնուհետև, այսինքն երեխան դպրոցական հասակին հասնելուց յետոյ, ազատ կարող են դործադրել իրանց ոյժերը հասարակական ասպարէզներում:

Սակայն հարցի էութիւնը այդ տեղ չէ, այլ այն տեղ թէ ինչպէս միացնել մօր և ինքուրոյն աշխատաւորի պարտականութիւնները. ահա կանանց հարցի այն կէտը, այն պրոբլէմը, որի առաջ կանգ են առնում շատերը...

Եւ սօցիալիզմը գալիս է լուծելու այդ պրօբլէմը:

Նա ասում է:—Պարտադիր, ընդհանուր ուսում պէտք է լայնացնել մինչև ընդհանուր, պարտադիր դաստիարակութիւն: Մեր խօսքը այն սխալ հասկացուած սօցիալիզմի մասին չէ ի հարկէ, որի թերութ, տաքարիւն հետևողները քարոզում են բարբերի սանձարձակ ազատութիւն, քարոզում են կենցաղավարութեան յեղաշրջում—առանց ի նկատի առնելու ժամա-

նակի պահանջները և միջավայրի համապատասխան զարգացումը. ոչ, մենք խօսում ենք գիտնական սօցիալիզմի վարդապետութեան մասին—որի նպատակն է վճռելոցիայի ճանապարհով հասնել գերագոյն բարոյականութեան յաղթանակին:

Եւ այսպէս սօցիալիզմը հլը է գտնում՝ մօրը տանը չկապելու—նա առաջարկում է ընդհանուր, պարտադիր դաստիարակութիւն:

Առաջի հայեացքից դա շատ խորթ է թւում. ինչպէս, երեխային տալ տանից դուրս, թւում է թէ դա մի անբարոյական հլը է, բայց այդպէս է թւում կրկնում ենք միայն առաջի հայեացքից: Երեւակայեցէք որ մայրը—մի հասարակ բանութրուհի, ստիպուած է օրուայ ապրուստը հայթայթելու համար տանից դուրս աշխատանքի գնալ: Նա թողնում է երեխաներին տանը անխնամ, մատնում նրանց փողոցի ֆլաւակար ազդեցութեանը: Յայտնի է, որ գործարանական կենդրոններում, ուր կիներ աշխատում է գործարաններում, իսկ երեխաները միում են անխնամ տանը—երեխաների մահացութիւնը համարում է սարսափելի բարձր աստիճանների:

Երևակայեցէք այժմ միջին դասակարգի մօրը, որը ստիպուած է ընտանիքի դրութիւնը թեթեւցնելու նպատակով կողմնակի աշխատանք ունենալ—լինի դա մի իւտուցչուհի, կամ մի բժշկուհի, որը ստիպուած է թողնել երեխաներին անկիրթ դայեակի, կամ աղախնու հսկողութեան ներքոյ: Միթէ դրանց համար հասարակական դաստիարակութիւնը մի բարեպատեհ, մի ցանկալի հլը չէ: Չէ՞ որ այնտեղ երեխայի ֆիզիկական և բարոյական դաստիարակութիւնը կը լինի՝ հմուտ, պատրաստուած մասնագէտների ձեռքում, մինչդեռ յաճախ նոյն իսկ միջին դասակարգին պատկանող մայրը չի կարող տալ զաւակին այն դաստիարակութիւնը, չի կտրող այնպէս ղեկավարել երեխայի միտքն ու հոգին, ինչպէս այդ կանն պատրաստուած մասնագէտներ: Նոյնը և ֆիզիկական: Դաստիարակութեան հարցում:

Նոյնենք այժմ այն առարկութեանը թէ «կնոջ բնածին ընդունակութիւնները սահմանափակ են, նրա տեղը չէ հասարակական ասպարէզը, նա կը տապալի ամեն մի ձեռնարկութիւն և այլն». և տեսնենք թէ որքան տեղի է այդ նկատողութիւնը իր եղբակացութիւններով:

Վերև մենք տեսանք, որ այն երկրներում ուր կիներ քաղաքական և քաղաքացիական իրաւունքներ է վայելում ու գործում է հասարակական ասպարէզներում—նա պատուով ու

ամենայն յաջողութեամբ կատարում է իր դերը նոր շրջանում: Այդ հարցի գործնական կողմը:

Ինչ վերաբերում է կնոջ բնածին ընդունակութիւնների հարցին, որին ապացոյց էին բերում այն բանը, որ կնոջ ուղեղը տղամարդու ուղեղից փոքր է, ահա թէ ինչ են ասում այդ մասին վերջի գիտական տեղեկութիւնները:

Տղամարդու ուղեղը բացարձակապէս (абсолютно) աւելի շատ է, բայց կնոջ ուղեղը համեմատաբար է (относительно) աւելի շատ: Տղամարդու մարմինը կնոջ մարմնից մեծ է, հետեւապէս ուղեղն էլ աւելի մեծ է: Տղամարդու մարմնի մեծութիւնը վերաբերում է կնոջ մարմնին միջին չափով ինչպէս 100-ը 93,2-ի:

Տղամարդու ուղեղի կշիռը 1019-ից մինչև 1925 գրամ է, կնոջ ուղեղը 820-ից մինչև 1565 գրամ: Ուրեմն տղամարդու ուղեղի կշիռը վերաբերում է կնոջ ուղեղի կշիռին ինչպէս 100-ը 99,3: Այսպէս ուրեմն կնոջ ուղեղը համեմատաբար աւելի շատ է:

«Անկասկած, նշանակութիւն ունի ոչ թէ ուղեղի քանակութիւնը, այլ նրա կազմակերպութիւնը և նրա ոյժի գործադրութիւնը և վարժութիւնը», ասում է Բեքել իր «Կինը և սոցիալիզմ» գրքում:

Հին, նախնական ժամանակներում, ինչպէս և այժմ վայրենի ժողովուրդների մէջ կնոջ ու տղամարդի թէ ֆիզիկական և թէ մտաւոր զարգացման տարբերութիւնը աւելի աննշան է, քան թէ արդի, քաղաքակիրթ հասարակութիւններում:

Վայրենի կնոջ ու տղամարդու ուղեղի բանակութեան մէջ աւելի քիչ տարբերութիւն կայ, քան թէ քաղաքակիրթ ժողովուրդների կանանց ու տղամարդկանց մէջ: ասում է նոյն հեղինակը:

Ուրեմն քաղաքակիրթ հասարակութիւններում կինը տղամարդուց աւելի է տարբերում, քան թէ վայրենիների ու ըսկըզնական հասարակութիւններում: Պատճառը հասկանալի է: Այնտեղ ուր կինը և տղամարդը միատեսակ ազատութիւն են վայելում ու միատեսակ զարգանում, նրանց միջի տարբերութիւնը՝ թէ ֆիզիկական և թէ մտաւոր զարգացման տարբերութիւնը՝ աննշան է, իսկ մեր հասարակութիւններում, ուր կնոջ պարտաւորութիւնները ու աշխարհայեացքը ընտանեկան շրջանից դէնը չի դնում, մինչ տղամարդու գործունէութեան ասպարէզը այնքան լայն, այնքան բարդ ու այնքան բազմատեսակ է, շատ հասկանալի է, որ մեր հասարակութեան կնոջ ու տղամարդու զարգացման մէջ տարբերութիւնը մեծ է:

Յայտնի է, որ մարմննի ամեն մի գործարան, որ երկար ժամանակի ընթացքում չի գործադրում, գործ չի անում, նա ոչ միայն չի զարգանում, այլ նոյնիսկ ծիւրանում է, ենթարկւում է ատրոֆիի: Կինը ամբողջ դարեր ապրել է տղամարդու սահմանած նեղ շրջանակներում: Այդ շրջանակներում ճնշուած, սահմանափակուած է եղել նրա թէ ֆիզիկական և թէ մտաւոր աշխարհը: Ազատ զարգացման մասին խօսք լինել չէր կարող: Նրա մէջ զարգացել են միայն հսկատակուելու, յարմարուելու բնազդները և յայտնի լաւ ու վատ զգացմունքները, և այսքանը միայն: Դրսի աշխարհը նրա համար Terra incognita է եղել. գուրկ է եղել կինը և կրթութիւնից. և եթէ չնայած այդ բոլոր անսպաստ պայմաններին կնոջ խելքը դարձեալ ենթարկուել է էվոլյցիայի, դա պէտք է բացատրել ժառանգականութեան օրէնքով միւս կնոջ ուղեղը ժառանգել է մարդկութեան. կէսի մտաւոր առաջադիմութիւնը:

Եթէ չլինէր մի սեռի յատկութիւնները միւս սեռին անցնելու ժառանգականութեան կանոնը, այն ժամանակ, ինչպէս ասում է Դարվին այդ առիթով, «Երևի տղամարդը կնոջից մտաւորապէս այնքան բարձր կլինէր որքան որ որձ սիրամարդը գերազանցում է իգին իր փետուրների գեղեցկութեամբ»: («Մարդու ծագումը: Սեռային ընտրութիւն»): Բայց պէտք է նկատել և հետևեալը. «Նշանները յաճախ կամ թէ միշտ հակում են արտայայտում զարգանալու նոյն սեռում և նոյն հասակում, որում նրանք սկզբից երևան են եկել ծնողների մէջ» (Դարվին Մարդու ծագումը: Գլուխ VIII) Այդ հիման վրայ պէտք է կարծել որ կինը աւելի է ժառանգում մօրից, քան թէ հօրից, ուստի տղամարդու այսպէս ասած ցեղը աղնուացնող (մտաւորապէս և ֆիզիկապէս) նշանակութիւնը, աւելի թոյլ է եղել: Այդ բոլոր հանգամանքների հետևանքը նա է, որ ժամանակակից հասարակութիւններում կինը թէ ֆիզիկապէս և թէ մտաւորապէս տղամարդուց աւելի թոյլ է:

Մենք կը փորձենք այստեղ կարճառօտ կերպով պարզել այն հանգամանքները, որոնք դարձրին տղամարդուն ուժեղ և իշխող, իսկ կնոջը—թոյլ և իրաւազուրկ:

Յայտնի է, որ ինչպէս ամբողջ կենդանական աշխարհում—արական սեռում, նոյնպէս և մարդկային ցեղում—տղամարդու մէջ, ցեղի շարունակութեան բնազդը աւելի ուժեղ է և աւելի տևողական քան թէ կնոջ մէջ: Այդ հանգամանքով պէտք է բացատրել, որ սկզբնական ժամանակների վայրենի տղամարդիկ կոիւններ էին մղում միմեանց դէմ կանանց տիրանալու համար: Այդ կուռում զարգանում էր տղամարդու մէջ

ազգական ոգի, քաջութիւն, ֆիզիկական ոյժ, հաստատակամութիւն և եռանդ: Նոյն այդ յատկութիւնները հարկաւոր էին նրան և կնոջ ուշադրութիւնը գրաւելու համար: Սեռային ընտրութեան այդ ձևը գոյութիւն ունէր երկար դարերի ընթացքում: Այդ ժամանակներում չկար ընտանիք այժմեան հասկացողութեամբ: Սկզբից բոլոր կանայք պատկանում էին բոլոր տղամարդկանց, և բոլոր տղամարդիկ—բոլոր կանանց այնպէս, ինչպէս որ այդ տեղի ունի կենդանական աշխարհում: Այնուհետև քանի աւելի է զարգանում մարդկութեան գիտակցութիւնը, այնքան սեռային կենակցութեան շրջանը սահմանափակում է: Ստեղծւում է արիւնակցական հասկացողութիւն մօր և որդոց, բրոջ և եղբօր ու քոյրերի որդոց միջի յարաբերութիւնների սրբութիւն: Բայց որովհետև դարձեալ տեղի ունէր բազմամուսնութիւն և երեխաների հայրը անյայտ էր—ուստի տիրում էր մայրական իրաւունքը: Մայրը ընտանիքի պետն էր. երեխաները ճանաչում էին միայն մօրը, հետևապէս արիւնակցական կապը ճանաչում էր մայրական դժով: Բոլոր ընտանեկան և ժառանգական յարաբերութիւնները տեղի ունէին մայրական տոհմի արիւնակցական շրջանում: Տղամարդիկ—կնոջ ամուսինները չէին պատկանում իրանց կանանց արիւնակցական տոհմին, այլ պատկանում էին իրանց մօր, իրանց քոյրերի տոհմին. և նրանց ժառանգներն էին համարւում բրոջ սերունդը. իսկ այդ տղամարդկանց որդիքը—պատկանում էին իրանց մօր ազգակցական շրջանին: Այդ պատճառով թէև քոյրերը պատկանում էին արիւնակցական մի տոհմի, բայց նրանց ամուսինները—օտար և ընդհանուր էին. մի բրոջ ամուսինը միւս բրոջ ամուսինն էլ էր:

Ահա այսպէս տիրապետում էր «մայրական իրաւունքը»: Մայրը ընտանիքի և տոհմի պետն էր. նրա համարումը շատ մեծ էր: Այդ ժամանակներում կինը բոլորովին ազատ էր, ի հանդէս: Բայց տղամարդը կնոջը ցեւքից չը տալու համար ստիպուած էր պաշտպանել նրան, ինչպէս և նրա երեխաներին թշնամիներից—թէ վայրենի դադաններից և թէ իր հակառակորդներից: Բացի այդ նա որսորդութիւններով, իսկ յետոյ և հողագործութեամբ, օգնում էր նրանց կերակրուել: Այդ դերը յաջող կատարելու համար բաւական չէր միայն ֆիզիկական ոյժը. հարկաւ դարգանում էին նրա և մտաւոր ընդունակութիւնները:

Ժամանակը առաջ էր գնում. մարդկութիւնը առաջադիմում էր: Փոխւում էր կամաց կամաց կենցաղավարութեան ձևը: Սկսում են զարգանալ արհեստներ, առևտուր:

Տղամարդու աշխատանքի ամբարուած արդիւնքը մայրական իրաւունքի հիման վրայ ժառանգուած է կամ նրա քրոջ սերունդը և ոչ թէ իր որդիքը, կամ օգտուած են հօրը չճանաչող իր կնոջ որդիքը: Տղամարդու աշխատանքի արդիւնքը դառնում է ընդհանրութեան սեփականութիւն: Մայրական իրաւունքի տիրապետութիւնը պահպանում էր կոմունիստական կազմը: Բայց տղամարդուն ձեռնտու չէր ընտանեկան այդ կարգը. նա սկսեց պահանջել որ կինը իրանից բացի ոչ ոքի չճանաչի. և նա նուաճեց այդ իրաւունքը: Կինը սկսեց պատկանել միայն մէկին: Այդ կենակցութիւնից ծնուած երեխաները ինչպէս որ մօրն էին պատկանում, նոյնպէս՝ և հօրը: Կնոջ իշխանութիւնը ընկճուեց. առաջ եկաւ հայրական իրաւունքը: Կոմունիզմը տեղի տուեց մասնաւոր սեփականութեան տիրապետութեանը: Սկսուած է տղամարդու իշխանութիւնը և կնոջ ստրկացումը. կնոջ ազատութիւնը և նրա իրաւունքները հասցնում են minimum-ի: Կնոջ հաւատարմութիւնը ապահովացրած լինելու համար տղամարդը զրկում է նրան դրսի աշխարհի հետ շփուելու կարողութիւնից: Կինը դառնում է մի անբան արարած, տղամարդու սեփականութիւնը—այդ բառի բուն մտքով: Այսպէս է եղել կնոջ զրութիւնը մինչև մեր ժամանակները:

Ահա այն հանգամանքները որ դարձրել են կնոջը իրաւագուրկ և մտաւորապէս աւելի թոյլ: Ի հարկէ կան վերին աստիճանի խելօք կանայք, ինչպէս և կան շատ յիմար տղամարդիկ, բայց չի կարելի հերքել, որ տղամարդու մտաւոր մակերևոյթը ընդհանուր առմամբ աւելի բարձր է, որ միջին տղամարդը միջին կնոջից մտաւորապէս աւելի բարձր է:

Բայց այն պայմանները որոնք զրկել են կնոջը զարգանալու հնարաւորութիւնից, նոյն պայմանները նպաստել են տղամարդու մտաւոր առաջադիմութեանը: Սահմանափակելով կնոջ աշխարհը ընտանեկան նեղ շրջանում, տղամարդը դրսի բոլոր հոգսը իր վրայ առնելով՝ բնականաբար լաւում էր իր մտաւոր ամբողջ կարողութիւնը գոյութեան կոուլի ստապրիզում և քանի աւելի էր առաջադիմում մարդկութիւնը, այնքան տղամարդու մտաւոր գործունէութեան շրջանը լայնանում էր: Նա իշխում էր ընտանիքում, իշխում էր և ընտանիքից դուրս և ազատ մրցակցութեան միջոցով զարգացնում իր մտաւոր և հոգեկան ընդունակութիւնները: Զուգընթացաբար դրա հետ նրա ուղեղը ճոխանում, հարստանում էր այն գիտութիւններով որ ձեռք էր բերում նա կրթական ճանապարհով:

Ահա այն հանդամանքները որ դարձրել են տղամարդուն ուժեղ և իշխող:

Սակայն պէտք է նկատել և այն, որ զրկելով կնոջը զարգանալու հնարաւորութիւնից, տղամարդը ի դէմս կանանց ստեղծել էր մի յետադիմական ոյժ, որը դանդաղեցնում էր մարդկութեան առաջադիմութիւնը:

Նոյն ժառանգականութեան օրէնքի համաձայն, տղամարդու ուղեղի ազատ զարգացմանը յայտնի չափով արգելք էր հանդիսանում մօրից ժառանգած մտաւոր յետամնացութիւնը:

Այսպէս ուրեմն, կինը իբրեւ մի յետամնաց տարր դանդաղեցնում է մարդկութեան էվօլյուցիան:

Կնոջ առաջադիմութեան համար անհրաժեշտ է նրա ազատ զարգացմանը նպաստող պայմաններ, ուստի տմբողջ մարդկութեան շահերը պահանջում են կնոջ զբոսութեան, կնոջ իրաւունքների կատարեալ հաւասարութիւն տղամարդկանց հետ:

Նոյնն է պահանջում և արդարութիւնը:

Բացէք կնոջ առաջ բոլոր ճանապարհները, տուէք նրան նոյն ազատութիւնը և այն իրաւունքները ինչ որ տղամարդիկ են վայելում. տուէք նրան հաւասար կրթութիւն, հաւասար քաղաքացիական և քաղաքական իրաւունքներ:

Թող նա ազատ զարգացնի իր՝ ընդունակութիւնները. — դրա մէջ է ընդհանուրի բարօրութեան գրաւականը:

Սօփիա Դանիէլլէզեան

ՍԵՒ ՄՇԱԿ

Մեծ չէր Օհանի ընտանիքը. կինը, վեց տարեկան աղջիկ և փոքրիկ տղայ:

Իր չնչին օրուայ վաստակով նա հազիւ էր կարողանում պահպանել իր փոքրիկ ընտանիքի խղճուկ գոյութիւնը:

Օհանը «սև մշակ» էր երկաթուղու մեծ արհեստանոցում, բայց ձգտում էր արհեստ սովորել, հետևում էր վարպետներին, որ ժամանակով գէթ վարպետի օգնական դառնայ:

Մի կիւրակի, շուկայում, երկար տատանումից յետոյ, դնեց մուրճ, մանզանայ, խարտոցներ և մի քանի մանր գործիքներ:

Այդ օրը Օհանի տանը կենդանութիւն էր տիրում. նա մանպանան էր ամրացնում սեղանին, գործիքները սրբում-փայլեցնում, խարտոցներն էր դասաւորում: Երկու փոքրիկները մանկական հետաքրքրութեամբ նայում, օգնում էին իրանց հօրը, իսկ կինը՝ Եսթերը ճաշ էր պատրաստում: Ամբողջ ամիս է որ մի համ չէին տեսել այս շաբաթ նրանք վարձ են ստացել և այդ շուայութիւնը արեցին:

Որքան կոպիտ և առնական էր Օհանը իր խոժոռ գիմա-գծերով, նոյնքան նրա Եսթերը քնքոյշ և կանացի էր իր կազմուածքով: Օհանը սիրում էր կնոջ և ամեն օր նորանոր առաւելութիւններ էր գտնում նրա մէջ: Կինը այդ զգում էր և աշխատում էր սիրտ տալ, քաջալերել Օհանին: Երբ սա յոգնած, դադարած, տուն էր գալիս, ուրախ գիմաւորում էր նրան, հոգում էր նրա թէյի, հացի մասին, աշխատում էր միշտ ուրախ տրամադրութեան մէջ պահել նրան:

Օհանն էլ ըռպէսպէս կաղզուրուելով՝ սկսում էր պատմել գործարանի կեանքից. մանաւանդ նա սիրում էր նկարագրել դարբնոցի աշխատանքը: «Գիտէս, ինչպէս են երկաթները կաղապարում, յղկում: Մեծ հնոց է. երկաթի անպէտք կտորներ հաւաքում, կապուկ-կապուկ դարսում լցնում են այնտեղ, ապա պոնները ամուր փակում և կրակ ու բոցը տալիս են նրա Յունիս, 1906.

տակը: Երկաթները կարծրում, շիկանում, հոռւում են. այդ ժամանակ վարպետը դառնում է մեզ:—Դէ, տղերք, պատրաստուեցէք: Եւ մենք, ահագին ունեւիթները ձեռքերնիս, մի ալնթարթում դուրս ենք քաշում մի մեծ դանդուած՝ կրակ ու բոց և ղնում շուկեշարժ մուրճի տակ: Կայծերը խուրձ-խուրձ փախչում են մուրճի տակից, մեր երեսին, ձեռքերին և մենք լողում ենք բոցի, կրակի ու կայծերի մէջ: Բայց սարսափելին յղիող, կաղապարող մեքենաներն են. սրանք շառաչւնով դառնում են և մենք երկաթի մեծ դանդուածը մուրճի տակից նրա այս կամ այն բերանը պիտի նետենք, մինչև որ չստացուի կանոնաւոր ձևերով յղկուած, գործածութեան համար պատրաստ ձողեր: Երբ անիւները ղրղալով դառնում են, երբ հսկայական ձախարակները մէկը միւսի մէջ օծապտոյտներ են անում, մարդ սարսափում է. բաւական է մի անդգոյշ քայլ և աշխատաւորը մեքենաների ակռաների տակ է, նա այլևս այս աշխարհիցը չէ:»

Կինը սարսափով խնդրում էր ամուսնուն՝ թողնել դարձնոցը, բայց Օհանը ծիծաղում էր, հպարտանում էր որ աշխատում է վտանգների մէջ: Ինքնարաւական կերպով նա հանգստացնում էր կնոջը. նա վտանգից վախեցող չէ, վարպետից էլ լաւ է հասկանում իր գործը. բայց աշխարհը անարդար է, իրան իր ընդունակութիւնների համեմատ չեն վարձատրում... Այն օրից, երբ կաշուի գործարանում նրան «ըմբոստ» հրատարակեցին և դուրս վճարեցին, ամբողջ երկու ձիգ տարի, վաթսուն կոպէկ օրավարձով են նրանք ապրում: Կարիքը նւրանց շատ է նեղում, բայց մի կերպ տառնում են, յոյս ունենալով, որ մի օր նրան վարպետի տեղ պիտի տան: Ահա թէ ինչու այսօր նա շատ ուրախ է, գործիքներ դնելու ըուզէից նա իրան արդէն իսկական փականագործ է համարում: Եւ աւելի եռանդով սրբելով ու փայլեցնելով իր նոր գնած գործիքներ, Օհանը դասաւորեց, տեղաւորեց նրանց և նստեց ճաշի ու բերկրութեամբ սկսեց մտապատկերել իր ապագայ գործունէութեան ծրագիրները:

Կինը պատրաստեց մի սեղան, որի ճոխութիւնը նրան զարմացրեց:

—Դիմում լի շիշ, կանաչի, պանիր, վարունգ, այս լոնչ է Եսթեր, դարձաւ նա կնոջը: Եթէ միշտ մենք այսպիսի՝ ճաշ ունենայինք:

—Եւ ամեն կիւրախի կ'ունենանք.

—Ի՞նչպէս, ուրախացած, հարցրեց ամուսինը:

—Մայրիկս շատ փող ունի, գիտե՞ս, մայրիկը շատ շորեր է կարում. ասաց աղջիկը նայելով մօրը:

—Ի՞նչ շորեր, մի, զարմացած, գիմեց Օհանը կնոջը:

—Այո, հրճուանքով պատասխանեց կինը. ես էլ եմ փող աշխատում, ես սրանից յետոյ օրական քսան կոպէկ պիտի աշխատեմ. չորս շապիկ հեշտ կը կարեմ, դեռ օրը վեցը-եօթն էլ կը կարեմ: Մի մարդ բերեց, ինքը մեծ վաճառական է, ասում է.—«Սեղճ ընտանիք էք, գիտեմ, ձեր ամուսինը բանուոր է, գիտեմ, մարդդ մեղք է, մենակ չի կարող տուն պահել, ժամանակս, ասում է, գէշ է. կինն էլ պիտի աշխատի. մեր հայ կանայք մենակ ուտել, խմել, հագնել գիտեն, իրանց մարդկանցը չեն օգնում, ասում է:»

Նա պահարանից հանեց սպիտակեղէնների կապոցը և շարունակեց. «Նրէկ բերեց, ասում է, մինչև շաբաթ օրը պիտի վերջացնես, քառասուն կոպէկ էլ փող տուեց. ասում է, ուրիշները օրական 10ը կարում են, ամիսը 7-8 մանէթ փող են առնում:» Որքան ուրախ եմ, ես էլ կ'աշխատեմ, դու էլ կ'աշխատես, միայն խնդրեմ, դու այժմ այդ դարբնոցից դուրս աւրի. տեղափոխուիր աւելի հեշտ բաժանմունքները, ոչինչ եթէ օրավարձդ քիչ էլ պակաս կը լինի, այնպէս չէ:»

Ամուսինը մեքենաբար գլխով արաւ, նա կէս զարմացած, կէս թերահաւատ լուռ նայում էր կնոջը, նրա բոլոր շարժումներին և սպիտակեղէնների այդ հարուստ կապոցին: Վաճառականի քնքոյշ հոգատարութիւնը զարթեցրեց նրա մէջ կասկած: Կամաց-կամաց նրա ճակատը կնճուռւմ էր, բիրերը լայնանում, հայեացքը պըղտորուում էր: Նա նորից նայեց կնոջը, աւելի զննող. աւելի խորը, նրան թուաց, որ այսօր նա աւելի է դեղեցկացել, աւելի գրաւիչ, աչքերը բոցավառ, երջանիկ: Նրկար նայեց նա այդ հմայիչ պատկերին, ապա գլուխը կախեց, աչքերը զարձրեց իր մաշուած ու քրտուած կաշուի պինջակին, կոշտացած ձեռքերին... ցաւեցնող ցուրտ անցաւ նրա ամբողջ մարմնի մէջ. սոսկաց, ցնցուեց ու տեղիցը վերկացաւ:

*

Գիշերը վրայ հասաւ, բայց Օհանի բունը չէր գալիս, նա շարդուած ու տանջուած էր գգում իրան: Զանազան մուկ մըտքեր գալիս անցնում էին նրա յոգնած գլխով. նա շատ ուրախ կը լինէր, որ այդ դէպքը պատահած չլինէր: «Ի՞նչու ինքը այնպէս չլինէր, որ իր ընտանիքը պահել կարողանար:» Բայց այժմ իսկապէս դա չէր նրա միակ վիշտը. գլխաւորը շատ խորն էր, ցաւեցնող և սիրտ կրծող, որից նա սարսափում էր:

Յանկարծ նա վեր էր թռչում և աչքերը լայն բացած՝ զննող հայեացքով, նայում էր հանգիստ ու երջանիկ քնած կնոջը։ Երբեմն նա ամաչում էր իր սեփական մտքից, աշխատում էր մոռանալ, քնել։ Բայց ներքին կրակը վառում էր նրա հոգին։

ԲՆԼ... սուղոցի խրոխտ ձայնը անցավ տարածուեց քաղաքի հաղար ու մի աղքատիկ տան վրայ և Օհանին իր ներքին տանջանքից հանեց։ Նա վեր թռավ տեղիցը, երեսին խաչ հանեց ու շտապեց արհեստանոց։

Երբ գործարանի մեծը եկավ, նա անվստահ կեքսով մօտեցավ և այնպիսի աղերսանքով խնդրեց՝ գիշերն էլ իրան գործ տալ, որ սա չկարողացավ մերժել. միայն զարմացած հարցրեց.

— Ի՞նչպէս, դուք դարձնոցում չէ՞ք աշխատում, այն ծանր աշխատանքից յետոյ էլ ոյժ կը մնայ գիշերուայ համար։

— Վիճակս նեղ է. ընտանիքս մեծ է. չեմ կարողանում պահել. եթէ կարելի է, հէնց այս օրուանից...

— Լաւ, եթէ ցանկանում էք— ես դէմ չեմ։

Օհանը ազատ շունչ քաշեց։ «Այժմ ես օրական մի ուրլի կաշխատեմ, դա մեզ բաւական է. Եսթերին կ'ասեմ. դու աշխատանքի սովոր չես, աչքերդ կը ցաւեն... կ'ասեմ, ես երեկոներն էլ եմ աշխատելու, օրավարձս մի ուրլի է. նա կ'ուրախանայ և վաճառականից կար չի վերցնի։» Եւ, կարծես մի փոքր ինչ թեթեւութիւն զգալով, նա նորից կպաւ գործին, անհամբեր սպասելով երեկոյին, որ զնայ տուն, իր Եսթերի մօտ, պատմէ նրան օրուայ անցածը։ Բայց այդ դրութիւնը երկար չտևեց, հանգիստ աշխատել չէր կարողանում, նորից մտածմունքներ գալիս պաշարում էին նրան. «Եսթերը կ'ասի. աւելի լաւ, այժմ մենք երկուսով աւելի շատ կ'աշխատենք, աւելի լաւ կ'ապրենք»։ Նա երբեմն վճռում էր անկեղծ կերպով բանալ սիրտը, ասել. «Եսթեր ջան, ես կ'ասկածում եմ... երկիւղ եմ կրում... չեմ ուզում, որ մի ուրիշ տղամարդ նայէ քու երեսին. խօսի քեզ հետ, ձեռք տայ քեզ, ես կը մեռնեմ, ես վախում եմ, թւում է ինձ, որ քեզ կը խլեն ինձանից... մի՛ կարի։»

Միտքը ալեկոծ՝ նա աշխատեց մինչև գիշերուայ ժամի տասը և իր յոգնած քայլերը ուղղեց դէպի տուն։ Նա գնում էր արագ և միևնոյն ժամանակ ծրագրում իր ասելիքը։ Քանի դեռ տնից հեռու էր՝ կտրական էին նրա վճիռները. երբ տանը մօտեցավ, յանկարծ բոլորովին փոխուեց։ «Այժմ Եսթերը քնած կը լինի. մտածեց նա, զգուշութեամբ կը մտնեմ, դուռը կ'ամաց կը բանամ, որ չզարթեցնեմ նրան. չէ որ նա յոգնած է. ես առաւօտեան կ'ասեմ, բաց կ'անեմ սիրտս նրա առաջ։»

Սրտի բաբախումով մօտեցավ նա տանը. դուռը փակ չէր,

լամպան դեռ ներսը վառուած էր: «Միթէ քնած չէ, երևի դեռ աշխատում է», մտածեց և զգուշութեամբ դուռը բաց արաւ. բայց ի՞նչ մեծ նորութիւն նրանց տանը: Կինը վեր թռաւ և սովորականից ուրախ ընկաւ մարդու վիզը ու համբուրելով կոչեց.

— Օհան ջան, տեսնում ես, մենք կարի մեքենայ ունենք: Ի՞նչու, ի՞նչու ուշացար. սրբան անհամբեր սպասում էի քեզ:

— Կարի մեքենայ ունե՞նք...

— Գիտո՞ւս, սա մերն է, վաճառականը գնեց. չե՞ս հաւատում, ես ամեն ամիս իմ աշխատած կարի փողիցը պիտի վճարեմ նրան. նա ասում է որ ես այժմ տասը ռուբլուց աւելի կ'աշխատեմ, թող ինքը ամսական հինգ ռուբլին տանի՝ մինչև պարտքը վերջանայ: Տես, այսօր համարեա ճաշից յետոյ տասը շապիկ եմ սկսել, շուտով կ'աւարտեմ:

Կինը նորից մօտեցաւ մեքենային, վերսկսեց իր ընդհատած կարը, լցնելով սենեակը մեքենայի միակերպ աղմուկով:

Օհանը ոչինչ չասեց. նայում էր մեքենային, նայում էր կնոջը, նրա արագաշարժ ձեռներին. թւում էր, որ այդ անշունչ մեքենան իրանից բարձր է. որ նա չի կարում, այլ կրուռում, իր սուր ասեղով նրա կուրծքը ծակոտում է. և ինքը չի կարողանում նրա հարուածներին դիմանալ: Օ՛, այդ բոլորը տանելու համար նա շատ անգոր է:

Մի վայրկեան նա նորից վճռեց դուռն գնալ, փախչել տնից, չլսել այդ ձայնը, բայց կանդ առաւ, մի ճիգ թափեց, ուզեց խօսել:

— Եսթեր... Ես...ըը... երեսնները... ի՞նչ շուտ են քնել:

Կինը մեքենայի արանքից զարմացած նայեց ամուսնուն և պատասխանի փոխարէն դարձաւ նրան.

— Բնիք, բեղարած ես, ինչո՞ւ չես հանգստանում: Սեղանի վրայ քեզ համար միս եմ դրել, կեր և պառկիր քնիր:

— Ո՛չ, ո՛չ, ախորժակ չունեմ: Դու չե՞ս քնում:

— Ա՛յ շուտով կ'աւարտեմ. դու կեր, մինչև ես վերջացնեմ:

Օհանը մի վայրկեան չիմացաւ ինչ անի. շուարեց, կարկամեց, բայց զգաց որ իր վիճակը ծանր է, շատ գոռար: Ի՞նչ անէր. նա ստիկում էր երբ այն միտքը, լոկ իբրև կասկած, ենթադրութիւն՝ դառնում էր իր գլխում. ի՞նչպէս ասէ, չէ՞ որ նա եսթերին կը ստորացնէ, կ'անպատուէ: Բայց հարկաւոր էր ասել, տանել չէր կարող, սիրտը քիչ է մնում դուռն գալ. պայթի... Նա աչքերը փակեց, գլուխը խոնարհեց և յանկարծ, կարծես սթափուած, սկսեց.

—Եսթեր, մի կարիր... ես...

Բայց, նա առաջ չ'կարողացաւ գնալ. Եսթերը իր երջանիկ ժպիտը ուզղեց դեպի ամուսինը և ասաց.—լաւ, ասում ես, ես էլ չեմ կարիլ, սա էլ առաւօտը. դու երևի շատ ես յոգնած:

Օհանը, որ մինչև այդ կսնդնած էր, երեքաց և, եթէ մօտիկ աթոռը չլինէր, պիտի ընկնէր: Տխուր էր, յոգնած ու տանջուած:

Կինը կարը հաւաքեց և մեքենան սրբելով դարձաւ ամուսնուն.

—Գիտե՞ս, սա ամենալաւ մեքենան է. «Ջինգեր է» սրա անունը: Այդ վաճառականը շատ լաւ մարդ է, հարուստ, ջահել և որքան բարի:

—Ջահել:

—Այո. նրա խանութը լիքն է նուրբ ձեռագործներով և զանազան թանկագին իրերով: Նա ինձ ձեռագործ էլ պիտի սովորացնէ, ես ասեղնագործ չապիկներ պիտի կարեմ. նրանք շատ թանգ են գնահատում, հատը մի ուրլի. ասում է օրը կարող եմ մի հատ կարել: Բեզ համար էլ պիտի կարեմ, մետաքս կրծքով. այ, տես, այս կտորը նա բնծայեց, ասում է «ուրախացրու մարդուդ». նա այնքան բարի է, քո մասին դարձեալ հարցրեց, ես ասացի՝ նա փականագործ է, ամիսը քսան ուրլի է ստանում: Լաւ չարի՞: Գոյնզգոյն թելեր էլ պիտի տայ: Օ՜ այնքան զեղեցիկ, այնքան լաւ բաներ կայ նրա խանութում. ինձ տարաւ իր խանութը, գիտե՞ս կամուրջի վրայ է, մեզանից շատ մօտ:

Կինը չափից դուրս ուրախ էր, ուզում էր խօսել, շատ խօսել, մասնակից անել ամուսնուն իր այս մի քանի օրուայ ուրախութեանը: Նա թէև ամուսնու կողմից մի տեսակ սառնութիւն էր նկատում, բայց միամտօրէն այդ աւելի շուտ նրա յոգնածութեանն էր վերագրում. նրա գլխովն անգամ չէր անցնում, որ իր այդ շատախօսութեամբ Օհանի տանջանքն է կըրկնապատկում, որ իր իւրաքանչիւր խօսքը ցնցում է նրան: Վերջապէս կինը լռեց:

*

Օհանի քունը չէր տանում. անկողնի մէջ տապալկում էր. քրտինքը կոխել էր նրան. սիրտը բաբախում էր, զարհուրելի մտքեր շարան-շարան գալիս անցնում էին նրա գլխով: Երեք օր չկայ, խանութն է տարել, վաղը տուն կը տանի, իսկ միւս, միւս օրը... Նա հարուստ է, ջահել է, իսկ ես՝ սեւ մշակ, աւելի ոչինչ:

Բայց ի՞նչու, ի՞նչու չեմ դէն շարտում մեքենան և այս սպիտակեղէններն կապոցը. ի՞նչու չեմ կոտորում այդ սուտ բարերարի ոտը:»

Նա երբեմն հաստատ վճռում էր, նոյնիսկ մի քանի անգամ տեղիցը ցատկեց, նայեց անշունչ մեքենային, նայեց խաղաղ ու հանգիստ քնած կնոջը. բայց այդ իր ոյժերից վեր էր. կարծես ինքը իրանից ամաչեց. «օ, ռեքան կոպիտ եմ, չէ այսպէս չի կարող լինել: Ես կարող եմ միայն խնդրել, աղաչել: Եւ ի՞նչ իրաւունք ունիմ կասկածելու: Նա էլ է ուզում իր սեփական աշխատանքով օգնել ընտանիքին...»

«Ի՞նչու այսքան խղճուկ ու չնչի՛ն եմ»: Յանկարծ նրա պիտիւն անցաւ մի վարհուրելի միտք... սիրտը աւելի ուժգին բարախեց և իր խոր շնչառութեան հետ նրա կրծքից դուրս թռաւ մի հառաչ: Նա խղճաց ինքն իրան, պարզ տեսաւ իր թշուառ վիճակը: «Միթէ սա չի տեսնում», մտածեց նա նայելով կնոջը, որ խաղաղ, անվրդով քնած էր: «Ամեն ցաւից, ամեն տանջանքից ու զփուարութիւնից իսպառ կ'ազատուես, մեռիր, միայն մեռիր,—ասաց նա ինքն իրան վճռողաբար: «Իսկ երբ խանձրը...» յիշեցրեց նրան խիղճը:

Այդպէս ամբողջ գիշեր անձնատուր էր եղել ցաւին, երբ սուլիչը հնչեց: Նա ամբողջ մարմնով ցնցուեց, նրա աչքերի խորքից կաթեցին դառը վշտի արցունք. նա իջաւ անկողնուց: Հեկեկանքը զսպած՝ դողդոջուն շրթունքները մօտեցրեց կնոջ մաղերին և համբուրեց. ուզեց բան ասել, ուզեց վերջին անգամ խօսել, բայց խեղուում էր յուզումից: Նորից հնչեց սուլիչը... Օհա-նը անորոշ կերպով, համարեա մեքենաւոր, դուռը բաց արաւ և և ոտքերի ծայրերով դուրս ելաւ: Ապագայի մասին երկիւղները, կասկածները խել էին նրանից աշխատելու ոյժն էլ, եւսանդն էլ. նրա մօալ ճակատի վրայնոր խոր կնճիռներ էին ահօսուել:

—Իմ ցաւը անհատական չէ. պէտի փշրել, արմատախիլ անել այդպիսի դրութիւն ստեղծող պատճարները, կարգերը—վճուեց նա և դառաւ «կուսակցական» մարդ...

Մ. Պետրոսեան

ՖԻՆԼԱՆԴԻԱ ^{*)}

ա. Գրականութիւն եւ մամուլ.

Բեֆորմացիայի շրջանը իր մեծ նշանակութիւնն ունեցաւ ոչ միայն մեծ, այլ և մանր ազգերի համար: Լիւթերի ազդեցութիւնը տարածուած էր Գերմանիայից և հիւսիս: Ֆինն ժողովուրդը նոյնիսկ իր կուսակաշտ շրջանում հետաքրքրուած էր գըրքերով, նրանց ընթերցումով. այդ ժողովուրդի գրական տենչը լրացրին բողոքական ֆինն ուսանողները: Այդ ժամանակից սկսած վերածնուում է նաև ֆինլանդիան:

Նոր կրօնը մի առ ժամանակ յետաձգուած է գրականութեան ծնունդը, բայց 16-րդ դարու վերջերը և մանաւանդ 17-րդ դարու սկզբներում բողոքական հոգևորականութիւնը հարթում է ուղին:

Սկզբում սկսւում են տպագրուել ըստ սովորականին հոգևոր սաղմոսներ և և աղօթագրքեր. իսկ 1640 թ., երբ հիմնւում է Աբօի համալսարանը, իսկոյն համալսարանի շուրջն են խմբւում հայրենի գիտնականները և կարճ ժամանակում տպագրութեան յանձնում մի շարք գրքեր՝ ազգային-ժողովրդական վէպեր, դիւցազներգութիւններ, ժողովրդական երգեր և այլն:

Ահա այդպիսով սկսւում է ծնունդ առնել ֆիննական գրականութիւնը:

Սկզբում ֆիններէնը մի կողմն էր թողնուած և գրքերը տպւում էին շվեդերէն: Բայց ժամանակի ընթացքում անձնուրաց գրողների մի փոքր մասը մտածեց հրապարակ հանել իր մայրենի լեզուն, ժողովրդին իր լեզուով գրքեր մատակարարել:

Հէնց այժմ էլ իւրաքանչիւր ֆինն պարծանքով շեշտում է որ լեզուն և մասամբ կրօնն են այն երկու մեծ ֆակտորները,

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 2.

որոնք կարողացել են հաստատուն պահել և ինքնուրոյնութիւն տալ ժողովրդին:

Ֆինլանդական գրականութեան մէջ առաջին տեղը պիտի տալ Kålevala-ին, որն առաջին անգամ տպուեց 1835 թ. և հէնց առաջին անգամից իր վրայ գրաւեց գիտնական աշխարհի ուշքը:

Kålevala-ի հրատարակութեամբ հրապարակ է գալիս հայրենասէրների մի խումբ՝ «Ֆիննեան գրական ընկերութիւն»: Այդ ընկերութիւնը եռանդուն կերպով հարց է բարձրացնում մայրենի լեզուի մասին, որ շուտով մեծ վիճաբանութեան նիւթ է դառնում: Վիճաբանութիւնը լայնանալով իր ժամանակին շվեդերէնի կողմնակիցները տեղի են տալիս և 1860 թ. վերջնականօրէն մեծամասնութիւնը, բոլորն էլ երիտասարդներ, ընկերութիւններ են կազմում, որի բնաբանն էր. «Մի ժողովուրդ, մի լեզու»:

Այդ միջոցին կազմուեցաւ և մի այլ ընկերութիւն «Շուեդական գրական ընկերութիւն Ֆինլանդիայում»: Սկսւում են հրատարակուել ազգային յայտնի գրողների գրուածքները, ինչպէս օր. Ֆրանցինի, Րունէրբերգի, Թոփելիուսի, որոնք հռչակուած էին XIX դարում:

Դրանցից Րուններգը (Յովհան-Լիւդվիկ 1804—1877) երևան է գալիս որպէս նշանաւոր բանաստեղծ: Նրա Fänrik Ståls sägner-ի (պրապորշչիկ Ստալի պատմուածքներ) նախերգանքը ազգային հիմն դարձաւ: Նրա պօէմների մեծ մասը գրուած է ազգային ոգով:

Նրա պօէմներից նշանաւոր է 1836 թ. հրատարակած «Հաննա» երկը, որի մէջ «իդիլական շրջանակներում» պատկերացնում է պատերազմների կեանքը և նրանցից մէկի սիրահարութիւնը ագնիւ ու անմեղ աղջկայ վրայ: 1832 թ. հրատարակուեցան «Որսկանը եղջերուի ետեից (Elgskytarne) և «Գերեզման Պերրոյում»: Առաջնի մէջ հեղինակը պատկերացնում է ֆինն գիւղացու կեանքը տօն և լի օրերին, աշխատանքի կամ հանգստի ժամանակ: Նրա այդ բանաստեղծութիւնը Ֆինլանդիայի և «հազար լճերի» հետ են կապուած և հրաշալի արտայայտութիւններ ունեն:

«Ծննդեան երեկոյին» (Julgällen) գրքում նկարագրում է հին գինուոր Պիսթոլինին, որը ծննդեան տօներին գալիս է իր հրամանատարի ձօտ միասին տօնելու համար: Այդ երկի մէջ հիւանալի է երկու բազմիկների վաղեմի յիշողութիւնը պատերազմի դաշտից:

1841 թ. հրատարակած «Յուսիկ» երկում ներկայացնում

է Եկատերինա և սիրահար Պօտեմկինի կեանքը: «Իշխան Վօլ-դեմար Պաւլովիչը» սիրում է ճորտուհի Յուսիկին և վերջ ի վերջոյ թագուհուց իրաւունք է ստանում ամուսնանալ նրա հետ:

Բունեբերգի ամենամեծ երկն է «Թագաւոր Ֆիալար» էպոպէան (Kung Fjaler), որը հրատարակուեց 1844 թ.: Այդ երկում հեղինակը պատկերացնում է Ֆիլարի կռիւը ճակատագրի և աստուածների հետ, որոնց առաջ վերջ ի վերջոյ ընկճում է և իր երկաթէ կամքի խորտակուելուց յետոյ ստիպուած է լինում ճանաչել աստուածային կանոնների յաւիտենականութիւնը:

Բունեբերգը բացի բանաստեղծ լինելուց նաև դրամատուրգ էր: Նրա թատերգութիւններից ամենամեծն է հինգ արարուածով «Թագաւորները Սալամինայում» (Kungarne pa Salamis):

Այդ ոլորը Բունեբերգին հասարակական բանաստեղծ գարձրին մանաւանդ նրա «Հայրենիք»-ը (Vårt land), որը մինչև այժմ էլ ընդունուած է որպէս ազգային հիմն:

Բունեբերգի փառքին արժանացաւ նաև Զարարիս Թոփելիուս (1818—1898): Սա ֆինլանդական առաջին լիրիկն է: Նրա «Դաշտային ծաղիկներ» (Ljung blommor) ժողովածուն կարելի է գտնել ամեն մի ֆինլանդացու սեղանի վրայ: Բայց Թոփելիուսին իր փառքին հասցրին նրա երեխաների ու պատանիների համար կազմուած «Գիրք մեր հայրենիքի համար» (Boken om vårt land) և «Գիրք բնութեան մասին» (Natures bok): Ունի և մի այլ դրուածք, որը թարգմանուած է եւրոպական մի քանի լեզուներով: Այդ գրուածքը կոչւում է «Ֆելտսկարի պատմութիւնները» (Fältskarens berättelser): Սա հեշտ լեզուով է գրուած և ներկայացնում ֆիննական մի ընտանիք երեսնամեայ պատերազմի ժամանակ:

Նա ունի նաև մի արագեզիա «Ռէզինա Փոն-Էմմէրիոց», որը ներկայացնում է Դուստա և Ադոլֆի յաղթութիւնը (1632) Գերմանիայում:

Զ. Թոփելիուսը ֆինլանդական հասարակութեան բարեկամն էր և ֆինլանդական երեխաների farbror: Նրա մահուանը (1898 թ.) ընդհանուր սուգ էր ամբողջ ֆինլանդիայում:

Բունեբերգը և Թոփելիուսը ֆինլանդիայի Դեօթէն ու Շիլլերն են հանդիսանում:

Բունեբերգից և Թոփելիուսից յետոյ մէկ մէկու յետևից հանդէս են գալիս մի շարք մանր մունր լիրիկ բանաստեղծներ, որոնցից մի քանիսը աչքի են ընկնում և արժէ ծանօթանալ և նրանց հետ:

Դրանցից է Յ. Ու. Վիքսելիս, որը ունի բազմաթիւ լիրիքական ոտանաւորներ և պատմական դրամաներ: Վերջին-

ներս նոյնպէս ոտանաւորի ձեով են գրուած: Նրանցից է «Դանիէլ Իւրզ» (Daniel Hjort), որը վերաբերում է XV դարու վերջին, հերցոգ Կարլին:

Դարլ Օգոստոս Թաւաստստ'էրնա (Tavaststjerna), որը ունի չորս հատոր մի գրուածք, որոնք իրանց մէջ պարունակում են շվեդական պօէզիայի գեղեցկագոյն ձևերը: Առանձնապէս աչքի է զարնում նրա «Առաւօտեան զեփիւսին» (För morgonbris) և «Պսակուածը» (Laureutus): Թաւաստստէրնան ունի նաև բազմաթիւ լոմաններ, որոնց մասին յետոյ կը խօսենք:

Օրսանէ (†1889) գլխաւորապէս աչքի է ընկնում իւր «Սովորաքս», «Զարթիր, ոգի առ մայրենի լեզու»-ով, որոնք բոլորը ընդհանրացած են և գիտէ իւրաքանչիւր ճշմարիտ ֆինն: Նորա «Կայծերը» մանաւանդ մեծ ծառայութիւն է մատուցել ֆիննական լիբրիկայի զարգացմանը:

Արվի Յովլաննէս, որի բանաստեղծութեան մէջ յայտնի է հայրենասիրական «Զարթիր, օ Ֆինլանդիա»-ն՝ հրատարակուած 1889 թ.

Պաալօ Կայեսնդեր, որը հրատարակեց Շէքսպիրի թարգմանութիւնը:

Բացի սորանցից 70 տկան թուականների սկզբում հանդէս է գալիս Յ. Էրկկիօն իւր լիբրիկական բանաստեղծութեամբ: Նա ժողովրդի դաւակն է և երգում է ժողովրդի ցաւը, նորա դարդը: Նա ընթերցողներին անզգայաբար յափշտակում և տանում է իւր հայրենիքի անտառները, լեռներն ու ձորերը: Էրկկիօն բաւականացել է ուսուցչական սեմինարիայի ուսումով և ապա ճանապարհորդել է միջին արևմտեան և հարաւային Եւրոպայում, պարապել է ինքնուրարգացմամբ:

Իւր «Մարգարէ» դրամայի մէջ խօսում է նա Աստուածաշնչից: Էրկկիօն աւելի յաջողութիւն է ցոյց տալիս Kalevala-ից արած բաղումներում: 1893 թ. լոյս տեսած նորա «Այնօ» դրաման վերցրուած է այդտեղից, իսկ նիւթը կազմում է գեղեցկուհի Այնօի և Վայնիմոյնէի սէրը: Գեղեցկուհի Այնօն չէ կարողանում սիրել դիւցազն Վայնիմոյնային և իրան ջրախեղդ է անում:

Այսքանը բաւական համարելով ֆիննական գեղեցիկ զըպրութեան մասին կանցնում արձակ գրութեաներին, որտեղ ֆինն գրողը պատկերացնում է այն բոլորը, ինչ ինքը զգում է և մտածում:

Կ. Օ. Թաւաստստէրնա, որի բանաստեղծութեան մասին արդէն տեսանք, նաև նշանաւոր է իր արձակ գրութեաներով:

Կարլալով նրա «Ծանր ժամանակներ» վէպը, մենք կար-

դացած կը լինենք նորա ինքնակենսապրութիւնը, որովհետեւ նորա ընտանիքն էր այդ տանջանքը կրում՝ հաց գտնելու համար:

1886 թ. նա առաջին անգամ հրատարակեց իւր առաջին վէպը «Մանկութեան Բարեկամները» (Barndomsvänner), որը բաղկացած է 6 հատորից և որի մէջ նկարագրում է սիրող մատաղ սրտերի խորտակումը կեանքի մէջ:

Այդ գրութեան մէջ գլխաւոր հերոսն է Բենիամին Թոմինը և նորա ընկեր ուսանող Զիբերգը: Զիբերգը սիրում է Զիգրիդ անունով մի աղջկան: Կարճ ժամանակից յետոյ կինը ձանձրացնում է նրան և նա թողնելով կնկան անցնում է Փարիզ, որտեղ ընկնում է լատինական թաղը: Զիգրիդը սկզբում ձանձրոյթ է զգում, իսկ ապա մխիթարւում է նրանով, որ «ուրիշ կին է» դառնում: Նա այնուհետեւ առաջնորդւում է ինքնագոյութեան գաղափարով: Նա չափազանց շատ է աշխատում, մեծ վարձատրութիւն է ստանում և երբ մի քանի տարի յետոյ Բենիամինը առողջութիւնը վերականգնելուց հայրենիք է վերադառնում, նրանց թուում է որ նորա արդէն հաշտութեան ճանապարհի վրայ են:

Շուտով մեռնում է թոքախտից Զիգրիդը իր ամբողջ գանձը թողնելով Բենիամինին (իւր ամուսնուն):

Ընդհանրապէս պէտք է նկատել որ հեղինակը սիրում է իր գրութեան մէջ պատկերացնել երկու հակառակ տիպեր: Այդպիսի տիպեր են Բենիամինը և Զիգրիդը: Առաջինն ուզում է ամբողջը գոհնելով բոլորական քաղցրութիւնների, իսկ երկրորդը ընդհակառակը ապրում է ինքնագոյութեան գաղափարով: Եւ այդպէս էլ գաղափարական կինը մեռնում է իր կսկծից ու չափից դուրս գործելուց:

Այդ հեղինակութիւնից յետոյ նա լոյս է ընծայում մի այլ երկ «Հայրենիք» անունով: Այստեղ նա բոլոր մարդկանց բաժնում է երկու տիպի, երկու բնաւորութեան: Մի մասը ապրում է սրտը տեղում, իսկ միւսը կրում է համաշխարհային կոսմոպոլիտ անունը և ապրում է, սրտեղ ուզում է: Դրանցից առաջինը՝ Վալինը դեմոկրատ գաղափարական մի մարդ է, որը ազգասիրական թերթ է հրատարակում: Նրա բարեկամ Հարդը իր կեանքի մեծ մասը տնային է ձանապարհորդութիւններով և անընդհատ պարծենում է, որ ինքն իրաւունք ունի իրան կոսմոպոլիտ անուանելու: Հեղինակի գաղափարը իհարկէ յակուած է դէպի առաջինը: Նրա համար սիրելի է միայն այն մարդը, որը գնում է միայն այնտեղ, որտեղ ձգում է նրա սիրտը: Հեղինակի մասին ասում են, որ «նա միակ թախծալից

բանաստեղծն է աշխարհիս ամենատխուր անկիւնում: Բայց այդ ճիշտ չէ. հեղինակին երբէք չի կարելի պիտսիմիստ անուանել: Նրա վերջին նովելլաներից «Կանանց Թագաւորութիւնը»-ը ծաղրում է երկու սեռի կոխը: Դր. Ուզդէն նոյն զաղափարական Վալինն է: Նա հոչակ է ստանում գրականութեան մէջ իր «Իրանի բարոյական»-ը յօդուածով: Նրա ծնողները ֆիններ են բայց նա շվեդերէնն է մայրենի լեզու ընդունում: Ֆիններէնի հետ նա ծանօթ է Րուներերգի գրուածքներից: Ժամանակի ընթացքում նրա մէջ ցանկութիւն է ծնում սովորել ֆիններէնը, որի համար նա փոխադրւում է մի գիւղական խրճիթ, կարծելով այնտեղ կը գտնի իր փնտռածը: Բայց նա սխալւում է: Գիւղացու տանը նա չէ կարողանում ապրել, որովհետեւ նրան գուր չէ զալիս սենեակը իր զարգարանքով: Մի անգամ գիւղացու կիներ նրան խելագար է համարում, երբ նա մտածում է սենեակի պատերը հին ամաններով զարդարել: Իսկ մի առաւօտ երբ նա ըստ սովորականին մարմնամարզութիւն է խաղում, մտնում է ծառան և նրան աղօթողի տեղ դնում: Այդպիսի անյարմարութիւններ ամեն քայլափոխում երևում էին նրա առաջ: Գիւղից 42 վերստ հեռու գտնուող Հիլսինգֆորս քաղաքի ուրախ ու զուարթ կեանքը նրան շուտով գրաւում է, մանաւանդ, որ ձմեռուայ երկար անգործութիւնը նրան ձանձրոյթ էր պատճառում: Նա աշխատել չէր ուզում: Անընդհատ մտածում է թէ գրականութեան որ ճիւղն է լաւ: Վերջիվերջոյ ձանձրոյթը այնքան է պատում նրան, որ նա սկսում է հերքել իր Իրանի մասին գրածը: Այդ բոլորի պատճառն այն էր, որ նա չէ կարողանում ըմբռնել իր շրջապատի հոգին: Տանտիրուհու բարի որդուն նա բոլորովին անմիտ երեխայ էր անուանում: Նրա կարծիքով մարդկութեան 990/0-ը ապրում է այդպիսի անասնական կեանքով:

Այստեղ նրա գլխում հարց է ծագում, պարզել այն խորխորատը, որ կրթութեան տեսակէտից բաժանում է երկու մեծ կաստաներին՝ հարստին և աղքատին:

Այս փոքրիկ ծանօթութիւնից յետոյ հասկանալի է թէ ինչպիսի նշանակութիւն կարող է ունենալ հեղինակի երկը, որտեղ այդպիսի զօրեղ տիպեր են հրապարակ գալիս:

1888 թ. հրատարակած «Բնիկը» (En inföding) մէջ պատկերացրած է իսկական ֆիններ համեմատած եւրոպացու հետ:

«Աշխատանքի ձախորդ ժամանակում» գրուածքում տալիս է գիւղական կեանքի թշուառ պատկերը 1867—68 մեծ սարսափելի սովի ժամանակ: Այստեղ հեղինակը մեղկացնում է

նոյնպէս այն պակասութիւնները, որոնց վարագուրել են նրա նախորդները:

Հեղինակի վերջին գրական պտուղն է «Անհայրենիք հայրենասէր» (En patriot utan fosterlandet) և «Ամուսնական ճանապարհորդութիւն»: Առաջինն աւելի քան թոյլ է նրա ամբողջ գրուածքների մէջ. իսկ երկրորդի վրայ արժէ կանգ առնել:

1893 թ. հրատարակած այդ նովելլան մի շարք պատմուածքներ են, որոնց մէջ կայ մի մատաղ գոյգի նամակը, որը գրուած է մեղրամասի շրջանում: Այդ նամակում գրում է տղամարդու, կնոջ և ամուսնութեան մասին: Այդ նամակում կինը գրում է իր քրոջը իր ամուսնու վերաբերմունքի մասին, որը իդէալական է, որպիսին ընդհանրապէս կարող է գոյութիւն ունենալ երկու մտածող դէմքերի մէջ:

Շատ թէ քիչ հետաքրքիր է գեղարուեստագէտ մարդու նամակը, որ գրում է իր բարեկամին: Նա նկարագրում է իր ամուսնութիւնը և աւելացնում է, որ պտակը մեր ժամանակում այլ ձև է ընդունել, քան էր առաջ: Նա նկատում է, որ արդէն հրապարակ են եկել մի կարգ մարդիկ թարմ ոյժերով և գաղափարով: Նա իր բարեկամի ուշադրութիւնը դարձնում է նաժանաւանդ իր կնոջ վրայ, որը Իբսենի երկրպագուն է և որին դուր է գալիս հեղինակի «Նօրան» և դուր չէ գալիս «Հեղգա Հարլեր», խորհուրդ է տալիս կարգալ այն:

«Գրականութեան այդ տեսակը,—գրում է նա,—մեծ նշանակութիւն ունի մեզ տղամարդկանց համար և պէտք է չափազանց շնորհակալ լինենք Իբսենից նրա համար, որ նա լոյս է սփռել կեանքի շատ մութ կողմերի վրայ»: Նամակի հեղինակը գրում է իր բարեկամին, թէ ինչպէս առաջ ինքը փախչում էր գրականութիւնից, բայց այն օրից, որ նա ամուսնացաւ, փոխուեց նաև իր վերաբերմունքը կնոջ գրական տաղանդի շնորհիւ: Այդ նամակում շարունակ ընդգծում է այն միտքը, որ տղամարդը պարտաւոր է հասկանալ իր կնոջը և այդպատճառով «հասկացող տղամարդը ուղարկում է իր բարեկամին Իբսենի 6 հատորը, խնդրելով ընդունել այն որպէս ամուսնութեան նուէր»:

Այս վերջին նովելլան հեղինակը գրել է իր մահուան մօտ, և աւարտելուց յետոյ անկողին է մտնում և մեռնում 1899 թ.

Յակովբ Արենբերգ (Jacob Ahrenberg), ծննունդ է 1847 թ. նա գրական ասպարէզ է դուրս եկել մի քանի մանր պատմուածքներով, որոնք վերցրուած էին արևելեան Ֆինլան-

դիտայի կեանքից, որտեղ ինքը հնախօսութեամբ էր զբաղուած:

Իր առաջին «Հիօգոլիտներ» նովելլան հրատարակեց 1889 թ., որտեղ նկարագրում է մի ինչ որ ազանդաւորի կեանքը: Ադամ Պիլիսերտի տիպը դուրս է բերուած բաւական վառ գոյներով: Ադամը վարձում է մի գինեպանի սենեակ, որը 18 տարի շարունակ կաթով է կերակրել արեւագին իր մօտ եկող օձին, որին ամբողջ ընտանիքը սնսովոր յարգանք էր տածում: Ադամը մեղք է համարում կերակրել օձին. մի անգամ երբ օձը վերջացրել էր իր կաթը, Ադամը ջախջախում է օձի գլուխը և ձգում կրակը: Գալիս է տանտէրը և սարսափահար անիծում Ադամին: Վերջինս լուռ ու մունջ լսում է բոլորը և ապա բացապանչում է. «Անիծեալ մարդկային սեռ, դուք մոռացել էք ճշմարիտ Աստըծուն և զո՞հ էք բերում հին օձին»: Եւ նրա այդ սարսափելի խօսքերն այնպիսի տպաւորութիւն են թողնում ընտանիքի վրայ, որ նա համաձայնում է Ադամի խօսքին:

Կարճ ժամանակում Ադամի շուրջն են հաւաքուում բազմաթիւ մարդիկ, որոնք ուրախութեամբ լսում են նրա Աստուածաշնչից կարդացածները, որից յետոյ սովորաբար աղօթում են և հիմներ երգում: Այդպիսի պարապմունքով շատով չարագործ թշնամիները բարեկամ են դառնում և համբուրւում են բարեկամաբար, պարտապանները հատուցանում են իրանց պարտքը, արքեպիսկոսները թողնում են խմելը և սկըսւում է նոր կեանք: Կարճ ժամանակում ամբողջ գիւղը պաշտում է Ադամին:

Բայց անսպասելի կերպով փոխւում են հանգամանքները: Մի անգամ յանկարծ գիւղում իմացւում է, որ Ադամը փախտական յանցաւոր է: Շատ տարի առաջ նա մարդասպանութիւն է լինում գործած և նրան երկար բանտարկելութեան էին ենթարկած: Նա փախչել է բանտից և պատահելով Հիօգոլիտներից մէկին ազանդաւոր է դառնում, Տարիներ շարունակ նա անց է կացնում աղօթքներով և պաս պահելով իր մեղքը զըղջալու համար: Ադամը վերին աստիճանի բարոյական մարդ է: Նրա գէժքը միշտ ցոյց էր տալիս, որ նա աւելի է ճնշւում իր արած մեղքի, քան իր մարած կեանքի համար:

Արեւբերդի «Ընտանիք Հանսկովիայից» գրուածքում մենք տեսնում ենք բազմաթիւ հասարակութիւններ, որոնք բնակւում են Սև ծովի ափի ջրմուկներում: Դրա բոլորովին հակառակն ենք տեսնում խաղաղ ու անդորր կեանք վարող Ֆինլանդական քաղաքներից մէկը: Այդ քաղաքում ապրում է մի խելօք մատաղ կին, ազգով ուսու: Նա միանգամայն օտար է զգում իրեն

իր ամուսնու հայրենիքում: Այնտեղ մատաղ կինը դժուարա-
նում է սովորել օտար լեզուն և նա սրբազան պարտք է հա-
մարում հեռանալ այդ քաղաքից և գնում էլ է: Բոլորովին
դրա նման է և հեղինակի «Մեր հայրենակիցը» բովանդ:

Ի՞նչ է այդ գրուածքների միտքը:

Գրուածքների միտքն այն է, որ Ռուսաստանում գտնուող
ֆինները օտար երկրում ամուսնանալով օտարունու հետ, ա-
պագայում ստիպուած են լինում հեռանալ հայրենի երկրից:

Հեղինակն այլոց պէս հակառակ չէ Ռուսաստանին, այլ
նրա ցանկութիւնն է, որ ոչ մի ֆինն երբէք չպիտի մոռա-
նայ իր ազդութիւնը և հայրենիքը:

Դժուար է գտնել աւելի բազմակողմանի գրող քան Արեն-
բերգը: Նրա տիպերն աւելի քան ամբողջական են և գեղար-
ուեստական: Վերցնենք օրինակ նրա «Պատանեկութիւն» վէպի
միջի օրիորդը: Այս գրուածքում պատմում է մի գեղարուես-
տագէտի պատմութիւնը, որը սիրում է կենդանի կաղապա-
րունուն (натурщица): Մի աղջիկ, որ ինչպէս յետոյ տեսաւ, նա
վերին աստիճանի կեղծիք է և ծանր ազդեցութիւն թողեց նրա
վրայ: Այդ աղջիկը չէ կարողանում որևէ մէկի հետ խօսակցել:
Գեղարուեստագէտը ամուսնանում է նրա հետ, բայց վերջի վեր-
ջոյ նրանք բաժանւում են!

Արենբերգը լաւ ծանօթ է ռուսական կեանքի և ռուսա-
կան գրականութեան հետ և նա այդ ծանօթութիւնը ձեռք է
բերել անգլիական, ֆրանսիական և այլ ազգերի գրականու-
թիւնից:

Համարեա նրա ամբողջ գրուածքներում աչքի է ընկնում
Տուրգենևի ազդեցութիւնը:

(Կը շարունակուի)

Մ Օ Տ Ի Կ Ա Ն Յ Ե Ա Լ Ի Յ

II

Գուցէ ոչ մի խօսք մեզանում այն աստիճան շահագործուած չլինի, ինչպէս ժողովուրդը բառը. իւրաքանչիւր անհատ, խմբակ, կուսակցութիւն, իր սեփական հայացքներին և ձգտումներին աւելի կշիռ տալու համար, խօսել է «հայ ազգի, ժողովրդի» անունից: Տեսնենք ճորջան իրաւունք են ունեցել այս յաւակնոտ «ներկայացուցիչները» «Ժողովուրդ, ազգ» բառերի տակ իսկապէս հայ ժողովուրդի և ազգի գէթ մեծամասնութիւնը հասկանալ: Մենք վերնում տեսանք թէ ի՞նչ խաւերից էր կազմուած հայ ժողովուրդը. պարզ է թէ ճիշտ չափով կարելի էր այդ գիւղացիութեան, արհեստաւոր դասի և վաճառականութեան մէջ գիտակցութիւն գտնել: Հասկանալի է որ Կ. Պոլսի և Թիֆլիսի մեր «գրական-դպրոցական-եկեղեցական» ջոջերը իրանց համակրող, համախոհ կամ ստորադրեալ խմբակներին էին «ազգ, ժողովուրդ» անունը տալիս. գաւառներում կորած գիւղացիութիւնը և քաղաքի արհեստաւոր դասակարգը ինկատի չէր առնուում: Ինչ «հասարակական կարծիք» կարող էր կազմուել այդպիսի իրականութեան մէջ, երբ, հասարակական գործերով հետաքրքրուող «ընթերցող» մասը մի ողորմելի թիւ էր կազմում. հոշակաւոր «Հիւսիսափայլը», տարածուելով ուսւ վարչութեան աջակցութեամբ, 2—3 հարիւր բաժանորդ ունէր. «Մշակը» մինչև իր հիմնադրի մահը չկարողացաւ 1500-ի էլ հասնել: Թողէք Պոլսում լինէր դրանց քառապատիկը: Այդ մի բուն հետաքրքրուողները կարող էին «ազգի, ժողովրդի» ձգտումների և պահանջների արտայայտիչները լինել: Իհարկէ ոչ:

Բայց գուցէ այդ մի բուն «հասարակութեան» ղեկավարները լաւ ճանանչում էին գաւառներում կորած մոռացուած բուն հայ ժողովուրդը, նրա ոգին, նրա կարիքները, ուսումնասիրում էին նրան կացութիւնը և այնպէս միայն հրապարակ դալիս ու ծրագիրներ, վճիռներ կայացնում: Համոզուելու համար որ ժողովուրդը ճանաչելու, նրա կացութիւնը ուսումնասիրելու նպատակով ոչ մի փորձ չի արուել մեր գրականութեան «փառաւոր» կոչուած Յունիս, 1906.

շրջանում՝ բաւական է թերթել այդ ժամանակուայ լրագրներն ու հանդէսները: Անշուշտ «աղգը» տուել է այն, ինչ կարողացել է°, ինչ ոյժ ունէր արտագրելու այն ժամանակ, սակայն մեր ասելն էլ հէնց այդ է որ «աղգը» չունէր դրական գիտութեան, դրական մտածողութեան բարձրութեան վրայ կանգնած գործողներ, դեկավարներ, այլ լոկ փաղափարախօս ուժատիկներ և անգիտակից մասսա:

Յոյց տալու համար թէ ռը աստիճանի խղճուկ բան է մեր այդ «փառաւոր» շրջանի գրականութիւնը, որով մենք պարծենում ենք, ինչպէս աղքատը իր կարկատուն ցնցոտիներով, մենք առաջ բերենք Գամառ-Քաթիպայի նշանաւոր «ազատ երգերը», որ գլխից հանեցին այնքան պատանիներ, խեղաթիւրեցին այնքան առողջ դատողութիւններ: Առանց ազգային ինքնահաւանութեան կարգացէք այդ ոտանաւորները և, չենք ասում գեղարուեստական հաճոյք, գէթ հետեւողութիւն գտէք յոխորտանքով, մնապարծութեամբ լի բազմաթիւ տողերի մէջ: Այս ձևով էին ուզում «հայ ժողովուրդը և աղգը» ազատել... Թողնում եմ «վանեցու աղօթքը», «վանեցու հայր մերը», «վանեցու մօր երգը»—կարգացէք նրա «վանեցի կտրիճը»:

Հազիւ լրացաւ քրտան մէկ տարիս,
Աղուամսղ բուսաւ երես ու ծնօտիս,
Թըշերէս կարմիր վարդեր կը կաթի,
Զիլերս ամուր՝ ասես երկսմի:

Տուէք ինձ սարեր՝ սարեր կործանեմ,
Ծառը արմատով գետինէն հանեմ,
Սուր ակռաներովս երկամ կը ծամեմ,
Մէջս այդքան ոյժ, ասէք ինչ անեմ:

Առջեւս դէք մարդ հարիւր հազար,
Զարդեմ տրորեմ զերդ բողկ ու վաղար:
Ինչ այլը շաթնու մէջ՝ այն ես օր կանեմ...
Մէջըս այդքան ոյժ, ասէք ի՞նչ անեմ:

Իմ պէս բիւրերով լի է Հայաստան,
Նըրա սուրբ հողին ըլեմ ես ղուրբան—
Մարմինը ուժեղ եւ առոյգ է հային,
Այլ ւսիսոս, թըմրած է նրա հողին:

Թէ մի օր զարթնի նրա վեհ հոգին:
Նա պարզ կը ցուցնէ Օսմանլի ազգին:—

Ո՛վ էր երկուսէն ըստրուկ եւ կամ տէր...

Ա՛խ, երբ պիտ թնդաք, խեղճ հայի սըրտեր:

Այդ ոտանաւորի ոգին արդէն երևում է նրա ամբողջութիւնից, մանաւանդ մեր ընդգծած խօսքերից: Այդքան մեծամըտուծին ներշնչելով հայի մէջ նա «Ձայն բարբառոյ յանապատի» ոտանաւորում յայտնում է թէ.

Աստուած վկայ որ՝ մենք կը յաղթինք,
 Թէ մէկ անձնուրաց մարդ ունենայինք...
 Ո՞ր կաթողիկոս զրեց մէկ կոնդակ,
 Ո՞ր հայիսկոպոս ցրուեց հրաւիրակ,
 Ո՞ր դիտնականը ծայնը բարձրացրեց,
 Ո՞ր զօրականը թուր ու զէնք վերցուց:
 Ո՛վ հայ ազգադատէր, ուր ես, ո՞ր ծափն ես,
 Ազգային զգացմունք, մի՞թէ դեռ խակ ես:
 Ա՛խ, անդարձ կ'անցնի լաւ ժամանակը,
 Անփոփոխ կը մնայ մեր դառ վիճակը.
 Ալաւօնի ձեռքէն թափած շըղթան
 Քեզ պինդ կը կապէ, խեղճիկ Հայաստան...
 Բայց լսւ յիշեցէք, սառնասիրտ հայեր,
 Որ փրկութիւնը ձեզմէ շատ մօտ էր...

Այդպիսին յոյսեր եւ զգացմունքներ էր տարածում հայ ժողովրդի մէջ Նոր-Նախիջևանում նստած բանաստեղծը, մանուկի հասկացողութիւն ունենալով բուն հայ ժողովուրդի կացութեան, երկրի պայմանների մասին. նրան ի՞նչ փոյթ բուրդարները ապստամբուել են, պէտք է հայերն էլ շտապեն նոյնը անելու: «Փրկութիւնը շատ մօտէ», «անդարձ անցնի լաւ ժամանակը»:

1879 թուականին նա գրում էր.

Երնէ՛կ, թէ այս նոր տարին
 Հայ ազգ ի մի գումարուէր,
 Ի զլուխ Կարնոյ Հայ ամրին
 Հայի զրօշակ ծածանուէր:

Հայեր, երբէք չերկմտինք,
 Կը կատարուի այդ ամէն,—
 Եթէ իսպառ մենք հանենք
 Փոքրօգուծիւն մեր սըրտէն:

Ուրեմն միակ խոչընդոտը փոքրոգութիւնն է, աւելի ոչինչ:
Սակայն յետոյ ինքն էլ է տեսնում որ դա միակ պատճառը չէ:

Գիտեմ, խեղճ հային չեն տալ Հայաստան,
Մեզ ազգ կազմելու ամենքն են խափան,
Նախանձ, քէն եւ ահ տիրել է հողին՝
Դէպի Հայաստան շատ եւ շատ ազդին...
Թէ թուր վերցնենք՝ մեզ պիտ մորթէին,
Ոչ որ պիտ չեմէր պաշտպան խեղճ հային...
Կուգին որ հայքս մեր սուրբ հաւատէն
Հրաժարուենք, ինչպէս մահացու մեղքէն,
Մեր լեզուն, մեր ծէսը—նըշան ազգութեան.
Երբէք չը յիշուեն ի մէջ մարդկութեան:

Սակայն բանաստեղծը յայտնում է թէ.

Սինիքոր կը մնամ, ըստոր ու ատած,
Քայց ես չեմ լինիլ երբէք ազգուրաց:

Եւ ինչպէս չսիրել մի ազգ, որ ամբողջապէս առաքելութիւն է և նրան հալածում են միայն նախանձից.

Ձէ, հայը չունի իր մէջ զիծ թերի,
Ամեն գործի մէջ հմուտ է, արի.
Հայեր, չի լինիլ անտեղի գովեստ,
Թէ ձեզ անուանեմ խելօք, ժիր, համեստ.
Միայն կը մնայ ձեզ իրար սիրել—
Ու աշխարհ տիրել:

Ինչքան քիչ բան է պակասում «աշխարհ տիրելու» համար...

Սերբերը կէս են, իսկ մենք հինգ միլիօն,
Բուլղարը զեղջուկ, Հայն քաղաքակիրթ,
Սեւ սարցին ծոցը չունի կէս բնիօն,
Մենք հարուստ եւ ժիր ենք եւ քաջասիրտ:

Հետեւաբար, զարմանալի չէ երբ «Ամպամած Մասիսը» հըս պարտութեամբ ասում է.

Ես շնորը չուգեմ, ասաց Արարատ,
Օտարին,—վերջանք չան առջեւ ձգած,
Ես ունիմ որդիք՝ որդիք հարազատ,
Ու թիւն է նոցա հինգ միլիօն համրած:

Եւ ահա «կաթողիկոս, կոնդակ, Ղևոնդ, Եղիշէ, Վարդան»,
և այլ «հայկական զօրութիւններ» մէջ են գալիս՝ Հայաստանը
փրկելու, նոյնիսկ անգէնք.

Գիտեմ զէնք չունիր. բայց մի սարսափէք,
Առէք ինչ հանդէպ կայ՝ կացին, խոփ, բահ.
Սուտ-պարծուկ եւ ոչ արի է տաճիկ,
Հուժկու ձեռներով արէք խեղդամահ:

Իսկ մի այլ տեղ «հայ զինուորը» ասում է.

Նըժոյգ է տակս, ձեռիս այնալու,
Սուլթան, ունեւ ուժ ինձ դիմանալու,
Ըստրուկ եմ եկել, կը դառնամ ազատ,
Յետ խլած քեզմէն հողն իմ հարազատ...
Ես էլ ահ չունիմ քու վախկոտ զօրքէն
Զըզուած եմ ես քու շարեաթ օրէնքէն.
Մըշու դաշտերը, Վան ու Արզրում
Կը լուսնան Տաճկի սէւ եւ պիղծ արիւն...
Թշուա՞ն, քու յոյսն է չէրքէզն ու քուրդը,—
Հա՛, մէկ քամիին տամ նոցա բուրդը.
Զեռքիս ունիմ ես Ղեւոնդի լախորը,
Որ ջարդեմ-փշրեմ քու փտած թախտը...

Բանաստեղծը մի այլ տեղ գտնում է աւելի դիւրին միջոց
Հայաստանը դրախտ դարձնելու.

Ա՛խ, հայե՛ր, հայե՛ր, Թէ որ ձեր ոսկին
Կիսով չափ զոհուէր յօգուտ հայ ազգին,
Ան միշտ կը դադրէր ձեր լացն ու կական
Ու դրախտ երկրաւոր կըլար Հայաստան:

Այսպիսի «ազատ երգերով» ոգևորող «ժողովրդից» էլ ի՞նչ
էք պահանջում...

Այդ «ազատ երգերից» կարող էք եզրակացնել թէ ինչ
գաղափար ունէր երկրի իրական պայմանների մասին Դօնի ա-
փերից «պատամբութիւն» քարոզող Գափառ-Քաթիպան: Չենք
ուրանում որ պատանեկան խակ ուղեղների վրայ այդ ազգասիրա-
կան-ռազմական երգերը «դիւթիչ» ազդեցութիւն էին գործում
և «կտրճի աչքից բուռն փախցնում»...

Առողջ դատողութիւնը սպանող պակաս ազգասիրական
հաշիշ չէր պարունակում և Րաֆֆիի տենդենցիօզ վէպերի մէջ:
Թէև Պարսկաստանում ծնուած Րաֆֆին անծանօթ չէր թիւր-

քաց Հայաստանի ըէալ պայմաններին, որովհետեւ յիսնական թուականների վերջում պատել էր Վասպուրականում և Տարօնում, սակայն 1876 թուականի բալկանեան դէպքերն և «Արծր-րունու շէօլան» առանց ազդեցութեան չմնացին և նրա վրայ: Սլաւօնական ազգերի ազատութիւնը բորբոքել էր և նրա արեւելեան ճօխ երևակայութիւնը. անալօգիան պատրաստ էր, իսկ տարբերութիւնների մասին ռիվ էր մտածում: Եւ ահա նա եւանդով սկսում է գրել «Նենթ», «Կայծ» և առհասարակ մի շարք ազգային վէպեր, որոնց մէջ դաւադիր-ապստամբական հերոսների ֆանտաստիկ ծրագիրներ է դուրս բերում և դիւթում նրանց խիզախ քաջագործութիւններով հայ միամիտ ընթերցողին այնպէս, ինչպէս Սերվանտէսի ժամանակակից սպանական վիպասանները խելքից հանում էին իրանց ասպետական ըմբաններով Դոն-Կիխոտին կամ ինչպէս մեր ժամանակներում Մայն-Րիդը ոգևորում էր տղայամիտ պատանիներին... Այգլիսով Գամառ-Քաթիպայի և Րաֆֆիի հայրենասիրական գործերը հայ անճաշակ և անզարգացած ընթերցողների մէջ հոգեկան մի այնպիսի դրութիւն էին առաջացրել, այնպիսի համաճարակ ստեղծել որ, քաղաքավարի ոճով, կոչւում, ամբօխային պսիխօզ...

Թէ որ աստիճանի զօրեղ էր Րաֆֆիի հերոսների հմայքը մեր երիտասարդների երևակայութեան վրայ—այդ երևում է նրանից որ «յեղափոխականները» իրանց համար կեղծ անուններ ընտրում էին Րաֆֆու վէպերից. Ասլան, Կարօ, Փարհատ կայն, ևայն: Իր վառ երևակայութեամբ, պատմելու դիւթիչ ընդունակութեամբ այժմ էլ Րաֆֆին խենթացնող նշանակութիւն ունի մեզանում և ոչ մի գրողի գրքեր չունեն այն աջողութիւնը, ինչպէս նրանը: Իհարկէ աւելի զարգացած, քննադատաբար վերաբերող ընթերցողը կարող է չենթարկուել նրա բարոյներին, սակայն պատանեկութեան, տհաս ուղեղների վրայ ազդեցութիւնը ուղղակի շջմեցնող է: Չարմանալ պէտք է թէ ինչ դիւրութեամբ է Րաֆֆին «ազատում Հայաստանը» և նոր կարգեր հիմնում այնտեղ, քաղաքակրթում քրդին և այլն: Այդ ցնորքները այնքան դիւթիչ էին, այնքան գրաւիչ որ իսկապէս ոգևորում էին երիտասարդութիւնը:

Անցնենք հրապարակախօսութիւն:

Մինչև 1875—1876 թուականները ռուսահայ հրապարակախօսութիւնը համարեա չէր հետաքրքրւում թիւրքահայերի կեանքով, որոնց դատը նա հէնց այդ թուականից, երբ բռնկուեց սլաւօնական ապստամբութիւնը բալկանեան թերակղզու վրայ, յանկարծ իր ձեռքը առաւ և ուղեց իսկոյն և եթ վճռել: Մինչ այդ շատ-շատ, այն էլ երբեմն-երբեմն, կտոր-կտոր տեղեկութիւններ

էին տպուում Կ. Պոլսի ազգայինների կեանքից: Բայց ահա Բոսնա—Հերցեգովինան, ապա և Բուլղարիան ապստամբութեան և Ռուսաստանը միջամտեց:—Ի՞նչ հեշտ բան է եղել ապստամբութիւնը և եւրոպական մեծ պետութիւնների միջամտութիւնը, մշտածեցին ընդ զարթնած մեր հրապարակախօսները և բանաստեղծները: Անալոգիական մտածողութիւնը պատրաստ էր: Ինչ հարկ կար ծանր ու բարակ ուսումնասիրել թիւրքահայի առանձնայատուկ կացութիւնը, որոշել նրա պայմանների խոշոր տարբերութիւնները, քննել հարցի քաղաքական-գիւտնադիտական կողմերը, ի նկատի ունենալ ոյժերի յարաբերութիւնը ըստ երկրում. մի՞ խօսքով ի՞նչ հարկ կար իմանալ իրական, ըէալ խոչընդոտները և այնպէս գործելու եղանակ որոշել: Եւ ահա իր կեանքում երբեք այդ երկիրը չտեսած, թիւրքաց Հայաստանի մասին նոյնիսկ մօտաւորապէս ճիշտ վիճակագրական տեղեկութիւններ չունեցող տաղանդաւոր գաղափարախօս Գ. Արծրունին իր շարժաթաթերթ «Մշակում», որ «ամենաժողովրդական» լինելով հանդերձ սկի հազար բաժանորդ էլ չունէր (այնքան գիտակից էր հասարակութիւնը), սկսում է քարոզել որ թիւրքահայերը հետեւն սլաւոնների օրինակին և ապստամբուն, յուսալով Ռուսաստանից օգնութիւն գտնելու: «Այժմ կամ երբեք!» գրում էր նա... Եւ որովհետեւ դարերով ճնշուած հայութիւնը թիւրքիայում դառն փորձով գիտէր թէ իր կացութեան մէջ որ աստիճան անմտութիւն կը լինէր այդ խիզախ քայլը, ուստի չէր շարժւում,—դայրացած Գ. Արծրունին նրան մկրտում էր՝ «գիակ, լէշ, աղբ» անանքներով. Յետոյ նա իր տաք բանակուիւր ուղղեց Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքի դէմ, որ այդ ժամանակ զգոյշ և շրջահայեաց գիւլումատի դեր էր ստապանել Պոլսում, շատ լաւ հասկանալով իրական ծանր պայմանները, ըէալ ոյժերի յարաբերութիւնները...

Արծրունու հրապարակախօսական տեմպերամենտը իր ազդեցութիւնը արաւ, որովհետեւ նրա դիմաց կանգնած էին անտաղանդ «պահպանողականներ» և ա. Պ. Սիմէօնեան կամ ի միջի այլոց գրականութեամբ զբաղուող բուրժուաներ և Լա Ար. Յովհաննիսեան, որ չգիտէր արդեօք Պոլսի էֆէնդիների խորհրդին հետեւել, թէ Գամառ-Քաթիպայի ազատ—երգերին, որ տպում էր իր «Փորձում»:

Անշուշտ այժմ աւելի հեշտ է քննադատել կ'ասեն մեզ. իսկ այն ժամանակ բանը ուրիշ էր: Սակայն հէնց իմ ասածն էլ այն է որ այն ժամանակ մեր ինտելիգենցիայի մտածողութիւնը զուրկ էր գրական, լուրջ հիմքերից, իրական, ըէալ

պայմանների հոտառութիւնից: Իսկ թէ այդ հոտառութիւնը որքան սուր էր մի քիւրդ շէյխի կամ թուրք փաշայի մէջ, համոզուէք կարգալով Ականատեսի յիշողութիւնները, անցեալ և այս համարում *): Հրապարակախօսութիւնը հասարակական—քաղաքական կեանքի առօրեայ հարցերի բազմակողմանի քննութիւն է մտմուլի մէջ և ոչ քարոզների, բացականչութիւնների, հայհոյանքների, խօսքի տերրօրի ասպարէզ: Հասարակական կարծիքը ղեկավարելու համար հարկաւոր չէ արուեստական կերպով տաքացնել, գրգռել, բորբոքել կրքերը, բզրզել վէրքերը, այլ պէտք է հասարակական—պետական գիտութիւնների վրայ հիմնուած, իրական պայմանները լաւ կշռադատած, որոշ կարծիքներ յայտնել այս կամ այս հարցի մասին և հակառակ կարծիքները ջրել, ցոյց տալ նրանց սխալ, անհիմն լինելը: Իսկ մեզանում թիւրքահայ հրապարակախօսական լրջմիտ առարկութիւնները ուսահայերի ապստամբական քարոզների դէմ ընդունւում էին (այսօր էլ ընդունւում են) հայհոյանքների, անուանարկութեան, խօսքի տերրօրի տարափով: Ո՞վ պէտք է դատողը լինէր: Հասարակական կարծիքը:—Իսկ թէ ինչ էր այդ «հասարակութիւնը» մենք տեսանք վերևում: Եթէ մէկը հարցնէր այն ժամանակ Գ. Արծրունուն թէ ի՞նչ հիմքեր նա ունի կարծելու թէ Ռուսաստանը, հակառակ Անգլիայի ցանկութեան, կը միջամտի ապստամբուած թուրքահայերի դատը պաշտպանելու համար—ի հարկէ նա անկարող կը լինէր իր սեփական ենթադրութիւններից բացի որևէ զրական երաշխիքներ տալու: Ուրեմն թիւրքահայերը պէտք է մի վճռական քայլ անէին միայն ուսական «АВОС»-ի յոյսով... Էլ չենք ասում թէ ռոսատիճանի երևակայական և անիրազործելի էր յանկարծ, իսկոյն, մի ամբողջ ժողովուրդ, դարևոր ստրուկութեան մէջ ճնշուած մի ռայա, այն էլ հայկական առանձնայատուկ պայմաններում, ապստամբեցնել: Ո՞վ պէտք է ապստամբեցնէր, ի՞նչ միջոցներով: Այդ բոլորը համարւում էր ոչ կարևոր մանրամասնութիւններ: Դուրս էր գալիս որ ամեն բան պատրաստ է, պակասում է միայն ցանկութիւնը, կամեցողութիւնը, ուստի՝ հայհոյենք, մարակենք, խաբաղանենք, որպէսզի այդ «դիակը, լէշը, աղբը» ոտքի կանգնի և Պոլսում գործեն մեր ընցեպտով... Չափազանց հեշտ էին «ազատում» Հայաստանը մեր գրական ջոշերը 70-ական թուականներին:

Ահա ինչ վերացական-րոմանտիկ մթնոլորդում էր դաստիարակւում մեր այն հայ պատանեկութիւնը, որ տասը տարի անց դա-

*) «Թուրքօ-քրդական արշաւանքի 25 ամեակը»:

առաւելրիտասարդութիւն և ձեռնարկեց դաւադիր-ապստամբական ձևի յեղափոխութիւնը: Այդ երիտասարդութեան մէջ մի քանի անհատները, 70-ական թուականների ոռւս յեղափոխականների դաւադիր-ապստամբական, «բունտարական» տակտիկայից ազդուած, դարձեալ մակերևոյթային անալոգիայով, նոյնը տալածում էին և մեր իրականութեան նկատմամբ, միանգամայն մոռանալով որ ոռւսը գործում է Ռուսաստանում, ոռւս ժողովրդի մէջ, որից է վերջ ի վերջոյ կախուած երկրի բախտը, մինչդեռ հայը պէտք է գործի Թիւրքիայում, գերիշխող թուրք-քրդական ֆանատիկոս և թշնամի մի հոծ զանգուածի մէջ, մի երկրում, որի բախտը, յամենայն դէպս, փոքրաթիւ, ճնշուած անպաշտպան ուսյա հայի թէկուզ հերոսական ջանքերից չէ կախուած: Այդ միևնոյն էր եթէ Կովկասի հայերը խենթութիւն ունենային հաւատալու որ Թիւրքիայից եկած յեղափոխական հրոսակներով կամ մի քանի տերրորիստներով կարելի է, հակառակ ոռւս և հարևան ժողովուրդների համակրութեան ու աջակցութեան, առանց որ այդ մասսանների մէջ նախօրօք տեղի ունենայ մտքերի և ոյժերի որոշ յեղաշրջում—հնարաւոր է ընթիմի արմատական փոփոխութիւն կամ կարելի է, ընդհանուր ընթիմի պահպանութեան հետ, ինչոր առանձին խառնիճաղանջ ազգաբնակչութիւն ունեցող նահանգներում յատուկ ընթրմներ: Ճիշտ է «ինքնավար Հայաստանի» այդ ֆանտաստիկ ծրագրերը յղացան եւրոպական արիւննուշտ դիպլոմատների կանցելարիաներում: Իսկ այդ դիպլոմատ կարիերիստներին ինչ փոյթ էր որ հայի յօնքը շինելու տեղ՝ աչքը պիտի հանէին դրանով: Սակայն այն կուրուցիւնը որ ներելի էր մի անտարբեր օտար բիւրօկրատի համար—յանցանք էր իր ժողովրդի համար մըտածող հայ «ղեկավարների» մէջ: Այդքան թեթևամիտ վերաբերմունք դէպի մի ամբողջ ժողովրդի գոյութիւն բացատրելի է միայն մեր մտաւոր դարգացման այն դրութեամբ, երբ լուրջ դրական մտածողութիւնը, մեր իրական պայմանների հետ բաղձակողմանի և հիմնաւոր ծանօթութիւնը աւելորդ էր համարւում և հասարակական-քաղաքական հարցերում բանաստեղծի, վիպասանի կամ ֆանտաստի ցուցմունքներով էինք ղեկարարւում և միամիտ անալոգիստներով ծրագրեր, աակտիկա որոշում... Ժնևից Սասունը և Տարօնը չեն երևում, իհարկէ, ինչպէս և Պետերբուրգից Մանջուրիան, սակայն ինչու սին յոյսերով ու յնորքներով զոհել առիւծ հերոսներ, գետնի հետ հաւասարեցնել ամբողջ զաւառներ, հազարաւոր զոհերի արև մարեցնել... Կոնդրատենկօներ, Սերոբներ նրա համար չէ ծնում ժողովուրդը որ հեռւում նստած իշխել սիրող քիւրօկրատները

կամ դեմագոգները իրանց անհեռատես, անփոյթ, կարճամիտ և թեթևոլիկ տակտիկով մեծ ծաւալով էքսպերիմենտներ անեն...

Մակերևոյթային անալոգիաներ հեշտ է անել, իսկ գրութիւնների հիմնական տարբերութիւնները ըմբռնելու համար հարկաւոր է գիտական պատրաստութիւն, դրական ուսումնասիրութիւն: Ահա ուր էր մեր մտաւորականի թոյլ կողմը: Եւ ահա սխալ անալոգիաներով, յեղափոխական բոմատիզմի և պոռտոախօսութեան ազդեցութեամբ յափշտակուած մեր կեանքի մէջ սկսում է տարածուել մի նոր ազգային սնահաւատութիւն. իբր թէ թիւրքիայում հայերը կարող են զինուած ապստամբութեամբ ստանալ այն, ինչ բոլորովին տարբեր հանգամանքում ստացան յոյները, բուլղարները: Այդ նոր մոտիվահաւատութիւնը հիպնոզեց ոչ միայն խակ երիտասարդութիւնը, այլ և իրանց ազգի աղ համարող «մտաւորականներին», որոնք բաւական բոբիկ էին հասարակական գիտութիւնների նորագոյն հոսանքների մէջ, ինչպէս և մեր իրականութիւնը ճանաչելու գործում... 1876 թուականի անցքերը շղկացրին մեզ և մենք թողինք վաթսուական թուականներից սկսուած վերածնութեան դանդաղ, սակայն հաստատ ճանապարհը, որ հայի տնտեսական բարգաւաճման հետ առաջ էր բերելու և նրա մտաւոր յաղթանակը խաղաղ ճանապարհով, և գրկեցինք արկածալի, արիւնոտ անյայտը, հմայուած նրա շլացնող, խաբուսիկ մօտիկութիւնից... Շտապեցինք. «շուտով, այժմ կամ երբէք», ահա փութկոտ ըմբոստների նշանաբանը:

Ինչպէս ամեն մի նոր վարդապետութիւն. այնպէս էլ այդ յեղափոխական բոմատիզմը ունեցաւ իր մարգարէների, առաքեալները, իր կոյր հաւատացողների հետ և իր անսխալական քուրմերը, իր ինկվիզիտօրները, և վերջապէս իր բիւրօկրատիան՝ «նպատակը արդարացնում է միջոցները» նշանաբանով, իր մարդասպան հարկահաններով, կուսակցամոլ ուիւներով ու սպանութիւններով...

Ի դէպ. աւելորդ չլինի մի անգամ ընդ միշտ յայտնել որ ես բնաւ ի նկատի չեմ ունեցել այս յօդուածներով «սեպտեմբեր» կամ «սպիտակացնել» այս ու այն «կուսակցութիւնը» (աւելի ճիշտ կը լինէր մեր «Հնչ.» և «Դաշ.» կուսակցութիւնները լնկերութիւններ անուանել). միշտ ճշմարտութեան կողմը լինելով ես անբարոյականութիւն եմ համարում լուել և չասել այն, ինչ խոր, անկախ համոզմունքս է կազմում: Դժբախտաբար այդ չեն կարողանում հասկանալ նեղ թայֆայականութիւնից կուրացած մեր «յեղափոխական» Տորկվեմադաներից և

բիւրօկրատներէց շատերը... Այո, Պլատոնը բարեկամս է, սակայն աւելի մեծ բարեկամս է ճշմարտութիւնը...

Իմ յօդուածների մէջ ինձ հետաքրքրում է այն՝ թէ ինչպէս ըէալ ոյժերի յարաբերութիւնների անհասկացումը և սեփական չնչին ոյժերի բարձր գնահատումը առաջ է բերում խակ առաջնորդների շնորհիւ մի ամբողջ ժողովրդի կործանում: Թէ որ աստիճանի տղայամիտ ինքնապաստանութեան և քաղաքական խակութեան էին հասնում մեր «ազգային» յեղափոխական կուսակցութիւնները—այդ երևում է նրանից որ նրանք միաժամանակ կռիւ էին յայտարարում և՛ թիւրք բեժիմին, և՛ ռուս բեժիմին, և թուրք, և քիւրդ, և ռուս, և վրացի նացիօնալիստներին, այժմ մէջ են խառնում նաև դասակարգային կռիւ, և «չնչ.» «Ս.~Դ.» դէմ են կուռում: Կռիւ միաժամանակ բոլորի դէմ՝ իսկ երբ այդ ցնորամիտ տակտիկան չի գրաւում հասարակութեան համակրութիւնը և նիւթական աղբիւրները ցամաքում են՝ մահուան պատիժ է յայտարարւում բոլոր այն հարուստների դէմ, որոնք չեն ուզում օժանդակել մի տնաքանդ ձեռնարկութեան: Այդ դեռ բաւական չէ. բոլոր նրանք, որոնք չեն հաւատում այդ տեսակ գործունէութեան նպատակայարմարութեան և քննադատում են—տերրորով են լռեցնում: Վայ քեզ հայ ազգ. քանի՜ տեսակ տեսակ բռնութիւնների ես ենթակայ:

Անկախ

(Շարունակելի)

ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍԸ ԵՒ ՄԱՐՔՍԻԶՄԸ *)

I

Մարքսի կեանքը, սոցիալ-քաղաքական, հրապարակախօսական գործունէութիւնը եւ գրական վաստակները:

Segui il tuo corso e lascia dir le genti!

Հետեիր ճանապարհիդ, և թող մարդիկ խօսեն, ինչ ուզում են:

Դանտէ:

13.

Ինտերնացիոնալի կանոնադրութեան էական մտքերը:—Ինտերնացիոնալի կազմակերպչական սիստեմը:—Ինտերնացիոնալի գրաւումները Անգլիայում թէ ուրիշ երկրներում:—Կօնֆերէնցիան Լոնդոնում:—Կենդրոնական օրգանը:—Կազմակերպչական յաջողութիւններ զանազան երկրներում:—Ինտերնացիոնալի նիւթական դրութիւնը:—Սմերիկայի բանուորութիւնը և ինտերնացիոնալը:

Մեր վերջին յօդուածի վերջին գլխում համառօտ կերպով ուրուագծեցինք Ինտերնացիոնալի հիմնադրութիւնը և Մարքսի հոշակաւոր «Չօնեալ Հասցէի» էական մասերը:

Ինչպէս Ինտերնացիոնալի Չօնը, այնպէս էլ նրա ստատուտները (կանոնադրութիւնը) պատկանում էին Մարքսի գլխին: Եւ ինչպէս առաջինը, այնպէս էլ երկրորդը հմուտ գրչի վարպետօրէն մշակուած գրական ստեղծագործութիւններ էին նոյնիսկ այնպիսի մարդու կարծիքով, ինչպիսին Բակունին էր, Մարքսի ապագայ անհաշտ հակառակորդը:

Ստատուտները ունեն մօտաւորապէս հետեալ առաջնորդող մտքերը: Բանուոր դասակարգի ազատագրութիւնը պէտք

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 1, 2, 3, և 4—5.

է իրա՝ բանուոր դասակարգի գործ համարուի և նրա միջոցով կատարուի: Սակայն բանուորութեան դասակարգային կոիւը տեղի չէ ունենում յանուն դասակարգային արտօնութիւնների, այլ յանուն դասակարգային տիրապետութեան խորտակման գաղափարի: Բանուորի տնտեսական ենթակայութիւնը՝ աշխատանքի միջոցների կամ կենսական աղբիւրների տիրոջ, կազմում է ճորտութեան հիմքը—կազմում է սօցիալական թշուառութեան, հոգեկան այլասեռման և քաղաքական կախումածութեան հիմքը: Բանուոր դասակարգի տնտեսական ազատագրութիւնը կազմում է այն մեծ նպատակը, որին պիտի ծառայէ Իւրաքանչիւր քաղաքական շարժում, որպէս միջոց: Մինչև օրս դէպի այդ նպատակը ուղղուած բոլոր փորձերը ապարդիւն են անցել շնորհիւ այն հանգամանքի, որ պակասել է միութիւնը թէ միեւնոյն երկրի զանազան աշխատանքի ճիւղերի մէջ և թէ զանազան երկրների բանուոր դասակարգերի մէջ: Բանուորների ազատագրութիւնը ոչ տեղական և ոչ ազգային բնաւորութիւն ունի, այլ նա մի հասարակական (սօցիալական) խնդիր է: Այդ ազատագրական բուռն հոսանքը ընդգրկում է իր մէջ այն բոլոր երկիրները, ուր գոյութիւն ունի նորագոյն հասարակութիւնը. հետեւապէս նա կարող է իրականանալ, լուծուել միայն բոլոր այդ երկիրների նպատակայարմար, գիտակից ու խմբակցուած գործակցութեամբ: Այդ հիմքերի տեսակէտից բացատրում են ստատուաները, որ ճշմարտութիւնը, իրաւունքը և բարոյականութիւնը պէտք է կազմեն միջազգային բանուորական խմբակցութեան և նրան պատկանող անդամ-անհատների գոյութեան և փոխադարձ առնչութիւնների հիմքը, առանց որեւէ ուշադրութիւն դարձնելու անհատի կաշուի գոյնի, դաւանութեան և ազգութեան վրայ: Իւրաքանչիւր մարդու պարտականութիւնն է պահանջելու մարդկային կամ քաղաքացիական իրաւունքներ ոչ միայն իր համար, այլ ամեն մէկի համար, ով կատարում է իր պարտականութիւնը: Ոչ մի իրաւունք առանց պարտականութեան ոչ պարտականութիւն, առանց իրաւունքի:

Այս ամբողջ կտորից պարզ երևում է, թէ ինչպիսի տրամաբանական հետևողութեամբ է շարկապում Մարքսը բանուոր դասակարգի ազատագրութեան գաղափարը, տնտեսական ու քաղաքական կռուի՝ յաջող հետեւանքներ ունենալու գրաւականը՝ պրօլետարիատի կազմակերպութեան, նրա միջազգային խմբակցութեան ու միջազգայնութեան գաղափարի հետ:

Իստերնացիօնալի կազմակերպչական սխտեմը կազմում էր մի դեմօկրատական ցննտրալիզմ (կենտրոնացում): Նա

ունէր իր ընդհանուր խորհուրդը (Generalrat), որ բաղկացած էր բոլոր երկրների կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչները: Ընդհանուր խորհուրդը օժտուած էր բաւական լայն իրաւունքներով. նա վարում էր ինտերնացիօնալի ընդհանուր գործերը, տոն և ուղղութիւն էր տալիս բոլոր երկրների կազմակերպութիւններին: Սակայն ինքը՝ ընդհանուր խորհուրդը ենթարկուած էր ինտերնացիօնալի բարձրագոյն ատեանին՝ տարեկան գումարուող ընդհանուր կօնգրեսներին:

Միւս երկրների բանուորական կազմակերպութիւնները անկախ էին իրանց տեղական գործերի նկատմամբ. ունէին իրանց կենտրոնական մարմինը, համագումարները: Մի խօսքով բոլորի փոխադարձ յարաբերութիւնները դրուած էին աւտօնօմ հիմքերի վրայ:

«Միջազգային բանուորական խմբակցութիւնը» իր գոյութեան առաջին իսկ օրերից ապագայ յաջողութեան մեծ շանսեր է ցոյց տալիս: Բաղմածիւ բանուորական ընկերութիւններ՝ Անգլիայում թէ դուրսը, ողջոյններով և համակրութեամբ են դիմաւորում նրա երևան գալը: Ինտերնացիօնալը մի ընդհանուր հրաւիրակոչ է ուղղում բոլոր երկրների բանուորներին և բացատրում նրանց՝ ինտերնացիօնալին միանալու կենսական անհրաժեշտութիւնը:

Հետզհետէ սկսեց ստուարանալ ինտերնացիօնալին ստորագրուած բանուորական մասսայի բանակը ամենից առաջ Անգլիայում: 1865 թուականի փետրուարից սկսած յաջորդաբար մտնում էին ինտերնացիօնալի մէջ անգլիական բազմաթիւ պրոֆեսիօնալ մշուծիւններ: Մօտ մի տարուայ ընթացքում միանում են ինտերնացիօնալին միայն Անգլիայում 15 պրօֆեսիօնալ միութիւններ 80000 կազմակերպուած բանուորներով: Դեռ այն ժամանակ տնտեսական կռուի տեսակէտի վրայ կանգնած տրէդունիօնիստները ամենևին չէին խորշում մտնելու մի կազմակերպութեան պարզած դրօշակի տակ, որ այնքան ուժեղ հընչեցնում էր պրօլետարիատի դասակարգային քաղաքական կռուի բարձրակոչ լօզունգը: «Ինտերնացիօնալը—գրում էր Շվէյցարիայի ներկայացուցիչ Բեկքերը «Vorbote»-ի մէջ—չպէտք է անուշադիր թողնէ բանուորական միութիւնները, նրա ամեն կարգի խմբակցութիւններն ու զբաժարկիւնները. կազմակերպելով նրանց՝ ամենից հեշտ և արագ կարելի է բարձրացնել նրանց բոսայական անտագոնիզմի ժակերեոյթից և մաքրել բոլոր երկրների բանուորների միացման ճանապարհը՝ տնտեսա-

կան և քաղաքական փառահեղ կուռի հողի վրայ»։ 49) Անգլիական բանուորների հոսանքը դէպի Իստերնացիօնալը ուժեղացաւ մանաւանդ այն ժամանակ, երբ ընտրողական իրաւունքի համար մղուող ուժեղ պայքարին կենդանի մասնակցութիւն և աջակցութիւն ցոյց տուաւ ընդհանուր խորհուրդը յօգուտ մարտնչող բանուորութեան։ Խորհրդի յայտնի ճառախօսները անդադար ազդեցիկ էին անում Լօնդօնում մասսայական ժողովների և հակայական միտինգների մէջ։ Հէնց իստերնացիօնալի քաղաքական առաջին շօշափելի քայլերից մէկը պիտի համարել նրա այդ կենդանի մասնակցութիւնը ընտրողական պայքարին։

Բուն անգլիական բանուորութեան շուտով հետեցին Լօնդօնում գտնուած օտարազգի բանուորական խմբակցութիւնները՝ իտալացիներ, գերմանացիներ և լեհեր. դրանք ևս մտան իստերնացիօնալի մէջ։ Միխիթարական տեղեկութիւններ ստացւում էին նաև ցամաքային Եւրօպայից։ Չօնից և ստատուտներից 50-ական հազարներ էին ցրւում Գերմանիայում, Ֆրանսիայում և Շվեյցարիայում։ Միայն ժընևում կարճ ժամանակի ընթացքում հիմնւում են հինգ խմբակցութիւններ։ Շուտով հիմնւում են ազգայն սեկցիաներ Ֆրանսիայում, Բելգիայում և Գերմանիայում։ Իստերնացիօնալի ընդհանուր խորհուրդը հէնց նոյն ժամանակամիջոցում օգնութեան է հասնում իր կենդանի աջակցութեամբ Լիօնում և Լայպցիգում տեղի ունեցող երկու խոշոր գործադուլ արած բանուորներին։ Դրա հետ միասին չէր մոռանում Իստերնացիօնալը իր արտաքին քաղաքականութիւնը։ Ընդհանուր խորհուրդը ուղարկում է Միացեալ Նահանգներին համար նոր նախագահ ընտրուած Աբրահամ Լինկոլնին մի բարեմաղթութեան հասցէ, իբրև հարաւային Ամերիկայի ստրուկների ազատագրութեան ջերմ կողմնակցի։ Իսկ այդ քաջ ասպետի սպանութիւնից յետոյ խորհուրդը ուղարկում է նրա յաջորդ Ժոն Բրայնին իր ցաւակցութեան հասցէն։ Լեհական ապստամբութեան և Փարիզի յունիսեան ճակատամարտում ընկած նահատակների յիշատակը տօնելու համար ընդհանուր խորհուրդը ժամանակ առ ժամանակ ձեռնարկում էր Լօնդօնում խոշոր միտինգների և դիմօնստրացիաների։ Այդ բոլոր ձեռնարկները միջոցներ և առիթներ էին ծառայում ընդհանուր խորհրդի համար ժողովրդականացնելու Իստերնացիօնալի գաղափարները։

1865 թ. սեպտեմբերին կայանում է Լօնդօնում Իստեր-

49) А. Луначарский, „Очеркъ развитія интернаціонала“ кр. 7.

նացիօնալի առաջին կօնֆերենցիան, որի զբաղմունքի օրակարգը կազմում էր յաջորդ կօնգրեսի ծրագրի որոշումն ու հաստատումը, հարցեր Ինտերնացիօնալի կազմակերպութեան մասին, բանուորական ոյժերի դասաւորումը ազգային շրջանակում կատարուող կռիւների վերաբերեալ՝ կապիտալի և աշխատանքի մէջ տրէդ-ունիօնի մասին՝ նրա անցեալը, ներկան և ապագան. ընկերակցական աշխտանք. ուղղակի և անուղղակի հարկեր. կանանց և մանուկների աշխտանքի մասին. մոսկովեան բռնապետութեան նուաճումները Եւրօպայում և կատարեալ ու անկախ Լեհաստանի վերականգնումը. մշտական դօրքը և նրա հետեանքները արդիւնաբեր դասակարգերի խնդիրների համար: Կօնֆերենցիայում որոշում է հիմնել Ինտերնացիօնալի համար մի սլաշտօնական կենտրոնական օրգան և յանձնարարել նրա զաղափարական ղեկավարութիւնը Մարքսին. առ այժմ որոշում է անգլիական բանուորական թերթը՝ «Workmans Advokate» անունով, դարձնել Ինտերնացիօնալի օրգանը: Գերմանական ազգային սեկցան ևս ունենում է իր յատուկ օրգանը՝ «Der Vorbote» անունով, որ այնքան փայլուն ծառայութիւն է մատուցել Ինտերնացիօնալին, վարդապետելով ու սփռելով ամենուրեք նոր միջազգային կազմակերպութեան զաղափարը:

Յաջորդ տարուայ կօնգրեսի տեղը որոշում է ժընև, զբաղմունքների վերոյիշեալ օրակարգով. այդ օրակարգի միայն գործնական խնդիրներն են հարեանցօրէն շօշափւում կօնֆերենցիայում:

Զանազան երկրների ներկայացուցիչները միեմարական գոյներով էին պատմում այն յաջողութեան մասին, որ ձեռք են բերում ինտերնացիօնալի ազգային սեկցիանները Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Շվէյցարիայում, Իտալիայում: Կազամակերպչական յաջողութեան տեսակէտից ազատ Անգլիայից յետոյ երկրորդ տեղը գրաւել էր ազատ Շվէյցարիան, մանաւանդ ժընևը: Տեղական ազգային սեկցիան ոչ միայն կազմակերպում, կրթում ու դաստիարակում էր շվէյցարական բանուորութեան, այլև սեկցիայի գերմանական և բրոմանական ձիւղերը մեծ զարկ էին տալիս Գերմանիայի, Աւստրիայի, Ֆրանսիայի ազգային սեկցիաններին:

Ինտերնացիօնալի նիւթական դրութիւնը, մանաւանդ ըսկըսգրներում, այնքան էլ յաջող չէ եղել: Մինչև Լոնդոնի կօնֆերենցիան ընդհանուր խորհուրդը ունեցել է ընդամէնը 640—660 մարկ եկամուտ: Սակայն Բերնարդը հաղորդում է, որ ամենայաջող բողոքներին Ինտերնացիօնալի կենտրոնական

մարմինը ունեցել է իր արամադրութեան տակ մօտ 100,000,000 մարկ փող, որ աւելի քան կասկածելի է: «Ինտերնացիօնալի» մշտական հոգսը պիտի լինի ներդաշնակելու և բաւարարութիւն տալու ոչ միայն բանուորների մտաւոր ու բարոյական, այլև մարմնական-ֆիզիկական (տնտեսական) պահանջներին» 50) գրում էր Բեկքերը՝ Ինտերնացիօնալի ազդեցիկ անդամներից մէկը «Vorbote»-ի մէջ: Եւ իրաւ, գործադուլի ժամանակ, նիւթական միջոցների կրիտիկական ընդհանրին Ինտերնացիօնալի կենտր. մարմինը օժանդակում էր գործաթողներին: Ոչ միայն այդ, այլև ինտերնացիօնալի զանազան սեկցիաները՝ ամենից առաջ Շվեյցարիայում Բեկքերի առաջնորդութեամբ, հիմնում էին բանուորական կրեդիտային հաստատութիւններ և հիւանդների գրամարկը:

Մի քանի օր ժընևի կոնգրեսից առաջ, 1866 թ. օգոստոսի 20-ին Չիկագոյում գումարուած դաշնակցական (ֆեդերատիւ) բանուորական կոնգրեսը վճռում է դրականապէս սերտ առնչութեան մէջ մտնել Ինտերնացիօնալի հետ: Ասել է նոյն իսկ Ամերիկան՝ Ատլանտիան օվկիանոսի հեռւոր ծայրը համակուել ու տողորուել էր Ինտերնացիօնալի համաամիւռ գաղափարներից և ազատագրական ձգտումներից: Անգամ ինքը արդիւնաբերական տեսակէտից այնքան յետամնաց Իսպանիան, մանաւանդ այն ժամանակ, իր նորարարող գիտակցութեամբ հրապարակ եկած բանուորութեամբ, գործունէութեան հող մատակարարեց Ինտերնացիօնալին:

Եւ այսպէս զգալի արագութեամբ իրականանում էր Ինտերնացիօնալի եզակի մեծութեան՝ Կարլ Մարքսի, գործնական իդէալը: Նրա վաղուցուայ ջերմ ցանկութիւնն էր, ինչպէս էնգելսն է ասում, եւրոպական պրօլետարիատի վերածնութեամբ «հիմնել Եւրոպայի և Ամերիկայի ամենայառաջագէտ երկրները ընդգրկող մի բանուորական խմբակցութիւն, որ պատկերացնէ և հանդէս բերէ սօցիալիստական շարժման միջազգային ընդթը ինչպէս բանուորների, այնպէս և բուրժուազիայի ու կառավարութիւնների առաջ—պրօլետարիատին քաջալերէ և ուժեղացնէ՝ իր թշնամիներին սարսափահար անելու համար» 51):

50) Gustav Jaechh, «Die Internationale», եր. 21.

51) Fr Mehring, «Geschichte der deutschen Sozialdemokratie», հատ. III, եր. 177

14.

Ինտերնացիոնալի կոնգրեսը ժընևում:—Կազմակերպութեան խնդիրը:—Ֆրանսիական պրուգոնիստ պատգամաւորները:—Համագործնէութեան ձեռնարկները:—Աշխատանքի ժամանակի կրճատման և կանանց ու երեխաների աշխատանքի հարցերը:—Կօօպերացիայի սիստեմը:—Պրօֆեսիօնալ միութիւնների հարցը:—Ամերիկայի բանուորների համագումարը:

Լոնդոնի կոնֆերենցիայի որոշման համաձայն 1866 թ. կայանում է ժընևում ինտերնացիոնալի առաջին կոնգրեսը (սեպտեմբերի 3—8), որին մասնակցում են 25 սեկցիաներ 45 պատգամաւորներով և 11 կօօպերատիւ ընկերութիւններ՝ 15 պատգամաւորներով:

Թէև Մարքսը ներկայ չէ լինում կոնգրեսին, այնուամենայնիւ խնդիրների լուծման ժամանակ ուժեղ ունեւործական է եղել նրա ազդեցութիւնը իր մտերիմ համախոհների միջոցով: Թէ ինչու ինտերնացիոնալի հայրը չէ կարողացել մասնակցել Կոնգրեսին, դրա մասին գրում է նա ինքը Քուզեմանին ուղղած իր մի նամակում հետեւեալը. «Թէև ժընևի կոնգրեսի նախապատրաստական աշխատանքներին (խօսքը վերաբերում է օրակարգի նիւթերի մշակման, Բ. Ի.) ես շատ ժամանակ եմ նուիրել, այնուամենայնիւ չեմ կարող և չեմ էլ ուզում այնտեղ գնալ, որովհետեւ իմ աշխատանքի համար անտանելի կը լինէր այդ. ես համարում եմ այն, ինչ անում եմ այժմ, անհամեմատ կարեւոր բանուոր դասակարգի համար, քան այն բոլորը, ինչ որ ես կարող եմ անել անձամբ կոնգրեսին ներկայ գտնուելով»:⁵²⁾

Իրաւացի էր Մարքսը իր այդ նկատողութեամբ: Այդ ժամանակ նա աշխատասիրում, քրտինք էր թափում բանուոր դասակարգի ազատագրութեան տեսական շէնքի կառուցման վրայ: Նա գրում էր իր հսկայ երկը՝ «Կապիտալ»-ը:

Կոնգրեսի օրակարգի էական կէտերը յիշատակեցինք արդէն վերջին գլխում, երբ խօսեցինք Լոնդոնի կոնֆերենցիայի մասին: Նախ քննութեան խնդիր է դառնում ինտերնացիոնալի կազմակերպութիւնը, որի սիստեմի նպատակայարմար ու գործնական լինելուց կախուած է ամբողջ ինտերնացիոնալի յաջողութիւնը: Բանն այն էր, որ անհրաժեշտ էր համարւում մի կողմից չխաղտել ցենտրալիզմի սկզբունքը, դնել ընդհանուր խորհրդի կենտրոնական ոյժը տեւական ու հաստատուն

⁵²⁾ Marx, «Neue Zeit», XX տարի, հատ. 2, եր. 61.

Ֆիմբերի վրայ և միևնոյն ժամանակ, սակայն, պահպանել ընդհանուր խորհուրդի և ցիրուցան ազգային սեկցիաների փոխադարձ յարաբերութիւնները մէջ որոշ հաւասարակշռութիւն. չյափշտակել սեկցիաների ազատութիւնն ու իրաւունքները տեղական շրջանակում, ինկատի առնելով այն ազգային անժըխտելի առանձնայատկութիւնները, որ ունեն զանազան երկրներ և երկրների զանազան ազգեր: Ապա քննութեան է առնուում Խնտերնացիօնալի կանոնադրութիւնը,—որի մասին մենք արդէն խօսեցինք,—և միաձայն ընդունուում:

Միւս խնդիրների մասին կոնգրեսը երկար վիճաբանելուց յետոյ մշակել և ընդունել է այնպիսի արժեքաւոր որոշումներ, որոնց համար Կառուցկին ասում է, որ նրանք նոյն իսկ այսօր չեն կորցրել իրանց ճշգրտութիւնն ու թարմութիւնը և կարելի է անվերապահ ստորագրել նրանցից իւրաքանչիւր խօսքի տակ: Միայն Փրանսիայի ներկայացուցիչներն են, որ բաւական տխուր դեր են խաղացել կոնգրեսի մէջ, իբրեւ երդուեալ պրուգոնիստներ: Յանձին նրանց, մանաւանդ Տոլէնի և Կոլէրի նման Ֆրազէօլոգների, պրուգոնիզմը ընդհարուում էր կոնգրեսում շիտակ ու յստակ մարքսիզմի հետ, որ դաւանում էր բացարձակ մեծագոյն մասը կոնգրեսիստներից:

Միջազգային պրուխտարիատի համագործունէութեան խնդիրը՝ կապիտալի եւ աշխատանքի մէջ եղած կռիւների բոլէշներին, ձևակերպուում է այսպէս. որ Խնտերնացիօնալը պէտք է դիմադրէ կապիտալիստների ինտրիգներին ամեն գէպքում, երբ նրանք գործադուլի ժամանակ օտար երկրներից ներմուծում են որպէս գործիւներ ահադին թուով բանուորներ և այդպիսով բեկանում գործաթող բանակի հզօր ոյժը: Ապա յանձնարարուում է ընդհանուր խորհրդին, որ նա ձեռնարկէ իր սեփական ինիցիատիւով մի ընդարձակ վիճակագրութեան՝ բոլոր երկրներում ուսումնասիրելու և հետազօտելու բանուոր դասակարգի գրութիւնը:

Ֆրանսիական պատգամաւորների պրուգոնիստական Ֆրազէօլոգիան և սոցիալիստական խակ հասկացողութիւնը պարզ երևան է գալիս այն ժամանակ, երբ քննում են աշխատանքի ժամանակի կրճատման խնդիրը և կանանց ու երեխաների աշխատանքի հարցը: Անգլիական պատգամաւորների ներկայացրած փաստալից տեղեկագիրը ապացուցում էր սոցիալառողջապահական տեսակէտից ոչ աւելի քան մաքսիմում 8 ժամեայ աշխատանքի ներմուծման անհրաժեշտութիւնը, մինչդեռ Ֆրանսիական պրուգոնիստները պահանջում էին 10 ժամ:

եայ աշխատանքի որոշումի անմիտ պահանջ, որ հերքում է բոլորի կողմից:

Ինչ վերաբերում է կանանց և երեխաների աշխատանքին, այդ տեսակետից տեղեկագիրը զտնում էր դա որպէս մի անհրաժեշտ երևոյթ նորագոյն կապիտալիստական զարգացման, արդիւնագործական կեանքի մէջ, մի երևոյթ, որ փրկարար ազդեցութիւն և կրթական նշանակութիւն ունի կինն սնոյի և անչափահաս երկսեռ սերնդի համար, որովհետեւ դա մի դրական յառաջադիմութիւն է, որ կնոջը—գարաւոր ստրկին և իրաւագուրկին—պիտի դարձնի մի իրաւագոր կուլտուրտրեզեր: Ինտերնացիօնալը պէտք է միայն ընդդիմանայ օրինական որոշումներով՝ թոյլ օրգանիզմների անխնայ ու այլասեւիչ շահագործութեան դէմ: Ֆրանսիական պարզամիտ իդէօլոգները, ընդհակառակը, պնդում էին, որ կնոջ աշխատանքը ֆիզիկական, բաոոյական և սոցիալական տեսակետից այլասեւման մի պրինցիպ է, որը նրանք միայն պարսաւել կարող են: Կինը, նրանց կարծիքով, չպէտք է տան օջաղից, խոհանոցից և երեխայ կըլթելուց հեռանայ: Ֆիլիստր իդէօլոգների այդ մանկական թոթովանքները հերքում են հիմնապէս երկար վիճաբանութիւններից յետոյ:

Կօնգրեսը քննում է ֆրանսիացիների ամենասիրած ծրագրային կէտը ևս—կօօպերատիւ աշխատանքի խնդիրը և զարմանալի կերպով որոշում կայանում նրա մասին առանց երկարատե վիճաբանութիւնների: Ինչպէս նախկին որոշումների, այն պէս էլ այս մէկի նկատմամբ, Մարքսը ունենում է իր հեղինակաւոր ազդեցութիւնը (ընդհանուր խորհրդի կողմից ներկայացրուած յիշատակագրերը արդիւնք էին Կ. Մարքսի գրչի): Հակառակ ֆրանսիական պրոլետնիստների դօկտրինեօրութեան, համագումարը որոշում է՝ կօօպերատիւ աշխատանքը չճանաչել և չյայտարարել որպէս մի յատուկ սիստեմ, որպէս դասակարգային կռիւր նպաստաւորող ուշագրութեան արժանի մի միջոց: Որպէսզի հնարաւոր լինի սօցիալական արդիւնաբերութիւնը մեծ չափերով ու ծաւալով վերածել կօօպերատիւ աշխատանքի մի սիստեմի, դրա համար շատ են անբաւարար վարձու բանուորական շրջանների մանր, թոյլ և ցիբուցան արդիւնաբերութիւնները, դրա համար կարեւոր է, որ առաջ գան նախ խոշոր ու արմատական հասարակական փոփոխութիւններ: Եւ մինչև որ պրօլետարիատը չգրաւէ իր ձեռքը կապիտալիստների և խոշոր կալուածատէրերի տիրատետութեան ենթարկուած պետական ոյժը, այնքան էլ անկարող է կօօպերատիւ աշխատանքը արմատանալ և դառնալ մի հա-

մատարած սխտեմ: Իսկ այն տեղերում, ուր կօօպերատիւ աշխատանքը հանդէս է գալիս որոշ ճիւղերում և հատընդիր ձեռնարկութիւնների մէջ միայն, անհրաժեշտ է, որ այդ դէպքերում կօօպերացիան սպառողական ընկերակցութիւններով չբաւականանայ, այլ անցնէ մինչև արտադրողական ընկերակցութիւնների աստիճանը, որովհետև միայն այդ միջոցով է, որ կարելի է շօշափել արդէ հասարակութեան տնտեսական էութեան արմատներն:

Վերին աստիճանի փառահեղ ու հետաքրքրական է ընդհանուր խորհրդի ներկայացրած տեղեկագիրը (դարձեալ Մարքսի գրչի արդիւնք) պրօֆեսօնեալ կամ արհեստակցական միութիւնների մասին: Պրօֆեսիօնեալ միութիւնների ծագման սկզբնաւորութիւնը բացատրուում է որպէս մի արդիւնք այն հարկադրական պահանջի, որ ծնեցնում է կապիտալի սօցիալական ներգործիչ ճնշումը աշխատանքի անհատական ոյժի դէմ: Տեղեկագիրը նկարագրում է այն զանազանակերպ փորձերը, որոնց բանուորութիւնը գործադրել է ժամանակի ընթացքում վերացնելու կապիտալի և աշխատանքի այդ դժնդակ յարաբերութիւնը: Արհեստակցական ընկերութիւնների սկզբնական նպատակը եղել է բանուորական խաւերի մէջ վերացնելու մրցութիւնը, կամ գոնէ սահմանափակելու նրա փաստակար ծաւալումը: Հետզհետէ, սակայն, կապիտալիստական շահագործութեան աւերիչ հետեանքները ստիպում են տնտեսական հողի վրայ կազմակերպուած բանուորութեան՝ ամենապիտաւոր ուշադրութիւնը դարձնել աշխատավարձի և աշխատանքի ժամանակի հարցերի վրայ—մէկի նօրման բարձրացնել, իսկ միւսի ժամերի թիւը իջեցնել:

«Պրօֆեսիօնալ միութիւնների այդ գործունէութիւնը—ասում է տեղեկագիրը—իրաւական չէ, այլ բնանհրաժեշտ: Չի կարելի վերացնել այդ գործունէութիւնը, քանի գոյութիւն ունենայ ներկայ հասարակական կարգերի էութիւնը: Ընդհանրապէս նա պէտք է ընդհանրանայ ընկերութիւնների սերտ կապակցութեամբ բոլոր երկրներում»: «...Եթէ պրօֆեսիօնալ միութիւնները իրանց առաջին յատկութեամբ (բանուորների մէջ եղած մրցութեան վերացումով) անհրաժեշտ էին կապիտալի և աշխատանքի մէջ եղած իրանց առօրեայ կռիւը հոգալու համար, ապա իրանց երկրորդ յատկութեամբ (կռիւ աշխատավարձի և աշխատանքի ժամանակի համար) դեռ էլ աւելի կարևոր ու անհրաժեշտ էին նրանք, որպէս մի խթան վարձու աշխատանքի և կապիտալի տիրապետութեան սխտեմը վերացնելու համար»: Դրանով արդէն համագումարի որոշումը

գալիս յանգում է անգլիական տրեզուրիօնիզմի վրայ: Անգլիական «պրոֆեսիօնալ միութիւնները մինչև օրս բացառապէս ի նկատի ունէին կապիտալի դէմ մղուող անմիջական կռիւը: Նրանք դեռ լիովին չեն ըմբռնել իրանց սեփական գործունէութեան ոյժն ու կարողութիւնը ընդդէմ այսօրուայ արդիւնագործութեան եղանակի: Նրանք հեռու էին պահուած իրանց ընդհանուր սօցիալական եւ քաղաքական շարժումներից (նոտր գիրը մերն է): Վերջերս նրանք հետզհետէ ըմբռնում են իրանց պատմական մեծ կոչումը: Նրանց ապագան կայանում է նրա մէջ, որ նրանք իրրեւ բանուոր դասակարգի կազմակերպութեան մեծ առկայծող կէտեր, պէտք է աջակցեն ու նպաստեն ամեն մի սօցիալական ու քաղաքական շարժման, որ թիւովարում է դէպի ընդհանուր պրոլետարական նպատակը. որ նրանք պէտք է հանդիսանան որպէս գործօն նախամարտիկներ ամբողջ դասակարգի մէջ: Դրանով կազմակերպուած միութիւնները կարող են վարձու բանուորական յետամնաց խաւերին՝ օրինակ երկրագործական բանուորութեան, թեքել դէպի իրանց տակտիկը և այդպիսով համոզել նոյն իսկ ամենավերջին բանուորին, որ նրա վերջնական նպատակը անհատական ու սահմանափակ բնաւորութիւն չունի, այլ ձիշտ նոյնն է, ինչ որ շահագործուող միլիօնաւոր ընդհանրութիւնն ունի»:⁵³⁾

Այս կլասիք որոշման դէմ ֆրանսիական պրուդոնիստները անգոր էին էապէս որևէ բան առարկելու, ուստի և ընդունում է դա առանց երկար վէճերի տեղիք տալու:

Այնուհետև ընդհանուր խորհրդի տեղեկագրների ցուցումներով մշակւում և ընդունւում են մի շարք րեզօլիւցիաներ այն բոլոր կարևոր խնդիրների վերաբերեալ, որոնք յիշատակուած էին համագումարի օրակարգի մէջ. այսպէս օրինակ, հարկատուութեան ձևերի (աննուղղակի հարկերի վերացումը), մշտակէս զօրքի վերացման, ուսական իմպերիալիզմի խորտակման, Լեհաստանի ազատութեան ու անկախութեան և այլ հարցերի մասին: Չնայելով րօմանական, մանաւանդ ֆրանսիական պատգամաւորների յամառ ընդդիմադրութեան՝ իրանց պրուդոնիստական ֆրազէօլոգիայով, այնուամենայնիւ այդ բոլոր խնդիրները մշակւում և ձևակերպւում են ընդհանուր առմամբ Խնտերնացիօնալի խորհրդի ցուցումներով՝ ասել է մաքրօրոտական ուղղութեամբ: Մաքրօր իրան էր գրաւել ամբողջ Խնտէրնացիօնալի զաղափարական դեկավարութիւնը:

⁵³⁾ Gustav Jaeck, «Die Internationale» էր. 39—40.

Մի զարմանալի զուգադիպութեամբ գրեթէ նոյն ժամանակամիջոցում տեղի էր ունենում ամերիկական քանուորական կօնգրեսը Բալտիմօրում, ուր նրանք վճռում են միանալ Ինտերնացիօնալին և յաջորդ անգամ ուղարկել իրանց ներկայացուցչին նրա համագումարին մասնակցելու: Դրանով արդէն բողոքում ու լրանում է Ինտերնացիօնալի հսկայական, համաշխարհային օղակը: Մարքսը իր մի նամակի մէջ ուղղում Վուգելմանին ասում է այդ առթիւ հետեւեալը. «Մեծ ուրախութիւն է պատճառել ինձ ամերիկական քանուորական միենոյն ժամանակուայ համագումարը Բալտիմօրում. կապիտալի դէմ մղուելիք կռուի կազմակերպութիւնը եղել է այնտեղ իսկական լօղունգը, և զարմանալի կերպով ժընէի կօնգրեսում ինձնից առաջագրած ինդիւրների մեծ մասը քանուորի ճիշտ ինստիտուտով առաջադրուել է նաև այնտեղ»: 54)

15.

Ինտերնացիօնալի համաշխարհային հռչակը.—Ընտրողական շարժումը Անգլիայում.—Մարքսը ընտրողական պայքարի մասին.—Գործադուլների շրջանը.—Կենտրոնական խորհրդի եռանդուն աջակցութիւնը.—Ինտերնացիօնալի երկրորդ կօնգրեսը.—Ինտերնացիօնալի յաջողութիւնը.—Պետականացման խնդիրը.—Կուլերի մօլի ինդիւլիդուալիզմը:

Ժընէի համագումարով փակւում է Ինտերնացիօնալի գործնութեան առաջին շրջանը: Դա կազմակերպութեան, ամուր գիրքի, ծրագրային կէտերի մշակման և հաստատուն ու ամուր պլատֆորմի որոշման շրջանն էր: «Կազմակերպել ամբողջ աշխարհի պրօլետարիատին մի հսկայական մարտնչող բանակի մէջ—դա էր Ինտերնացիօնալի մեծ միտքը, և այդ միտքը դրուեց իրականացման անխախտ հիմքերի վրայ՝ քանուորական կազմակերպուած զօրաքանակի բարձր ներկայացուցչութեան միջոցով:

Ժընէի համագումարը գրաւեց իրան մի անսովոր ընդհանուր ուշադրութիւն ամբողջ Եւրոպայում. մամուլը, մանաւանդ անգլիականը, մանրամասն զբաղուեց այն համագումարի զբաղմունքներով ու վճիռներով, որ իրան նպատակ էր դրել կրթել, կազմակերպել և դասակարգային բարձր գիտակցութեան հասցնել քանուոր դասակարգին, և մի անհաշդ պատմական կռիւ յայտարարել տիրապետող հասարակական կարգերի, կապիտալիստական շահագործութեան ծանր լծի դէմ: Այնպիսի բարձր

54) R. Marx, «Neue Zeit» XX տարի, հատ. 2, էր. 63.

արխիստօկրատիական և խոշոր բուրժուական օրգաններ, ինչպէս են «Times» և «Daily News», ամբողջ սիւնակներ էին նուիրում «բանուորական հարցին»: Նոյն կերպ զբաղւում էին, թէև ոչ հաւասար եռանդով, գերմանական և ֆրանսիական բուրժուական օրգանները:

Այդ նոյն թուականներին խաղացւում էր ցամաքային Եւրօպայում, մանաւանդ Գերմանիայում, բուրժուական յեղափոխութեան, բուրժուակիայի դասակարգային տիրապետութեան վերջին ակտը: Գերմանական «Հիւսիսային Դաշնակցութեան» մէջ Բիսմարկը իր միտումաւոր ցինիկ քաղաքականութեամբ քաղաքական իրաւունքների և ազատութիւնների ծրագիր էր մշակում—տեղափոխութեան, արհեստների ազատութեան, ընդհանուր ընտրողական իրաւունքի և այլն ի վերաբերեալ:

Իսկ Անգլիայում բանուորութիւնը մի կատաղի կռիւ էր սկսել կառավարութեան և տիրապետող դասակարգերի դէմ յանուն ընտրողական իրաւունքների: Միջազգային բանուորական խմբակցութեան ընդհանուր խորհուրդը Լոնդոնում իր ձեռքն է կենտրոնացնում ամբողջ կռիւը: Նա հիմնում է դրա համար յատկապէս մի «րէֆօրմների լիգա» ամբողջ ընտրողական պայքարին տոն տալու համար: Գլադստօնի լիբերալ միսիստրութեան րէֆօրմների ծրագիրը ջուրն է նետւում, երբ նա ընկնում է և 1866 թ. յունիսին գլուխ է բարձրացնում պահպանողական կուսակցութեան մինիստրութիւնը: Սակայն երբ շարժումը մեծ ծաւալով յորձանք է տալիս նաև անգլիական միւս գլխաւոր քաղաքներում և երբ Լոնդոնում ձեռնարկւում են հսկայական միտինգների և դեմօնաստրացիաների՝ քաղկացած 20,000—60,000 բանուորներից (չայդ պարկում), այն ժամանակ պահպանողականների Դերբի մինիստրութիւնը շտապում է բաւարարութիւն տալ ըմբոստացած ցուցարարներին:

Ինքը կարլ Մարքսը ողջունում և ըստ արժանւոյն գնահատում է րէֆօրմների լիգայի այդ յաղթանակը: Սակայն Մարքսը շատ հեռու էր այդ յաղթութեան մէջ որևէ յեղափոխական ազդեցութեան գտնելու:

Դա լոկ մի քաղաքական ակտ էր, որ խորացրեց բանուորների—ամենից առաջ միակողմանի տրէդ-ունիօնիստների—գիտակցութիւնը՝ տնտեսականի հետ միաժամանակ կազմակերպուելու նաև քաղաքական հողի վրայ:

Դեռ ժընևի կօնգրեսում բօմանական պատգամաւորները և նրանց հետ միասին եռանդուն Բեկքերը բացարձակապէս

պախարակում էին գործադուլը իբրև կոուլի մի բերտ ու կոպիտ միջոց, և դրա փոխարեն յանձնարարում, որ բանուորները հիմնեն արդիւնարերական ընկերակցութիւններ (Produktivgenossenschaft), որոնց միջոցով նրանց աշխատավարձի սխտեմը հետզհետէ կվերացուի աշխատանքի արդիւնքի կամ եկամտի սխտեմի: Դա մի մեծ մեղանշում էր պրուդոնիստ ֆրադէօլօգներին կողմից կենդանի իրականութեան առօրեայ պրակտիկայի դէմ: Մի պնդում, մի թեթև վերաբերմունք դէպի պրօլետարիատի դասակարգային կոուլի զանազան մեթոդները, որի դէմ հենց ինքը իրականութիւնը բողոքեց: Շուտով վրայ է հասնում մի հսկայական գործադուլ Փարիզում, հէնց իրանց՝ պոռուտախօս պրուդոնիստների մետրօպօլիտում, Փարիզում, որ իր ծաւալով համարւում է որպէս առաջին դէպքը ամբողջ ցամաքային եւրօպայում: Դա ինտերնացիօնալի խոշոր փորձաքարերից մէկն էր:

1866 թ. բռնկւում է եւրօպայում մի աւերիչ ճգնաժամ: Ամենուրեք ընկնում են բանուորական օրավարձերը, կըրճատւում ժամերը (աշխատանք չըլինելու պատճառով), փակւում շատ գործարաններ: Վատ հունձի և երկրագործական անբաւարար բերքերի շնորհիւ բարձրանում են կենսական պետոյքների գները: Իսկ այս բոլոր աննպաստ պարագաները պատշաճաբար էին հող ու խթան գործադուլ առաջ բերելու: Լօնդօնն ու Փարիզը դարձան վիթխարի կենտրոններ գործաթողների և ցուցարարների:

Ինտերնացիօնալի կենտրոնական խորհուրդի վրայ ծանրացել էր մի պատասխանատու դեր, ըմբռնել պատմական մօմենտի էութիւնը և խելացի տակտիկայով ղեկավարել ոտքի կանգնած բանուորութեան: Լօնդօնի և արտասահմանի գործաթող բանուորների մարմինները դիմում էին կենտ. խորհրդին և խորհուրդներ, հրահանգներ խնդրեմ նրանից: Խորհուրդը օգնում էր դիմողներին նիւթապէս և բարոյապէս: Եւ սկսուած գործադուլներից մեծ մասը, մանաւանդ Լօնդօնինը, յաջողութեամբ է պսակւում. իսկ դա ըստինքեան մի բարոյական մեծ յաղթութիւն էր ինտերնացիօնալի համար:

Միաժամանակ ծաղկում, բարգաւաճում էին արդիւնաբերական ընկերակցութիւնները բօմանական երկրներում և գերմանական Շվէյցարիայում: Ուրեմն կոուլի մի թէ միւս ձևը ունենում է իր յատուկ արժէքը բանուորութեան համար, հակառակ ֆրադէօլօգ պրուդոնիստների ուսուցիական առաջարկներին:

1867 թ. սեպտեմբերի ամսին (2—6-ը) տեղի է ունենում Աօգանում ինտերնացիօնալի երկրորդ համագումարը: Այս

կոնգրեսին խիստ շատ են լինում բոսանական ներկայացուցիչները՝ Ֆրանսիայից, Փրանսիական Շվեյցարիայից, Բելգիայից թէ Իտալիայից։ Ինտերնացիոնալի երկրորդ կոնգրեսը չի ներկայացնում մի առանձին հետաքրքրական բովանդակութիւն. բացի մի քանի կարևոր կէտերից, ծանրացել են նիստերը աւելորդ մանրամասնութիւններով լի երկրորդական կէտերի վրայ։ Համագումարին մասնակցում էին 71 պատգամաւորներ։ Այդտեղ ներկայ են լինում ի մի մեջի ալլոց երկու անհաշտ անտիպոզներ, ախոյաններ—Բիւխները, «Kraft und Stoff» («Ոյժ և նիւթ») գրքի յայտնի հեղինակը, ապա Ֆր. Ալֆրեդ Լանգէն՝ «Die Geschichte des Materialismus» («Մատերիալիզմի պատմութիւն») գրքի հեղինակը։

Այս անգամ ևս Մարքսը ներկայ չէր. հէնց նոյն թուականին է, որ երկնում է նրա հսկայական ուղեղը և արտադրում «Կապիտալի» նման կոլոսալ աշխատութիւնը, որի մասին կը խօսենք մենք յաջորդ յօդուածում։

Լօզանի կոգրեսում բոլոր ազգային սեկցիաների պատգամաւորների հազարգած տեղեկութիւնները տալիս են այն ընդհանուր մխիթարական պատկերը, որ բոլոր երկրներում, ուր մոտք է գործել Ինտերնացիոնալի պրոպագանդիստական գործունէութիւնը, կազմակերպչական մեծ յաջողութիւն է նկատուում։ Աճում է կազմակերպուած բանուորների թիւը, բարձրանում է նրանց դասակարգային գիտակցութիւնը, քաղաքական հասունութիւնը խորանում է մինչ իր կենդանի արտայայտութիւնը, — և այդ բոլորը նոյն իսկ տնայիսի երկրներում, ինչպէս են Իտալիան և Իսպանիան։ Ինտերնացիոնալի գործունէութեան կենտրոնավայրերը և յաջողութեան որրանը շարունակում են միշտ Անգլիան ու Շվեյցարիան համարուել։ Գերմանիայի քաղաքական աննպաստ մթնոլորդը անհնարին է դարձրել տեղական բանուորութեան համար խոշոր մասսաներերով մասնակցելու Ինտերնացիոնալի կազմակերպութեան. և Ֆրանց Մերինգի ասելով ամենալաւ դէպքում այնտեղ կազմակերպուած բանուորների թիւը 1000-ից աւել չի եղել։

Համագումարի զբաղմունքի առաջին խնդիրը լինում է այն՝ ի՞նչ դիրք բռնել դէպի Ժընևում տեղի ունեցող միջազգային խաղաղասիրական կոնֆերենցիան։ Համագումարը յայտարարում է՝ «Ինտերնացիոնալը կը մտնէ խաղաղասիրական լիգայի մէջ ամենայն վճռականութեամբ միայն այն պայմանով, եթէ վերջինս ընդունէ Ինտերնացիոնալի ծրագիրը»։

Կոնգրեսում շօշափուած խնդիրներից կարևոր է յիշատակել այստեղ հասարակական խոշոր հաստատութիւնների, հազոր-

դակցական միջոցների և արդիւնաբերական մեծ ձեռնարկութիւնների պետականացման (Vorstaatlichung) խնդիրը, առաջարկուած ֆրանսիական սեկցիայի կենտրոնական կոմիտեի կողմից: Պատգամաւոր դը Պեպը աւելացնում է դրան նաև հողերի, կալուածների համայնական դարձնելու առաջարկը: Վերջինս մի վերաւոր կէտ է, որ յարուցանում է այնտեղ խիստ կենդանի, աղմկալից վիճաբանութիւն: Շատերը չէին հաշուում ագրարական էոմոնիզմի դադափարի հետ: Վերջապէս ընդհանուր խորհրդի անդամների և ազգեցիկ պատգամաւորների համոզեցուցիչ ճառերով մշակւում է այդ ուղղութեամբ մի բեկօլիւցիա և ընդունւում: Վիճաբանութեան ընթացքում հանդէս են գալիս բոմանական պատգամաւորների մէջ այնպիսի դէմքեր, որոնց ներկայութիւնը մի այդ տեսակ համագումարում խոշոր թիւրիմացութիւն պիտի համարել: Օրինակ Կուլերին որ իր անդուլ ֆրազէօլոգիայով ճգնում էր պաշտպանել անհատական կատարեալ, բացարձակ ազատութեան և անձնական սեփականութեան գաղափարները և շաղկապել նրանց միմեանց հետ: Հողի ու կալուածի կոլեկտիւիզմը անդանում է այդ օրիգինալ սօցիալիստը որպէս «կոլեկտիւ բռնապետութիւն»: Այդպիսի գլուխներ եղել են ժընկի համագումարում ևս, ի հարկէ, բայց ոչ այն քանակով, ինչպէս խոստում:

Այնուհետև համառօտակի շօշափւում են մի շարք դործնական բնաւորութիւն ունեցող խնդիրներ, ինչպէս օրինակ՝ քաղաքական ազատութեան—ժողովների, ընկերութիւնների, մամուլի և այլ ազատութիւն—մատաղ սերնդի կրթութեան ու դաստիարակութեան, բանուորական աշխատադրկութեան, արդիւնաբերական ընկերակցութիւնների, ժողովրդական բանկերի և կրեդիտային հաստատութիւնների վերաբերեալ: Դրանով փակւում է համագումարը: Որոշւում է յաջորդ տարուայ կօնգրեսը դումարել Բրիւսելում:

Բ. Իշխանեան

(Կը շարունակուի)

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍ-
ՏԱՆՈՒՄ

V

Այսպիսով, ուրեմն, քայլ առ քայլ քննելով մի կողմից այն բոլոր միջոցները, որոնք գործադրուել են մինչև այժմ կառավարութեան կողմից հողային հարցը լուծելու համար, իսկ միւս կողմից ցոյց տալով այն հողերը, որոնք կան Ռուսաստանում և որոնք նոյնպէս կարող են ծառայել զիւղացիներին հողի պահանջը գոհացնելու համար, մենք հետևողաբար և տրամաբանօրէն եկանք այն եզրակացութեան, որ առանց մասնաւոր սեփականութիւն կազմող կալուածների ստիպողաբար անջատման (принудительное отчуждение) անկարելի է վճռել հողային հարցը Ռուսաստանում:

Մենք նոյնպէս աշխատեցինք ցոյց տալ, որ այն առարկութիւնները, որոնք բերում են հարցի այս տեսակ վճռելու հակառակորդները, ըստ մեծի մասին անհիմն և կեղծ են:

Այժմ անցնենք այն հարցին թէ ի՞նչ ձևով պէտք է իրագործուի մասնաւոր հողերի անջատումը:

Այստեղ մեր առաջ են գալիս մի շարք խոշոր և մանր հարցեր, որոնց այս կամ այն լուծումի մէջ է ձախակողմեան կուսակցութիւնների գանազանութիւնը:

Բաւական չէ միայն գալ այն եղրակացութեան, որ մասնաւոր սեփականութիւն կազմող կալուածները պէտք է ստիպողական անջատման ենթարկուեն. հարկաւոր է բացի այս որոշել.

1) Պէտք է արդեօք բոլոր մասնաւոր կալուածներ-

րը անջատուեն, թէ միայն մի յայտնի մասը և, եթէ մի մասը, ո՞ր մասը:

2) Պէտք է այդ հոդերը խլուեն ձրի, թէ վարձատրելով հողատէրերին և, եթէ վարձով, ինչպէս որոշել այդ վարձը և որտեղից տալ պահանջուող գումարը.

3) Անջատուած հողը ո՞ւմ սեփականութիւնը պէտք է կազմի.

4) Ի՞նչ ձևով պէտք է հողը բաժանուի գիւղացիներին և այլն և այլն:

Ահա այսպիսի մի շարք խոշոր հարցեր են դրուած ամեն մի մարդու կամ կուսակցութեան առաջ, որը ուզում է առաջարկի հողային հարցի լուծման այս կամ այն նախադիժը:

Ձախակողմեան կուսակցութիւնների հողային ծրագիրներից նախ և առաջ մենք կանգ կ'առնենք սահմանադրական-առավարական (ժողովրդի սպասարկութեան) կուսակցութեան ծրագրի վրայ նախ նրա համար, որ մենք սկսել ենք մեր քննադատութիւնը աջից պէպի ձախ. բոլոր մինչև այժմ առաջարկած ծրագիրներից այս կուսակցութեան առաջարկածը թէ ամենամշակուած *) և փաստաւրեցն է և թէ, մեր կարծիքով, այժմուայ պայմաններում, ամենաիրագործելին է. և, վերջապէս, սահմանադրական-առավարական կուսակցութիւնը իր ազդարային ծրագրում ոչինչ առաջուց և շարունակելով չի վճռում, այլ ազդարային բեֆորմի տեղային լուծումը թողնում է ապագայի և տեղական ոյժերին:

Այս վերջի կէտը, մեր կարծիքով, ամենաէականն է այս ծրագրում:

Մենք խորը կերպով համոզուած ենք, որ ազդարային հարցը չի կարող ամբողջ Ռուսաստանի համար ու-

*) Բաւական է միայն այստեղ յիշել որ այս կուսակցութեան մէջ են գործում ազդարային հարցի այնպիսի գիտուններ, ինչպէս են. պրոֆ. Մանուիլով, Չուպրով, Հերցէյնշտէյն, Կառլովսոն, Կուտլեր և այլն:

նենալ միակերպ և շարունակ լուծում, այլ նրա այս կամ այն լուծումը պէտք է հիմնուած լինի տեղական պայմանների և հանդամանքների լուրջ և բազմակողմանի ուսումնասիրութեան վրայ:

Նախ քան անցնել իսկական նիւթին, այսինքն «Ժողովուրդի ազատութեան» կուսակցութեան հողային ծրարագրին, անհրաժեշտ ենք համարում տալ մի քանի բացատրութիւններ: Բանը նրանումն է, որ «Ժողովուրդի ազատութեան կուսակցութեան» առաջարկած ազրարային պրոգրաման չի ներկայացնում իրանից մի ինչ որ անսովոր և անսասան մի բան, այլ այդ պրոգրամայի այս կամ այն կէտի մասին, չափազանցութիւն չի լինիլ եթէ տաէինք թէ՛ կան այնքան զանազան կարծիքներ, որքան այդ հարցի մասին գրողներ: Հնարաւորութիւն չունենալով այստեղ կանգ առնել այդ կարծիքների բոլորի վրայ, մենք առաջ կը բերենք միայն այն պրոգրաման, որը «կադէները» ընդունել են իրանց կուսակցութեան վերջի համագումարում:

Ահա այդ պրոգրամայի գլխաւոր կէտերը.

Աշխատաւոր Ժողովրդին հող տալու համար օրէնքի նախագիծը ի նկատի ունի ստիպողաբար յետ գնել հետեւալ հողերը. պետական, ուղեւորի, կաթինետային, այսինքն՝ կայսերական տոհմին պատկանող, եկեղեցապատկան. նոյնպէս և զանազան հիմնարկութիւններին և մասնաւոր անձանց պատկանող հողերը: Մասնաւոր սեփականատիրական հողերից ստիպողաբար յետ չպէտք է գնել միայն հետեւալ կարգերին պատկանողները. ա) այն փոքր հողաբաժինները, որոնք մշակուած են աւելի սեփական աշխատանքով, բ) այն կալուածները կամ կալուածամասերը, որոնք հողային գործերը կարգադրող հիմնարկութեան կողմից կը համարուեն, իրանց բացառիկ և օրինակելի մշակութեամբ, իբրեւ հասարակութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունեցող կալուածներ, գ) այն հողերը, որոնց վրայ գործարանական կամ գիւղատնտեսական տեխնիկական ձերնարկութիւններ են

հիմնուած այն չափով, որ միանգամայն տեխնիկապէս անհրաժեշտ են ձեռնարկութեանը (այն հոգերը, որոնց վրայ շէնքեր, պահեստներ և այլն են հիմնուած): Ինչ վերաբերում է շաքարի և օղիի համար եղած պլանտացիաների հոգերին, նրանց էլ արտօնաւոր պայմաններու ժամանակ պէտք է տրուի յետ գնելու համար: Ագարակներէ, այգիներէ, բանջարանոցների ու պարտէզների և այլն հոգերը յետ չեն գնուիլ, եթէ նրանք երկու մեծ հոգերի մէջ ընկած փասակար կտոր չեն ներկայացընի:

Այդ բոլոր յետ գնուած հոգերը պէտք է կազմեն պետական հողային ֆոնդ, որից առանձին կտորներով պէտք է տրուեն վարձով, երկար ժամանակով օգտուելու համար, առանց ուրիշին տալու կամ վարձելու իրաւունքով, և վարձն էլ պէտք է որոշուի հողի արդիւնաւէտութեան ու որոշուելիք հողային տուրքի համաձայն:

Ենթադրուում է այդ եղանակով հողաբաժիններ տալ այն գիւղացիներին, որոնք կամ շատ քիչ հող ունեն և կամ բոլորովին հող չունեն, և որոնք հողագործութեամբ են պարապում կամ իրանց սեփական, կամ պետական և կամ վարձով վերցրած հողաբաժինների վրայ: Նոյն եղանակով հողաբաժիններ պէտք է տրուեն և գիւղատնտեսական բանուորներին: Գիւղացուն ապահով դարձնելու հողաբաժնի չափս ընդունւում է սկզբունքով այնպիսի մի կտոր հող, որը սրոյ տեղի համար բաւական է գիւղացու բոլոր միջակ կարիքները հոգալու համար, այն է՝ ուտելիքը, հագուստը և պետական հարկերը:

Նախկին հողատէրերին պետական հողային ֆոնդի համար անջատուած կալուածների փոխարէն գանձարանից տրւում է վարձատրութիւն այդ նպատակով բաց թողած տոկոսաբեր թղթեր անունական արժողութեամբ:

Պետական հողային ֆոնդից տրւում են հոգեր նախ տեղական սակաւահող և անհող ազգաբնակչութեան և

աւելորդ հոգերը միայն գաղթականներին, որոնք չեն սատցել նախկին բնակավայրում:

Անտառապատ տեղերում կարող են հողամասեր տրուել միայն այնպիսի անտառներ, որոնք պաշտպանողական և ջրապահարանութիւն նշանակութիւն չունին: Այլ տեղերում անտառը անջատուում է յօգուտ պետութեան այն չափերով, որ պահանջում է անտառային նիւթեր ունենալու արգելադրութեան կարիքը:

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է կադէստրի ծրագիրը բռնում է, այսպէս ասած, մէջ տեղը մի կողմից աջակողման կուսակցութիւնների, իսկ միւս կողմից, այսպէս կոչուած ծայրայեղ ձախակողմեանների (ս.-դ. ս.-բ.). հէնց սրանով էլ պէտք է բացատրել այն, որ ոչ մի կուսակցութեան ծրագիր մինչև այժմ այնքան յարձակումների և քննադատութիւնների չի ենթարկուել, ինչպէս կադէստրի հողային ծրագիրը: Մի կողմից «կադէստրի» վրայ են յարձակում աջակողմեան կուսակցութիւնները, միւս կողմից ձախակողմեանները: Աջակողմեանները մեղադրում են կադէստրին նրանում, որ վերջիններս շատ ծայրայեղ միջոցներ են առաջարկում, որ կադէստրը ուզում են խախտել մասնաւոր սեփականութեան իրաւունքի սրբութիւնը և այլն և այլն: Իսկ ծայրայեղ ձախակողմեանները կադէստրին մեղադրում են, ընդհակառակը, վախկոտութեան, չափաւորութեան, գէպի հողատէրերին առանձին հողատարութիւն յոյց տալու մէջ և այլն: Մենք արդէն խօսել ենք աջակողմեանների առարկութիւնների մասին: Այժմ անցնենք ծայրայեղ ձախակողմեանների առարկութիւններին: Այստեղ ես պէտք է նկատեմ որ ես չեմ պատկանում սահմանադիր—ռամկավարականների կուսակցութեան, և, շատ ուրիշ կէտերում համաձայն չլինելով կադէստրի ծրագրի հետ, ագրարային հարցում ես գտնում եմ, որ, ինչպէս վերև յիշեցի, Ռուսաստանի համար մինչև այժմ առաջարկուած ծրագրներից ամենամշակուած եւ ամենաիրագործելի այժմուայ պայման-

ներում կադէների առաջարկած հողային ծրագիրն է մի քանի փոփոխութիւններով: Ճիշտ է, այստեղ կան յայտնի քանակութեամբ կոմպրոմիսներ և թերութիւններ բայց, ասացէք, խնդրեմ, ս.-դ. այս հարցում, Ռուսաստանի նկատմամբ, կոմպրոմիսի մէջ չեն մտնում իրանց իսկական ծրագրի տեսակէտից: Իսկ ս.-ր., որոնք սկսած նացիօնալիզացիայից (որը զանազան կերպով են հասկանում), մոնիցիլալիզացիայից, և վերջացրած նոյն, իսկ կադէների ծրագրով նոյնպէս չեն տառանդում: Թէ ս.-դ. և թէ ս.-ր. խօսելով ազրարային հարցի մասին, առհասարակ, բաւականանում են ընդհանուր գաղափարութիւններով, չը տալով ոչ մի մշակուած ծրագիր:

Թէ ս.-դ. և թէ ս.-ր., խօսելով նացիօնալիզացիայի կամ սոցիալիզացիայի մասին, երբ հարցը հասնում է այն հողերին, որոնք կազմում են զիւղացիների սեփականութիւն, ֆնում են շուարած, անօգնական և դժուարանում են այս հարցի վերաբերմամբ մի զրական բան ասեն, որովհետեւ խել զիւղացիներից նրանց սեփականութիւն կազմող հողամասերը անհնարին է և կարող է առաջ բերել մեծ արեւնհեղութիւն: Չէ՞ որ սա էլ կոմպրոմիս է:

Ամեն մի մարդ, որ ունի մի իդէալ, որին նա ձրգտում է, պէտք է ունենայ և գործնական մի, այսպէս ասած, էտալ, որով նա պէտք է անցնի, որպէս զի հասնի իր իդէալին: Ես, օրին., իբրեւ իդէալ եմ համարում սոցիալիստական կազմակերպութիւնը, բայց և այնպէս դտնում եմ, որ կադէների առաջարկած հողային ծրագիրն կարող է ծառայել իբրեւ միջոց, իբրեւ էտալ այդ իդէալին հասնելու համար:

Բայց անցնե՞ք կադէների հողային ծրագրի մի քանի կէտերի բացատրութիւններին: Մանրամասն կանգ առնել բոլոր կէտերի քննադատութեան և բացատրութեան թէ մեր ծրագրից դուրս է և թէ մեզ շատ հեռու կը տանի, որովհետեւ այս ծրագրի ամեն մի կէտը կարող է մի առանձին յօդուածի նիւթ դառնալ: Մենք այստեղ «Մուրճ», 1906, Յունիս.

կը տանք միայն մի քանի գլխաւոր բացատրութիւններ:

I. Ի՞նչ է այն «արդար... վարձատրութիւնը», որ պէտք է ստանայ հողատէրը իր հողի փոխարէն:

Այստեղ մենք էլի նորից պէտք է կրկնենք այն, ինչ որ մենք արդէն շատ անգամ յիշել ենք:

Տալ մի շաբլոն որոշում այդտեղ անկարելի է: Շատերը առաջարկում են այսպէս կոչուած նորմալ գնահատութիւն: Այսինքն իմանալով այս կամ այն կալուածքի նորմալ եկամուտը, կալուածքը գնահատել, որ այդ ստացած փողը կարողանայ տալ այնքան տոկոս, որքան կալուածքի նորմալ եկամուտն է: Պարզենք օրինակով: Ենթադրենք թէ մի որևէ կալուածք տալիս է գեսեսատինին 4 ր. մաքուր եկամուտ: Եթէ Ռուսաստանում միջին տոկոսը 4 է, ուրեմն մի գեսեսատին հողը պէտք է գնահատել 100, որովհետեւ այս վերջինս եթէ դնենք բանկում կը ստանանք նոյն 4 ր.-ին:

Ինչպէս տեսնում էք այս առաջարկութիւնը թէև ըստ երևոյթին հեշտ և արդար միջոց է, բայց բանը հէնց նրանումն է, որ ըստ երևոյթին է այդ այդպէս: Իսկապէս սա մի շատ դժուար, եթէ չասենք գործականապէս համարեա անիրագործելի միջոց է:

Եւ իսկապէս: Նախ և առաջ պէտք ուրեմն որոշել նորմալ եկամուտը: Բայց չէ որ այս վերջինս անթիւ անհամար զանազան հանգամանքներից է կախուած: Ամեն մի գաւառ, ամեն մի գիւղ, նոյն իսկ գիւղում ամեն մի գեսեսատին ունի իր առանձին եկամուտը: Որոշել այս ամենը անհնարին է:

Պրօֆ. Հերցէնշտէյնը առաջարկում է ուրիշ գնահատում, այն է մասնաւորական (специальная) գնահատում: Բայց այս վերջի տերմինն էլ շատ ձգողական է և անորոշ:

Այնպէս որ «արդար գնահատման» մասին ընդհանրապէս կարելի է այն ասել որ այդպիսի գնահատումը պէտք է աչքի առաջ ունենայ ըստ կարելոյն բոլոր այն հանգամանքները, որոնք այս կամ այն կերպով ազդում

են հողի շուկայական (рыночная) գնի վրայ, և այդ ֆակտորների ազդեցութիւնը հողի գնի վրայ պէտք է հետաքրքիր: Նոր Զեւանդիայում, ուր ահա արդէն 12 տարի է գործում է մասնաւոր սեփականութեան կազմող հողերի պարտաւորեցուցիչ յետ գնումը, հողի գինը որոշում է մի առանձին, այս բանի համար կազմուած, կոմիտէի*):

2. Դ՞նչ պայմաններով պէտք է տրուի հողը գիւղացիներին. միայն օգտուելու համար թէ իբրեւ սեփականութիւն:

Պէտք է նախ և առաջ նկատել որ այստեղ խօսքը այն հողերին չէ վերաբերում, որոնք կազմում են գիւղացիների սեփականութիւնը, այլ այն հողերին, որոնք նորից պէտք է տրուին գիւղացիներին: Սկզբունքով կադէսերի ագրարային պրօպրամման կողմնակից է և այն բանի որ հողը պէտք է լինի պետական սեփականութիւն և ոչ թէ տրուի գիւղացիներին իբրեւ սեփականութիւն: Բայց, ինչպէս վերեւ արդէն յիշուած էր, կադէսերը հարցի վերջնական վճռման մէջ առաջնակարգ տեղն են տալիս տեղական պայմաններին և ժողովրդի տրամադրութեան: Ով հետևում է Պետական Դումայի նիստերին, դիտէ, որ մի քանի պատգամաւոր արեւմտեան Ռուսաստանից (Լեհաստան, Բալտիք) ուղղակի յայտնել են, որ գիւղացիք ուրիշ պայմաններով չեն համաձայնուիլ հող վերցնել: Մեղ թւում է, որ այստեղ մի փոքրը թիւրիմացութիւն կայ: Մենք չենք կարծում, որ գիւղացին, եթէ համոզուած լինի, որ նա այս ինչ կամ այն ինչ կտոր հողով պէտք է օգտուի ընդ միշտ կամ յամենայն գէպս երկար ժամանակով, այդպէս դէմ լինի հողի հասարականացման. բանը նրանումն է, որ գիւղացին մինչև այժմ կապալով վերցնելով հողը մասնաւոր մարդկանցից հաւատ չի ընծայում կապալով վերցրած հողին և եթէ նրան համոզացնել թէ ինչ պայմաններով

*) Տես «Вакы» № 108, իմ յօդուածը:

պէտք է տրուի հողը տէրութեան կողմից, գիւղացին ու չինչ դէմ չի ունենալ. յամենայն դէպս, կադէսերի կարծիքով, պէտք է այն տեղերում էլ, որտեղ չի կարելի ուրիշ կերպ վարուել, հողերը, որոնք տրուելու են իբրեւ մասնաւոր սեփականութիւն, դնել այսպիսի պայմաններում, որ անկարելի լինի հողերի կենդրոնացումը, կոնցենտրացիան և անհող պրոլետարիատի առաջ գալը:

3. Ի՞նչ է պետական հողային ֆոնդ և ինչումն է նրա նշանակութիւնը:

Յայտնի է, որ 1861 թ., երբ գիւղացիներին ազատում էին ճորտութիւնից, հողը այնպէս էր բաժանւում, որ ամեն մի կալուածատէր պէտք էր հող տայ միայն իր կալուածքում ապրող գիւղացիներին: Ինչպէս այն ժամանակ նոյնպէս և յետոյ (մինչև այժմ), հողային հարցը վճռւում էր գիւղացու և կալուածատէրի մէջ իբրեւ մի մասնաւոր գործ: Այսպէս չպէտք է լինի այժմ: Ագրարային հարցի լուծումը չպէտք է կազմի կալուածատէրերի և գիւղացիների մասնաւոր գործ, այլ պետութիւնը պէտք է վերցնի իր վրայ ամբողջապէս լուրջ և բարդ ագրարային բեֆորմներ իրագործելու հարցը:

Բոլոր հողերը, որ անհրաժեշտ չհամարուեն յետ գնուել, պէտք է անցնեն պետութեան ձեռքը, կազմելով այսպիսով մի պետական ֆոնդ, որտեղից կարող կը լինեն օգտուել բոլոր գիւղացիք:

Ոչ միայն այն ժամանակ պէտք է անջատուի մասնաւոր կալուածքը, երբ այդ անհրաժեշտ է մօտակայ գիւղացիներին բաժանելու համար, այլ և այն ժամանակ, երբ նա չի համապատասխանում ծրագրում բերած բացատրութիւններին: Այդպիսով բոլոր հողերը, պետական, թագաւորական տան, եկեղեցապատկան, մասնաւոր մարդկանցից անջատուած և այլն կազմում են մի ընդհանուր պետական ֆոնդ, որտեղից արդէն նա բաժանւում է գիւղացիներին յայտնի պայմաններով:

4. Ինչը չափ պէտք է ընդունել գիւղացիներին հող բաժանելիս: Իսկապէս այս հարցը ագրարային բեֆորմի

ծրագրի մէջ արծարծուած հարցերից ամենավիճելիս և ամենազգուար որոշելին է:

Ի՞նչը արդեօք ընդունել իբրև նորմա կամ չափ այն հարցը որոշելու ժամանակ, թէ որ գիւղացուն սակաւահող համարել և որին բաւարար հողով ապահովուած: Տալ այդպիսի մի ընդհանուր չափ բոլոր տեղերի և բոլոր հանգամանքների համար անհնարին է: Հասկանալի է, որ այս չափը կախուած է նախ և առաջ այն ելակէտից, որից սկսում է այս հարցը հետազոտողը և ուսումնասիրողը, երկրորդ՝ հողի տեսակից, նրա աշխարհագրական, կլիմայական և այլն պայմաններից, գիւղատնտեսութեան այս կամ այն ձևից, գիւղատնտեսական տեխնիկայի զարգացողութիւնից, մեքենաների գործածութիւնից, մթերքների գներից և առհասարակ շատ ուրիշ քաղաքական-տնտեսական ֆակտորներից: Բայց ուրս գիւղատնտեսական գրականութեան մէջ կայ երկու հայացակէտ. մէկը նայում է այս հարցին գիւղացու պիտոյքները ապահովելու տեսակէտից, իսկ միւսը գիւղացու ընտանիքի բանուորական ոյժի տեսակէտից: Առաջինների կարծիքով, ամեն մի գիւղացի ընտանիք պէտք է ունենայ այնքան հող, որ նրա եկամուտով գիւղացին կարող լինէր ապահովել իր և իւրայինների անհրաժեշտ պիտոյքներն, իսկ երկրորդների կարծիքով իւրաքանչիւր գիւղացու ծովաի հողաբաժինը պէտք է որոշուի այնպիսի չափով, որպէս զի հողի այս քանակութեան մշակութիւնը կարող լինի կլանել գիւղացու ընտանիքի բանուորական ոյժը գոնէ կէս տարուայ ընթացքում:

Մեր նպատակից դուրս է ժանրամասն կանգ առնել այս հայեցակէտերի վրայ. միայն այստեղ այն կասենք, որ այս երկու չափն էլ առաձգական են. նայած թէ ինչ չափ կընդունեն առաջինները գիւղացու պիտոյքները որոշելիս, բերքի քանակութիւնից: Իսկ երկրորդները, նայած թէ ի՞նչ կազմ կը վերագրեն գիւղացու ընտանիքին, ի՞նչ հասակից կը հաշուեն բանուոր, ինչ հասակից կէս բանուոր, և այլն, և այլն, նրա համե-

մատ էլ կը որոշուի հողի չափը: Եւ իսկապէս մենք տեսնում ենք որ այս վերոյիշեալ ֆակտորները այս կամ այն չափ ընդունելու համեմատ և զանազանում են զանազան հտեագոտողների տուած թուերը, սկսած 9 դես. մինչև 4 դես. ամեն մի ծուխին*):

Երրորդ նորման, որը առաջարկում են, իմիջի այլոց և պրոֆ. Մանուիլովը և պրոֆ. Զուպրովը, այդ 1861 թ. որոշուած «ամենամեծ» կամ «հրամանագրուած» նադերն է: Այս վերջինս էլ, իհարկէ, ունի աւելի թեօրետիկական քան պրակտիկական նշանակութիւն. բայց պէտք է որ լինի վերջապէս մի չափ, որի համեմատութեամբ կարելի լինէր խօսել սակաւահողութեան մասին: Այս չափը որոշելիս մեր կարծիքով պէտք է աչքի առաջ ունենալ այն հողային ֆոնդը, որը կայ Ռուսաստանում: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է որ ինչ չափ որ առաջարկելու լինեն յամենայն դէպս ներանք չեն կարող աւելի լինել քան այդ կարելի է Ռուսաստանի հողի քանակութիւնը ի նկատի առնելով:

Այստեղ մենք էլի մի աւելորդ անգամ համոզուում ենք, որ շաբլոն վճիռ չպէտք է լինի, այլ հողային հարցի վերջնական վճիռը պէտք է լինին տեղն ու տեղը, տեղական ոյժերով:

Դրա համար պէտք է ամեն տեղ մտցնուի ВЕСОСЛОВНОЕ (համադասային) գեմատովо:

5. Հողը պէտք է տրուի գիւղացիներին վարձով թէ՛ օրիաքար:

Կադէները այս հարցին պատասխանում են զրական կերպով և բերում են հետեւեալ պատճառաբանութիւնները:

Եթէ ընդունել (ինչպէս կադէներն են ընդունում), որ տնշատուած մասնաւոր սեփականական հողերը պէտք է գնուեն, ուրեմն դրա համար հարկաւոր կը լինի վճարել: Բայց ո՞վ պէտք է վճարի: Ասում են. կառավարու-

*) А. Руфманъ. Агрикультурный вопрос и малоземелье.

թեանը: Բայց որտեղից պէտք է վերցնի կառավարութիւնը այդ փողը: Պատասխանում են բոլոր ազգաբնակութիւնից ուղղակի հարկերի (прямое обложение) միջոցով: Կադէները գտնում են որ այս անարդար և անախարհագործելի է հետևեալ պատճառներով:

1) Եթէ հողով պէտք է օգտուի զիւղացին, ինչու համար պէտք է վճարի այդ հողի զինը, քաղաքացին կամ բանուորը, որը այդ բեֆորմից անմիջական օգուտ չունի:

2) Ի հարկէ ցանկալի է, որ մեզ մօտ էլ մտցնուի ուղղակի հարկատուութիւն, որպէս զի հարկերը բաժանուեն ազգաբնակչութեան վրայ նրանց եկամտի և սպառողական ոյժերի համեմատ, բայց սպասել, որ այդ շուտով մեզ մօտ կը մտցնուի չի կարելի, և եթէ մտցնուի էլ մենք բացի այդ այնքան շատ կուտուրական պահանջներ ունենք, որ բիւդջետի աւելորդը հազիւ հերիք կը տայ, անհրաժեշտ պետոյքները հոգալու համար:

6. Ինչպէ՞ս պէտք է որոշուի հողի վճարի քանակութիւնը:

Այդ վճարը պէտք է համապատասխանի այն զինն, այն վարձին, որ պէտք է կառավարութիւնը տայ հողատէրին նրանից անջատուած հողի համար:

Հողատէրերին վճարելու համար կառավարութիւնը պէտք է բաց թողնի առանձին վկայաթղթեր, որոնք պէտք է տան յայտնի տոկոս և այդ տոկոսների համեմատ էլ կ'որոշուի վճարի բարձրութիւնը: Յամենայն դէպս այդ վճարները աւելի պակաս կը լինեն քան այժմուայ կապալագները:

Նոր-Զելանդեայում այդ վճարը որոշուած է 5⁰/₁₀, բայց կառավարութիւնը աղքատ զիւղացիներին զիջում է անում:

7. Ո՞րտեղից պէտք է վերցնել այն ահագին գումարը, որ հարկաւոր կը լինի ազրաբային բեֆորման իրագործելու համար:

Հաշուում են, որ այդ բեֆորմները իրագործելու

համար հարկաւոր կը լինի մօտ 4 միլիարդ. մի գումար որը անհնարին է ճարել:

Նախ և առաջ պէտք է նկատել որ այս այսպէս կը լինէր, եթէ պէտք լինէր բոլոր մասնաւոր հողատէրերին փող տալ: Բայց բարեբախտաբար բանը նրանումն է, որ մասնաւոր կալուածները մեծամասնութիւնը (մի քանի նահանգներում և գաւառներում մինչև 80-96⁰/₀) գրաւ են դրուած զանազան պետական կամ ակցիօնաւորական բանկերում: Եւ ուրեմն այդ հողատէրերը պետութեան կամ ակցիօներական ընկերութիւնների պարտականներն են: Բաւական է ուրեմն այդ պարտքը հողատէրերից վերցնել և դնել զիւղացիների վրայ. դրա համար անկասկած աւելի պակաս գումարով կարելի է եօլա զնալ:

Ասել թէ ալ չլայմանում սրբան գումար հարկաւոր կը լինի՝ զփուար է, միայն մի բան կարելի է ասել որ անհամեմատ աւելի քիչ կը պահանջուի քան 4 միլիարդ:

Իսկ եթէ հարկաւոր լինի նոյն իսկ զիմել փոխառութեան, ինչ փոխառութիւն աւելի նպատակայարմար և արդիւնաբեր (производительно) կը լինի, քան այն, որ պէտք է գնայ ժողովուրդի բարեկեցութեան և նրա արդիւնաբերութեան աւելացնելու վրայ:

Վերջացնելով սրանով կադէների ազրարային պրոգրաման, պէտք է նկատեմ հետեւեալը. թէ ինչպէս վերջ ի վերջոյ Ռուսաստանում կը լուծուի ազրարային հարցը, ասել այժմ խնարկէ շատ դժուար է. այդ ցոյց կը տայ ապագան, բայց յամենայն դէպս եթէ նա լուծուի նոյն իսկ այնպէս, ինչպէս կադէներն են ծրագրում, այն ժամանակ էլ մենք կունենանք մի այնպիսի հսկայական սոցիալիստական յեղափոխութիւն, որը չի եղել պատմութեան մէջ և որը կը վարմացնի բոլոր քաղաքակիրթ աշխարհը: Դա կը լինէր տիեզերական պատմութեան մէջ չենտնուած խորութեամբ մի յեղափոխութիւն, որի իմաստը չեն ըմբռնում միայն նեղ դոգմաների մէջ քարացած գլուխները... Ազրարային հարցի

այս կամ այն լուծումից է կախուած ամբողջ Ռուսաստանի ապագայ պատմութիւնը և Ռուսաստանում գործող զանազան քաղաքական կուսակցութիւնների *raison d'être*-ը:

Ագրարային հարցը մի տեսակ փորձաքար է, որը պէտք է որոշի թէ որ կուսակցութիւնը պէտք է շարունակի իր գոյութեան և որը կազմալուծուի:

Երուանդ Սարգսեան

ՆՈՐ ՍՏԱՑԱԾ ԳՐՔԵՐ

- 1) Իվան Վազով՝ Լծի տակ, վէպ բուլղարների կեանքից՝ ազատութեան նախընթաց օրը: Ռուսերէնից թարգմանեց Յ. Արարաջեան: Ալէքսանդրպոլ, 1906 թ., գ. 1 ր. 25 կ.:
- 2) Սիւսաննա Պոլոնսկայա՝ Հայրենիքը. ժեննվ 1906 թ. դ. 50 սանթիմ:
- 3) ? Թուրքական խնդիրներ և օրինակներ, տալիսական դասընթացը, № 1-ին, փոխադրեց Գ. ք. Երզնկեանց: Ա. և Բ. տարի: 9-րդ տպագր.: Թիֆլիս, 1906 թ. դ. 30 կ.:
- 4) Բժ. Ա. Բուդուգեանի՝ Նուէր հայ դպրոցականին, Ս. Պ., 1906 թ., 10 կ.:
5. Կանոնադրութիւն Փարիզի հայկական միութիւն, Փարիզ, 1906 թ.:
- 6) Տարևոր տեղեկագիր հանրական ատենին յանձանցանաց հայ ազգային հաստատութեանց Բառաւիոյ վանն 1904 ամի Նոր-Ջուղա, 1905 թ.:
- 7 Развалины Ани, les ruines d'Ani, Ա. Ֆէթվահեանի. գունաւոր պատկերների ալբոմ:
- 8) Ս. Պալասանեան, քերականութիւն Մայրենի լեզուի (մասն

- Ա, Բ. և Գ.), 5-րդ տպ., Թիֆլիս, 1906 թ. հրատ. Գ. Գալստեանի, գ. 75 կողմ։
- 9) Առաքել Նալբանդեանի՝ Առակներ, գրեալ 1900—1904, Թիֆլիս 1906 թ., գ. 50 կ.։
- 10) Աղասի՝ Զէյթունի հերոսները, գիւցազներգութիւն 5 արար. Գահիրէ գ. 1 ֆր. 50 ս.։
- 11) Յակոբ Յակոբեանի՝ Աշխատանքի երգեր 1906 թ. գ. 20 կ.
- 13) Ր. Զէյդէլ՝ Նորմալ բանուորական օր, Թիֆ. 1906 թ. գ. 5 կ.
- 14) Կ. Կառլսկի՝ Աւստրիայի ճգնաժամը (լեզու և ազգ), Թիֆ, 1906 թ., գ. 7 կ.
- 15) Գ. Ալթունեան, Կենդանաբանութեան դասագիրք, Վաղարշապատ, 1906 թ. գ. 60 կ.
- 16) Վերներ, մեր հասարակութեան ներկան և ապագան, 1906 թ. գ. 10 կ.
- 17) Լիբկնեխտ, Մարդերն ու ճանճեր, գ. 1 կ.
- 18) ? Թէ ինչպէս են կուռում գիւղացիներն իրանց կարիքների համար, 1905, գ. 10 կ.
- 19) Մարգար, հոգեվարքի ծիծաղը, Բագու, 1906, գ. 10 կ.
- 20) Բախ, Հարստները և աղքատները, Թիֆլիս 1906 թ., գ. 20 կ.
- 21) Ատրպետ, խիւլաֆաթ, պատմական հետազոտութիւն, 3-րդ տպ., Ալեքսանդրապոլ, 1906, գ. 50 կ.
- 22) Լ. Կրժիվիցկի, Ինչպէս են ծնունդ առնում գաղափարները, Թիֆլիս, 1906, գ. 10 կ.

ՔՆՆԵՐԱՅԻՆ ԵՒ ՄԵՏԵՆԵՍՈՍԻԹԻՆ

Դոկտոր Կ. Յ. Փաշայեան—խան Ընդաւակ Դպրոցական Առողջապահութիւն
Ալեքսանդրիա, 1906 թ.:

Այս լուրջ ձեռնարկութիւնը այժմ վերջացած է տպագրութեամբ և մեր աղքատիկ գրականութեան մէջ կարող ենք մատնացոյց անել իսկապէս հմուտ և գիտական պատրաստութեամբ կազմուած մի աշխատանք, որ պէտք է դառնայ անհրաժեշտ իւրաքանչիւր դպրոցական գրադարանում և սեղանի գիրք լինի աշակերտների դաստիարակութեամբ պարապող իւրաքանչիւր հայի համար:

Նիւթերը դասաւորուած են հետեւեալ մասերում. 1) Դրպրոցական միջավայր. շէնքը, դասարաններ, նստարաններ, օդաւորում, լուսաւորում և այլն. 2) Ուսումնական միջավայր. մտքի յոգնածութիւն, ուսուցման մեթոդ, քննութիւն, կարգապահութիւն, մարմնավարժութիւն և այլն. 3) Անհատական առողջապահիկ պայմաններ. քուն, սաքրութիւն, հանգիստ սնունդ և այլն. 4) Դպրոցական հիւսնդութիւններ և 5) վարակիչ հիւսնդութիւններ. նախազգուշական միջոցներ, համաճարակներ, բժշկական հսկողութիւն և այլն. 6) Դպրոցական արկածների և անհանգստութեան նախնական դարմանները. շնչհեղձութիւն, ճծումներ, ջղացնցումներ, թունաւորում, արեահարութիւն, ճծումներ, ջղացնցումներ, թունաւորում, արեահարութիւն, ջերմ և այլն 7) ուսուցիչների ստողջապահութիւնը:

Այդ ճոխ, համապարունակ բովանդակութիւնը բոնում է 653 էջ. Դրքի մէջ կան բազմաթիւ նկարներ, որոնք դիւրացնում են ըմբռնել ընթերցանութիւնը: Տպագրութիւնը և թուղթը չքեղ: Այդ օգտակար գիրքը բաժանորդագրութեամբ արժէ 2 ռուբլի, իսկ տպագրուելուց յետոյ կրկնապատիկը:

Հեղինակի հասցէն. Египетъ, le D-r Pachayan Khan, Alexandrie, Egypte:

Ատրպետ, Խիւլաժաք, պատմական հետազոտութիւն, 3-րդ տպ., Ալեքսան-
դրապոլ, 1906 թ., գ. 50 է.

Զարմանալի բեղմնաւորութիւն ունի պ. Ատրպետը. նրա
գրուածքները կարող են մի գրադարան լքցնել. գեղարուեստա-
կան առանձին արժէք չունենալով այդ երկերը թիւրքահայերն
կենցաղի ճշգրիտ դիտողութեան արդիւնք են:

Խիւլաժաթը հետաքրքրական է իբրեւ իսլամութեան ա-
ռանձնայատկութիւնները ընդունող ուսումնասիրութիւն: Հեղի-
նակը երևում է գիտակ իր առարկայի մէջ: Սյղ գրքի բովան-
դակութիւնն է. իսլամի խալիֆը, շէրիաթի կոդեքս, ուսյա:

Արժէ որ այդ գրքի ընթերցանութեամբ գաղափար կազ-
մեն մեր իրականութեան երևոյթների մէջ այնքան իրան զգալ
տուող իսլամի հոգու մասին:

ԴԵՌԱՀԱՄԱՆԵՐԸ ԻՆՉ ԿԱՐԴԱՆ

Յ. Տէր-Միրաքեանի

287. Ծաղիկ եւ պտուղ Բէրնէյնի: Թարգմ. Ռ. Մելիք-
Աղամեանցի: Ս.ՊԲԳ, 1896 թ. պատկերազարդ, գինը 8 կոպ.

ԴԵՌԱՀԱՄԱՆԵՐՆ ԻՆՉ ԿԱՐԴԱՆ

Բովանդակութիւնը բաւականին հետաքրքրական է: Թարգմանչի յաւելուածն էլ լաւ է:

288. Ժխախոտը եւ իւր վնասները Կ. Մելիք-Շահնազարեանց: Շուշի, 1888. 49 փքրդ. եր. գինը 10 կոպ.

Հանրամատչելի եղանակով կազմուած բաւականին հետաքրքրական գրքոյկ է: Արժէ կարգալ, մանաւանդ ծխող կամ ծխելու միտում ունեցող պատանիներին հարկաւոր է:

289. Կեանքը ծովերի խորքերում Վ. Լուսկեիչի: Թրգմ.: Ստ. Մալխասեանցի: 50 պատկերով, Թֆլս. 1903. Հրատ. Գ. Գալստեանցի: 96 միջ. եր. գինը 30 կոպ.

Ծովային կենդանիների ու բոյսերի աշխարհից ամենագրաւիչ բաներն են նկարագրուած: Ընտիր է:

290. Կենդանիների բնագոյն ու հասկացողութիւնը Ա. Չիլինկարեանի ու Տ. Ռաշմաճեանցի: Ալքսնդրպոլ. 1897. գինը 8 կոպ.

Լաւ ընտրութեամբ կազմուած նիւթեր են:

291. Կենդանիների աշխարհում Վ. Լուսկեիչի: Թ. Հ. Հ. Ը. 1898, պատկերազարդ, գինը 30 կոպ.

Հետաքրքրական երևոյթների նկարագրութիւն է, բայց թուուցիկ:

292. Հանրամատչելի բնախօսութիւն Վ. Լուսկեիչի: Թրգմ. Կոստ. Գիւլնազարեանց: Թ. Հ. Հ. Ը. 1893. 362 միջ. եր. գինը 1 ո.

Բնախօսութեան մասին գրքեր կարգացած ընթերցողն էլ այս գրքում կը գտնի շատ հետաքրքրական նոր բաներ: Խնամքով մշակուած է: Շատ արժէ կարգալ:

293. Մարմնամարզութիւն 25 պատկերով բժ. Ա. Բուդուկեանցի: 51 միջ. եր. գինը 20 կոպ.

Կարևոր է ոչ միայն կարգալ, այլ ըմբռնել ու գործադրել:

294. Մեղունքեր Լ. Լ. Լանգլետրոմի: Թրգմ. ուսս. Զոկ: Թֆլս. 1898. 80 միջ. եր. պատկերազարդ:

Մեղունքերի կեանքից վեր առած նիւթը իր մանրամասնութիւններով շատ հետաքրքրական է:

295. Ո՞վ է ղնարել երկաթուղին: Կազմ. եր. Ղազարեանց: Թֆլս. 1888. 24 միջ. եր. գինը...

Խօսում է Ստէֆենսոնի աւելի պատանեկութեան՝ քան թէ նրա արած այս մեծ գիւտի մասին: Հետաքրքրութիւն կարող է շարժել:

14—16 տարեկանների համար:

296. Առողջապահական գրոյցներ ըփ. Ա. Բուզուղեանցի: Սպրդ. 1897. գինը 15 կոպ.

Հետաքրքրական բաներ կան մէջը, բայց այս գրութեանը հեղինակի լաւ մշակուած աշխատութիւններից չէ:

297. Գալիլէյ նրա կեանքը և գիտական գործունէութիւնը: Կազմ. Հ. Առաքելեանց: Թֆլս. Թ. Հ. Հ. Ը. 1899. փքրդ. 102 եր. գինը 25 կոպ.

Գալիլէյի շատ հրահանգիչ կեանքն ու գիտական գործունէութիւնը նկարագրուած է հետաքրքրական եղանակով:

Շատ ընտիր է:

298. Դողէրոցը կամ մալարիա. նկարներով: ըփ. Վ. Արծրունու: Թֆլս, 1902. 31 միջ. եր. գինը 5 կոպ. Զրոյցներ № 5.

Ինչ որ կարեւոր գիտնալիք բաներ կան այս մասին, մատչելի եղանակով նկարագրուած է:

299. Թորսախտ կամ՝ քարակացաւ, Վ. Արծ: Զրոյցներ № 4. Թֆլս. 1902. 48 միջ. եր. պատկերազարդ. գինը 10 կոպ.

Ուշադրութեան արժանի գրութեան է:

300. Ինֆլուէնցա կամ՝ նոր, ցաւ ըփ. Վ. Արծրունու: ըփ. Զրոյցներ № 6. Թֆլս, 1902. 16 փքրդ. եր. գինը 3 կոպ.

Ինֆլուէնցայի, սրանից առաջացած հիւանդութեանց և հիւանդի պահպանութեան վերաբերեալ գրութեան է:

Արժէ կարգալ:

301. Ժաղկահատութեան ղնարող Դր. Զեննէր: Հեղ (?) Թրգմ. տիկ. Մարգարիտի: Մոսկուա, 1890.

Բաւականին հետաքրքրական են այս գիւտի պատմութիւնն ու վերջնական հնարիչի կենսագծերը:

302. Հանրամատչելի նկարազրական աստղաբաշխութիւն 100 նկարով կազմեց Կամիլ Ֆլամարիոն. Թրգմ. Տ. Յովհաննիսեանցի: Թ. Հ. Հ. Ը. 1893. 353 միջ. եր. գինը 1 ո.

Բաւականին պարզ ու ամփոփ գաղափար է տալիս տիեզերական մեծ մարմինների, նրանց յատկութեանց ու ընթացքների մասին:

Ընտիր է:

303. Հիպնոտիզմ բժ. վ. Արծրունու: 1892 և 1895 ա և բ.
մասերը: 202 միջ. եր. գինը 25 կոպ.

Իր տեսակում այս միակ հաւաքածուն մեր գրականու-
թեան մէջ՝ հետաքրքրութեամբ կարդացուած է:

304. Հրաշալի դար: 19 դարի գրական ու բացասական
կողմերը: Ըօլլէս պրօֆ. Ա. Ռ. Թրգմ. Ս. Լիսիցեանցի: «Մուրճից»
արտատպուած թֆլս. 1903. գինը 80 կ.

Ամբողջ դարի նշանաւոր գիւտերի ամփոփ ու շատ հետա-
քրքրական նկարագրութիւնն է:

305. Հոգին և ուղեղը Դ. Է. Ալբէրտի: Թրգմ. բժ. ուս.
Արշ. Մնացականեանցի: Մոսկուա, 1899. մեծդ. եր. գինը
15 կոպ.

Ուղեղի զանազան մասերի գործածութիւնները (ֆունկ-
ցիա) հոգեկան կեանքի համար՝ համոզիչ ու պարզ կերպով
նկարագրուած են:

Շատ հետաքրքրական գրուածք է:

306. Մի խմիր բժ. վ. Արծրունու: Զրոյցների № 1.
Թֆլս. 1901. 38 միջ. եր.

Շատ ազդու և վերին աստիճանի համոզիչ գրուածք է:

307. Մի ծխիր բժ. վ. Արծրունու: Զրոյցների № 7.
Թֆլս. 1902. 31 փքրդ. եր. գինը 5 կոպ.

Շատ համոզիչ ու ազդու գրուածք է:

308. Մի կտոր հացի պատմութիւն Մոսէի: Թարգմ. Հ.
Ղուկասեանցի: Թֆլս. 1871. 234 միջ. եր. գինը...

Թէև նոր գիրք չէ, բայց և այնպէս իբրև հանրամատչելի
գրուածք հրապարկի վրայ քննուած ամեն իրաւունք ունի: Ըն-
դարձակօրէն խօսուած է բնախօսական երևոյթների և սրանց
առնչակից բնագիտական ու այլ երևոյթների մասին:

Հարցասիրութիւն զարգացնելու զգալի ոյժ ունի:

309. Ոգուից ըմպելիքների վնասակարութիւնը: Գրեց
Կոստ. Մելիք-Շաշնազարեանց: Շուշի 1889. 30 միջ. եր. գինը
10 կոպ.

Հանրամատչելի ձևով կազմուած բաւականին հետաքր-
քրական գրքոյկ է: Արժէ կարդալ:

310. Ոյժեր Ա. Զիլինկարեանցի և Տ. Ռաշմաճեանցի:
Ալբանդրալ. 1897. գինը 5 կոպ.

Վեր առած վերացական նիւթերի մշակումը հաւասարա-
պէս չէ յաջողուել, բայց և այնպէս՝ արժէ կարդալ:

311. Վարակիչ հիւանդութիւններ և նրանց թոյնը բժ.

Վ. Արծրունու: Զրոյցների № 3. պատկերադար: 82 փերդ,
եր. գինը 15 կոպ. Թֆլս. 1902.

Մեծ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի:

312. Բուռն և երազ բժ. Ա. Բուզուղեանցի: Սպբդ. 1903.
110 միջ. եր. գինը 25 կոպ.

Հանրամատչելի կերպով բացատրուած է երազի և քունի
էութիւնը մեր կեանքի համար:

Հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի:

313. Օգտակար եւ վնասակար մեկրորդներ ու օղի փոշին
բժ. Գ. Սարգսեանցի: Նկարներով: Թֆլս. 1898. փերդ. 75 եր.
գինը 15 կոպ.

Միկրորդների մեծ գերը օրգանական աշխարհում նկարա-
դրուած է հետաքրքրական կողմից: Ափսոս որ լեզուն ծանր է:

16 ու աւելի տարիք ունեցող ընթերցողների համար:

(Խառն նիւթեր):

314. Աղջիկ, առողջապահական ու բարոյագիտական էտիւդ
բժ. Վ. Արծրունու: Թֆլս. 1903. 224 միջ. եր. գինը 60 կոպ.

Շատ յանձնարարելի գրուածք է բացի ծնողներից նաև
դեռահաս օրիորդներին:

315. Դատաստանի օրը Կորուէնկօ'ի: Թարգմ. Մուշէ
Վարդապետի, Թֆլս. 1902. 72 մեծդ. եր. գինը 40 կոպ.

Դեղջուկներն ակներև տեսնում են, թէ ինչպէս ոչ մի-
այն հրէան, այլ և քրիստոնեան պատրաստ է հարստահարել և
աւելի էլ, երբ սանձը ձեռքն է ընկնում:

Հումորիստական տպաւորիչ բովանդակութեամբ գրու-
ածք է:

316. Նրեր մահ Լ. Ն. Տոլստոյի: Թրգմ. Ա. Ա. Ալքսանդրով.
1993. 28 եր.

Նկարագրում է թոքախտաւոր տիրուհու, կառապանի և
փայտհատի կացնի ծայրից ընկնող ծառի մահը:

Սրտառուչ է:

317. Ի՞նչ է երջանկութիւնը ըստ: Լ. Տոլստոյի, հրկր.
տպ. Վղչպտ. 1902. 24. եր.

Խօսւում է երջանկութեան աղբիւրների մասին:

Արժէ կարդալ:

318. Ի՞նչպէս պահպանուել խղերայից: Հեղ (). Թրգմ.
առա. Ժզլրդկն գրդրն № 9. փերդ. 23 եր. գինը 5 կոպ.

Խօսւում է խղերայի պատմութեան, էութեան, ծագման,
տարածման մասին և այն մասին թէ ով է աւելի տրամադր-
ուած լինում խղերայով հիւանդանալու. բացատրում է թէ ինչ

միջոցներով կարելի է պահպանուիլ հիւանդանալուց և ինչ միջոցներ կարելի է գործ դնել հիւանդութեան ժամանակ:

Հետաքրքրական է:

319. Ժառանգականութիւն եւ դատախարականութիւն
բժ. Ա. Բուդուզեանցի: Սպբգ. 1901. 72 միջ. եր. գինը 15
կոպ.

Այն կարծիքն է յայտնում հեղինակը, որ ժառանգական
լատկութիւնները դատախարակութեան շնորհիւ կարելի է քիչ
թէ շատ փոփոխութեան ենթարկել: Պահանջում է ներդաշնակ
կրթութիւն:

Արժէ կարդալ:

320. Սժրողներ պրոֆ. Բուդանովի, թրգմ. Լ. Մելիք-
Աղամեանցի, Թֆլս. 1897. գինը 50 կոպ.

Հետաքրքրական բնագիտական նիւթեր են, բաւականին
լաւ գրուածք է:

321. Կարիք եւ քարեգործութիւն բժ, Ա. Բուդուզեանցի:
Ն. Նախիջևան, 1901. 85 միջ. եր. գինը 15 կոպ.

Սօսում է աղքատութեան ու չքաւորութեան մասին և
այն մասին, թէ ինչպէս պէտք է այդ չարիքների առաջն առ-
նել, ինչպէս սահմանափակել նրանց աշխատանոցների և ան-
կեղանոցների միջոցով:

322. Ուրանիա Կամիլ Ֆլամարիոնի: Աստղագիտական
վէպ. Թրգմ. Ֆրնս. Հ. Առաքելեանցի: Թֆլս, 1900. 376 միջ.
եր. գինը...

Սա մի հիանալի գիրք է տիեզերական մեծ խնդիրներով
հետաքրքրուող զարգացած ընթերցողի համար: Ներկայ ու հան-
դերձեալ կեանքին, նիւթին, հոգուն, շարժողութեանը, ձգտ-
ղութեանը ևայլն վերաբերեալ խնդիրների մասին, հոգիների
փոխադարձ աղբեցութեանց մասին, հեռաւորութեանց մէջ՝ խօ-
սում է հոշակաւոր հեղինակը վիպական գրաւիւ եղանակով:

323. Ուղեւորութիւն յԱյրարատ կամ լիշատակարան
տպաւորութեանց ճանապարհին յԱյրարատ. Դ. Լ. Մորզովցի-
եվի: Թրգմ. Հ. Քերովրէ վ. Քուշնարեանի: Վնտկ. Ս. Ղազար.
1895. 181 միջ. եր. գինը 75 կոպ.

Ուղեւորը լուսաւոր մարդուն յատուկ աչքով դիտում է
բնութիւնն ու մարդիկ և ցաւօք ու պատկառանքով յիշատակում
այս երկրի անցեալը: Ամեն բան նկարագրւում է իր իսկու-
թեամբ:

Մինչև վերջը հետաքրքրութեամբ կարդացւում է:

324. Ուղեւորութիւն Չերնօգորեսայում Պիէր Լօտի: Թրգմ.

Հ. Տէր Աւետիքեանցի: Թֆլս. 1893. 38 մեծդ. եր. գինը 10 կոպ.

Երկրի ու ժողովրդի հետաքրքրական նկարագրութիւն է: Արժէ կարդալ:

325. Չարլզ Դարվին Կ. Տիմերեազեւի: Թրգմ. Ս. Տէր Գասպարեանցի, Բագու, 1900. 65 միջ. եր. գինը 26 կոպ.

Ընտիր դասախօսութիւն է այս մեծ մարդու գիտական գործունէութեան ու կեանքի մասին:

326. Պատկալ, նրա կեանքը և գիտական գործունէութիւնը: Թրգմ. Բ. Բաղտ. Թ. Հ. Հ. Ը. 1899. միջ. 96 եր. գինը...

Այս ականաւոր մարդու կեանքի նշանաւոր երևոյթները, որ արտայայտել է նա իբրև մարդ ու գիտնական, հրահանգիչ բաներ շատ ունի, թէև հիւանդագին, անորմալ կողմեր էլ ունի այդ կեանքը:

Չարլզազոյնների համար ուշագրաւ ընթերցանութեան գրուածք է:

327. Սասուն Ա. Քալանթարի: Աշխարագրական քարտէզով: Երր. տպ. Թֆլս. 1895. 62 միջ. եր. գինը 20 կոպ.

Երկրի, ժողովրդի անցեալ ու ներկայ կեանքի բաւական բազմակողմանի և ուշագրաւ նկարագրութիւնն է:

Շատ արժէ կարդալ:

328. Ստամբուլի կատարը (Ստամբուլի մի քանի հիւանդութիւնները) Բժ. Վ. Օրլովսկու, Թրգմ. Բժ. Ա. Բուդուկեանցի: 77 միջ. եր. գինը 20 կոպ: սպրդ. 1903.

Շատ հետաքրքրական գրուածք է լաւ սխտեմով կադմուած:

329. Վարակիչ հիւանդութիւններ, սոցա, յատկութիւնները, ծագման ու տարածման եղանակները և նախապաշտպանողական միջոցները: Հաւաքեց Բժ. Գ. տէր Գրիգորեանց: Վղ-ըշալտ. 1880. 53 մեծդ. եր. գինը...

Խօսուած է ծաղիկի, կարժրուկի, սկարլատինի, բժաւոր տիֆի, անդրադարձ տենդի, դիֆտերիտի, ընդհատ տենդի, խոլերայի, դեղին տենդի, որովայնատիֆի և ժանդախտի մասին: Այս գրուածքի հիմնական տեսութիւնը տարրեր է սովորականից. «ոչ դեզինֆեկցիան ու առողջներին հեռացնելը և ոչ էլ կարանտինը չեն կարող ազատել մարդու խոլերայից, տիֆից ու ժանտախտից... այլ գետնաբուժութիւնը», գետինը, նրա խորքերի մաքուր պահելը:

Իբրև առանձին տեսութիւն հետաքրքրական է:

330. Ղերկը յԱյրարատ գրեց Ճէյմս Պրայս, անդամ

Անգլիոյ հասարակաց խորհրդարանի: Թրգմ. Գ. Յ. Բաբա-
զեանի: Պօլիս, 1890. 109 միջ. եր.

Հայասէր անգլիացու այս արկածալի նկարագրութիւնը
մեծ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի: Առանձին ուշադրու-
թեան արժանի է այն հանգամանքը, որ այս երջանիկ ուղևորը
Արարատի գագաթին հասած ժամանակը ամբողջ ահագին շը-
ջակայքում այնպիսի ջինջ հորիզոն է ունեցել, որ հեռագիտա-
կով կարողացել է «ճշտիւ» դիտել «Տաւրոս լեռանց ծայրա-
դոյն շղթաները, Պինկէոլ Տաղի, Սիբան տաղի հրաբխային
մեծ լեւը, Ատրպատականի վրայէն Կասպից ծովու վրայ նայող
Սովական Տաղը... Քրդաստանի և Ասորոց լեռները»:

331. Դէպի Արարատ ուղևորութիւնը: Բնութեան նկա-
րագրութիւններ: Արշալոյս Մխիթարեանցի. Հանրամատչելի
գրադարան Vll Հ. Առաքելեանցի: Թֆլս. 1904. փքրդ. 159 եր.
գինը 40 կ.

Հայրենասիրական բուն զգացմունքներով տոգորուած
նկարագրութիւն է բնութեան, որի վեհութիւնը Արարատի
պէս հըսկայ լեռան գագաթից անմիջական կերպով զգալի է
դառնում բոլոր դիտողներին:

332. Վիրաբուժական հիւանդութիւն եւ օպերացիա բժ.
Ա. Բուդուղեանցի. 29 միջ. եր. գիրը 6 կոպ. Սպբգ. 1902.

Խօսում է անդամահատութեան ենթակայ հիւանդութեանց
և առանց ուշացնելու օպերացիա անել տալու անհրաժեշտու-
թեան մասին:

Շատ հաժողիչ է:

333. Օրը եւ կեանքը Գ. դը. Վարինյի'ի: Թրգմ. ռուս.
Ե. Տէր Յակոբեանցի: Թ. Հ. Հ. Ը. 1898. 68 փքրդ. եր. գինը
10 կոպ.

Մի շատ ընտիր գրուածք է օգի և նրա մեծ դերի մա-
սին օրգանական կեանքում: Շատ արժէ կարդալ:

334. Որսի գնդակ Օստրովսկու ժողովածուից: Թարգմ.
տ. Տ. Կոստանեանցի, Թֆլս, 1894, 88 եր. գին 5 կոպ.

Մի մարդ պատմում է, թէ ինչպէս ինքը երեսայ ժա-
մանակ հօր հետ որսի գնալիս շտապում է, նրա ոտը վիրաւո-
րում է ու կտրելու պատճառ դառնում, բայց որ ինքը շատ
էլ մեղաւոր չէր եղել. հայրը հրացան արձակելու կերպը ի-
րան սովորեցրած չէր եղել: Պատմում է այդ երեսայի հո-
գեկան տանջանքը և հօր համբերութիւնը, որ մինչև անգամ
չկշտամբեց նրան: Մորալը՝ համբերողութիւն:

Արժէք չունի:

335. Աշխէն ու Մարգարիտը Օ. Ռօգովայի:—Նուէր Մա-

նուկներին—Թարգմ. ռուս. Թֆլս, 1897, 46 միջ. եր. գին 10 կոպ. 10—12 տարեկանների համար:

Հարուստի աղջիկ Մարգարիտը աղքատի աղջկան, Աշխէնին, թէ ծանր աշխատութեան մէջ է օգնում և թէ հիւանդութեան ժամանակ ամեն կերպ խնամում է նրան:

Տպաւորութիւն գործում է:

336. Դիւղական աղքատ Գիւլի դը Մոպասանի, Թարգմ. օր. Մ. Մալումեանի: Թֆլս, 1891. հեռեեալ գրքոյկի հետ գինը 5 կոպ. 14—16 և աւելի հասակ ունեցողների համար:

Երկու ոտքով վնասուած թշուառ աղքատը մի օր չորս գիւղ է անցնում՝ առանց մի կտոր հաց ողորմութիւն ստանալու, այնպէս որ խեղճը հարկադրւում է ճանապարհին մի հաւ գողանալ: Այս բանի համար նրան բռնում, սաստիկ ծեծում են ու բանտարկում, ուր նա թէ ծեծից ու թէ քաղցածութեանը այլ ևս չգիմանալով մեռնում է:

Շատ խոր է տպաւորութիւնը:

337. Դիւղական ջութակահար Գիւլի դը Մոպասանի, տ. նախընթացը: 12—14 և աւելի հասակ ունեցողների համար:

Մի գերմանացի ուրախ սրտի տէր ու բարեսիրտ ջութակահարի կեանքն է նկարագրւում, որ մինչև իր կեանքի վերջին օրը շնորհիւ իր ջութակին ուրիշներին ու իրան շարունակ երջանիկ ժամեր անցկացնելու առիթներ էր ներկայացնում: Գեղեցիկ տպաւորութիւն է գործում:

338. Առաջին վիշտ: Նուէր մանուկներին: Օ. Ի. Շմիդտի: Թարգմ. ռուսերէնից: Թիֆլիս, 1896. 64 միջակ եր. գինը 10 կոպ:

Նախ նկարագրւում է 5 տարեկան մանուկների կեանքի երջանիկ օրերը, եթէ կարելի է այսպէս անուանել խոհարարուհու այդ խղճուկ աղջկայ այն օրերը, երբ տանտիկինը շնորհ անելով՝ երբեմն նրան թողնում էր ներս իր աղնուազարմ զաւակների հետ խաղալու համար: Վայ այն երջանկութեան, երբ խեղճուկին մերթ առ մերթ նա զգալ էր տալիս, որ այդ իր տեղը չէ... Ապա նկարագրւում է այս փոքրիկի վիշտը մօր հիւանդութիւնից ու մահից առաջացած: Մահը այսպիսի փոքրիկների համար անհասկանալի բան է: Եւ ըստ իս՝ լաւ կանէին հեղինակները, եթէ այդպիսի նիւթ ընտրէին իրանց փոքրիկ ընթերցողների համար: Ամեն բոպէ զգում ես կարգալիս, որ կեղծ լարի հնչիւն ես լսում:

339. Գոհարիկը եւ Աստղիկը: Նուէր մանուկներին: Ա. Ն. Աննենսկայաի: Թարգմ. ռուսերէնից: Թֆլս. 1897. 60 միջակ

եր. գինը 10 կոպ. գուցէ 14—16 տարեկաններին հետաքրքիր է:

Հակադրուած են երկու 13 ու 14 տարեկան աղջիկներ: Մէկը անհանգիստ է, կամակոր, բայց ուրիշին կարեկից, իսկ միւսը թէև այս պակասութիւնները չունի, սակայն անտարբեր է դէպի շրջապատողները: Կարծես թէ հեղինակն ուզեցել է երկու տարբեր բնատրուութիւններ նկարագրել, բայց ոչ մէկից և ոչ միւսից մի այնպիսի բան դուրս չէ եկել, որ գոնէ գեղահաս ընթերցողները գրաւուէին, նրանց միտքը կամ զգացմունքը կենտրոնանալ կարողանար այս կարգացածների վրայ:

340. Առակներ քնական պատմութիւնից: Նուէր մանուկներին, Վագների: Թֆլիս. 1900. 29 մեծագիր եր. գինը 12 կոպ.: 10—12 տարեկանների համար:

Այգեպան գառիկ ճիճուն, զմուռը, վայրի ճագարները, չղջիկը, խորամանկ աղուէսը և այն հարցը թէ՛ «ինչու են վերև թռչում սապնի փամփուշտները» կազմում եմ այս գրքոյկի բովանդակութիւնը:

Հեղինակը իրան յատուկ հմտութեամբ նկարագրում է պարզ ու գրաւիչ ձևով այս առարկաները:

341. «Անճնազոր մանուկ: Նուէր մանուկներին: Օ. Բոգովայի: Թարգմ. ուսէրէնից: Թիֆլիս. 1905. 46 միջակ եր. գինը 10 կ. 10—12 տարեկանների համար:

Անտառապահի մահից յետոյ նրա ընտանիքը ողորմութեան կարօտ է մնում: Նրա փոքր որդիներին մէկը տեսնելով՝ մարդկանց անտարբերութիւնը, վճռում է քաղաք երթալ, գործի լինել և ընտանիքին փող ուղարկել: Այնտեղ լուցկեավաճառ է դառնում: Մի անգամ լուցկի ծախսելիս կատաղած շնից աղաւտում է մի հարուստի դստրիկին, ինքը ծանր հիւանդանում է և ապա առողջանալով այդ հարուստը նրան ուսում է տալիս, նրա ընտանիքին՝ նիւթական ապահովութիւն և բոլորին էլ երջանկացնում է:

Տպաւորութիւն գործում է:

342. Արցունք, Դպրոցական կեանքից պատմուածք (պատմեմքներով) Ա. Ի. Կրասնեցկու: Նուէր Մանուկներին: Աղաթ Թարգմ. օր. Մ. Ս., Սրգ. 1907. 76 միջակ եր. գինը 15 կոպ. 12—14 տարեկանների համար:

Գիմնազիայի Գ. դասարանի աշակերտ Փոմինը խորթ մօր ու հօր շնորհիւ կեանքի դառնութեան բաժակը խմած մի երեխայ է: Մի օր իր վրէժը մարդկանցից առնելու համար՝ սղոցում է ուսուցչի ամբիոնի աթոռի ոտը: Գերմանական ծերունի քարեսիրտ ուսուցչի դասն է լինում. երբ նա նստել է ուզում,

սարսափելի կերպով վայր է ընկնում, ուշաթափւում է: Ամբողջ դասարանը ցնցուած է բացի մէկի, Հարագործ Ֆոմինից: Ֆ. այդ Հարիքը պատճառեց գերմ. Յովհաննէս ուսուցչին, որովհետեւ ասէկոսէների հիման վրայ այն գաղափարն էր կազմել սրա մասին որ սա ժլատ է, վաշխառու է: Բայց յետոյ բանից դուրս եկաւ, որ նա էր արգելք եղել Ֆոմինին արտաքսելուն: և նրա ինչպէս և ուրիշների ուսման վարձը գաղտնի վճարողն է եղել և այս պատճառով նոյնիսկ պարտքի մէջ ընկել: Երբ Ֆ. իր ձեռքը պատահմամբ ընկած թղթի շնորհիւ ճանաչեց այդ առթիւ մարդուն, սաստիկ ցնցուեց և ուղեց լիճը ընկնել, խեղդուել, ընկերն ազատեց:

Անշուշտ խոր տպաւորութիւն կը գործէ աշակերտ ընթերողների վրայ:

343. Բու Ք. Սենտ-Իլերի: Նուէր մանուկներին: Թարգմ. ուսերէնից: Սբզ. 1903, 23 պատկերազարդ մեծ էր, գինը 12 կ. 8—10 տարեկանների համար:

Չար բուն ցերեկն ուզում է քնել հանգստանալ, որ վիշերը ուրիշ թռչունների բունները գողութեան երթայ, բայց մէկը միւսից յետոյ գալիս են թռչուններ, կենդանիներ ու նրա քունը խանգարում, վերջն էլ լաւ քցցում են նրան ու փախցնում:

Մանաւանդ գեղեցիկ ու արտայայտիչ պատկերները շնորհիւ տպաւորութիւն կը գործէ:

344. Փոքրիկ Պարոյրի արկածները, պատկերազարդ: Ա. Դ. Զացեպինայի: Նուէր մանուկներին: Թարգմ. ուսերէնից: Թիֆլիս, 1904, 71 փոքր. եր, գինը 10 կոպէկ:

Փոքրիկ Պարոյրը կամայականութիւն է անում, տանեցիք պատժում են նրան, հիւր գնում: Պ. նրանց ջգրու տանից փախչում է, գնում է ծառաստանը զբօսնելու, ճանապարհը կորցնում է, մի գիւղացի տղի ընկերանում: Սրանք մոլորուելով քաղաքից հեռանում են, սայլորդ գիւղացին փողի ալնկալութեամբ համաձայնում է նրանց իր գիւղը տանել, բայց կիսաճանապարհին չգիտես ինչու խեղճերին թողնում է անտառում, հեռանում: Նրանք այնտեղ շատ տանջւում են, Պ. սաստիկ հիւանդանում է, վերջը մի կերպ ընկերը գտնում գիւղը, աղատւում են: Պ. բժշկւում է, ընկերոջն էլ վարձատրում են, երկուսն էլ ուսում առնում, լաւ մարդիկ են դառնում:

Արժէր մի կամակորութեան համար այսքան խիստ պատիժ... շինծիւ է, շինծիւ: Եւ շարլոնական:

345. Փամագործի յիշողութիւնները է. Շատրիանից աղատ թարգմ. Շուշանիկ Սաթակնեանի: Հրատ. Ստ. Լիսիցեան:

և ընկ. 1905 թ., Թիֆլիզ: Փոքրագիր 56 եր., զինը 8 կ., 14—16 ու աւելի հասակ ունեցողների համար:

1912 թ. հապովեօնեան ահաւոր պատերազմի էպիզոդներից մէկն է, մի վերին աստիճանի ցնցող նկարագրութիւն մարդկային անպատմելի թշուառութեան:

Շատ արժէ կարդալ:

346. Լեզնոլաներ Յովհ. Թումանեանցի: Հրատ. Ստ. Լիսիցեան և ընկ. Թիֆլիզ, 1904 թ., 31 փքրդ. եր., զինը 15 կ. 10—12 և աւելի հասակ ունեցողների համար:

Այս «Հայ բանաստեղծներ» գեղեցիկ ժողովածուի մէջ առնուած են հեղինակի հետեւեալ սիրուն լեզնոլաները. Շունն ու Կատուն, Ախթամար, Անրախտ վաճառականներ, Անիծած հարսը, Արծիւն ու կաղնին, «Պօղոս ու Պետրոս», Փարուսնա՝ և Լուսաւորչի կանթեղը:

347. Մի պտոյտ Ճապոնեայում՝ իմ յուշերից ու տպաորութիւններից, Հեղինէ Մելիք-Հայկազեանի: Հրատ. Ստ. Լիսիցեան և ընկ. Թիֆլզ. 1905. 192 փքրդ. եր., զինը 40 կ.

Այս գեղեցիկ գրքոյկը իր սիրուն բովանդակութեամբ ու գեղեցիկ պատկերներով իրաւունք ունի մեր ճամպորդական գրութեաների շարքում բարձր տեղ բռնելու: Արիասիրտ օրիորդ ճամբորդը մի ընտիր գրքոյկ է հուշերի իր ազդին՝ մի չքնաղ ժողովրդի ու երկրի հմայիչ բովանդակութեամբ: Որքան որ գրքեր ու յօդուածներ կարդացած լինէք այս երկրի ու մարդկանց մասին, այնուամենայնիւ լարուած ու շաղկապութեամբ կկարդանք մի հայ օրիորդի ստացած տըպաւորութիւնները նուրբ ու նկարէն արտայայտութեամբ:

348. Հէքիաթների աշխարհից: Հէքիաթներ I Դ. Աղա-յեանցի, Հրատ. Ստ. Լիսիցեան և ընկ. 5 պատկերով: Թիֆլիս, 1904. 38 միջակ եր., զինը 15 կ.

Ա. «Գիւլնազ տատի հէքիաթը» իսկապէս մի սիրուն ներածութիւն է Աղայեանցի հէքիաթների: Բ. «Այծատարը» մի խեղճ գեղջկուհի տղայ է լինում և ծնում է այն գիշերը, երբ մի հարուստ վաճառական այդ գիւղակն անցնելիս է լինում: Նա հրեշտակներից լսելով որ իր բաղդը այդ մանկանը պիտի անցնի, վճռում է նրան ոչնչացնել սպանել տայ, բայց ծառան խղճում է խեղճուկի վրայ թողնում է կենդանի: Այժը սնուցանում է որբուկին, սա գտնուում է մի պառաւի ձեռքով, պահուում, մեծանում է և հակառակ նոյն վաճառականի երկրորդ խոստովանքին՝ փոխանակ մահանալու՝ նրան փեսացանում է ու նրա բաղդին էլ տիրանում. իսկ խարդախ վաճառականն

ընկնում է այն հորի մէջ, որ պատրաստել էր տուել Այծատուրի համար:—Մանուկների սիրած հէքիաթներից է:

Գ. «Զանգի—Զրանգին» գոյգ առոյծներն, որ մարդակեր բրոջից փախած Թաթուխին ծառայում ու պաշտպանում են: Թաթուխը նրանց մօրը երկունքի ժամանակ օգնում է և այդ կորիւններին հետն առնում, տանում, մեծացնում է: Թ. ապաւինում է մի ընտանիքի, որ բաղկացած էր գեղերի ձեռքով կուրացած մի ծերունուց ու պառաւից: Թ. Կեանքը վտանգի ենթարկելով գեղերի ձեռքից առաւ բերեց նրանց աչքերը բժշկեց: Ապա առիւծների շնորհիւ մի անգամ էլ աղատուեց մարդակեր քրոջից, մի հարուստ մարդու հանդիպեց, նրա հետ գրազ եկաւ, գրազ տարաւ ու գնաց ամուսնացաւ, երջանկացաւ: Արկածալի, բայց Աղայեանցի լաւագոյն հէքիաթներից է:

Դ. Մանուկ խանը, մի իմաստուն երեխայ է լինում, որ առաջին անգամ իր շնորքը ցոյց է տալիս եղնատիրոջ և իշատիրոջ վէճի ժամանակ: Գիժ եզի տէրը թէն մի քանի անգամ զգուշացնում է իշատիրոջը, սա չլսելն է դնում, եզը խփում է իշին ու նրա վրայ բարձած ձուերը կոտրատում: Մանուկ խանը խորհուրդ էր տալիս եղնատիրոջը համը մնալ դատաւորի առջեւ: Հարցուիտրձի ժամանակ նա այդպէս էլ արաւ, ուստի իշատիրոջ համբերութիւնը կտրելով՝ ասեց դատաւորին որ նա ստում է. չէ որ իրան բողոքել էր, որ էջը մի կողմ քշէ, եզը հարու կը տայ: Այսպիսով ճշմարտութիւնը բացւում է: Միւս դէպքն էլ անհաւատարիմ ծառայի կողմից տիրոջ Թանկագին գոհարը սեպհականացնելն ու Մանուկ խանի իմաստութեամբ վկաների հակառակ ցուցմունքներից բանի էութիւնը երևան հանելն է: Իսկապէս ասած՝ «Մանուկ խանը» հէքիաթ չէ, այլ Սողոման իմաստունին վերաբերեալ նմանօրինակ աւանդութեան պէս մի բան:

349. Հէքիաթների աշխարհից: Հէքիաթներ II Դ. Աղայեանցի: Հրատ. Ստ. Լիսիցեան և ընկ. Թիֆլիս, 1904. 4 պատկերով, 38 եր. գինը 15 կոպ.

Ա. «Եղեգնուհի»։ Թագաւորը ուզում է իր միակ զաւակին ամուսնացնել, իսկ սա շարունակ պատասխանում է որ հօրից ու մօրից ծնած ակջիկ չի առնիլ: Հայրը ճարհատուած՝ դէս ու դէն է ընկնում այդպիսի հարսնացու գտնելու. գտնւում է վերջապէս մի մարդ, որ խորհուրդ է տալիս նրան գնալ եղեգնուտը, մի եղեգ կտրել, ջուրը զցել, նրանից զուրս եկած աննման աղջիկը կը լինի իր օրոնածը: Հէնց այդպէս էլ պատահում է, բայց մինչև թագաւորը տուն կգնար մերկ հարսնացուին հագուստ բերելու, բօշան խեղզում է եղեգնուհուն ու նրա

տեղը բռնում: Թագաժառանգը, թագաւորը զղուանքով են վերարեբրում նրան, իսկ նա խարդախութեամբ եղեգնունու բոլոր կերպարանափոխութիւններն էլ ոչնչացնել ձգտելով՝ աշխատում է նրա տեղը բռնել: Վերջը Եղեգնունին հրաշքով այս ամենը գաղտնիքները բաց է անում, թագաժառանգի հետ մուրազին հասնում, իսկ չար բոշան չարաչար պատժւում է:

Սիրուն հէքիաթ է:

Բ. «Ասլան Բալա»: Թագաւորի որդին, Վուրզը, իր մուրազին հասնելու համար ցանկութիւն ունի վտանգաւոր ճանապարհը բռնելու, հայրն ու Աստղիկ բոյրն ընդգլխմանում են: Վերջինս նրա համար, որ Վուրզին պէտք է ընկերակցէր իր սիրած Արսէնը, Ասլան-բալան, էգ առիւծի ծիծ կերած քաջ երիտասարդը: Բայց երկու քաջ ընկերները իրանց ասածն անում են, գնում 7 դէկրի Անտես Աննման քրոջ առնում՝ ահաւոր կռիւ մղելով այդ հսկաների դէմ: Արսէնն ու Աստղիկն էլ իրար հետ են ամուսնանում ու այսպիսով երկու զոյգն էլ հասնում են իրանց մուրազին:

Այս ընտիր հէքիաթի մէջ ընկերասիրութիւնն է մասնաորապէս շեշտուած:

Գ. «Անտառի մանուկը», որ նաև «պախրատար» է անուանում, եղջերուի ստնտութեամբ մեծցած մանուկ է: Անդաւակ թագաւորին վիճակուած բախտը կատարւում է սրան գտնելով: Նա իր ճակատագրի ցուցմունքով պախրատուրի որդեգրում է և արժանաւոր ժառանգ ունենում:

Մի չքնաղ փոքրիկ հէքիաթ է, փոքրիկ մանուկների համար:

350. Մի անմեղ մարդու տոկալի մանր, եղելութիւն: Վ. Վերիսակի: Թարգմ. Պերճ Պոօշեանց: Հրատ. Ստ. Լիսիցեան և ընկ. Թիֆլիս. 1905. փոքրագիր. 48 եր. գինը 6 կ.

Սոսկալի մահուան ենթարկուած մի անձնատէր բժշկի յիշատակարանն է այս գրքոյկը: 1892 թ. Ռուսիայում պատահած խոլորայի ժամանակ բժիշկը թողնում է իր ընտանիքը և գնում տառապած ժողովրդին ծառայելու, իսկ սա՝ նախապաշարժունքից դեղուած՝ սարսափելի կերպով դանակւոծում է նրան, մինչև այն աստիճան, որ սկսում է նրա թոքերից արիւն հոսել: Մի կողմից անասման անձնուիրութիւն, միւս կողմից գազանային անասման ապերախտութիւն: Խոր վիշտը համակում է ընթերցողի սիրտը:

Յ. Տէր-Միրաքեան

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պետական Դռման.—Առաջին Փլիկսր.—Ապօքե անուանարկել Պետական Դռման, այլ բարոյապես աջակցել նրա կռուին կառավարութեան դեմ.—Լաւնուր պաշտամարտների եւ Պրիսանովի կարծիքը.—Կովկասեան եւ մայկեանքի հարցեր:

Անցած ամսում ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև համաշխարհային ամենամեծ անցքը Պետական Դռմայի բացումն էր: Այնքան դարերի ծով տանջանքներից և հերոսական ջանքերից յետոյ ռուս ժողովուրդը իր ընտրած ներկայացուցիչների ձեռքն է յանձնում ինքնակալ-բիւրօկրատիայի ձեռքից խլած իշխանութիւնը. ժողովուրդի գերիշխանութեան դա առաջին քայլն է: Ապրիլի 27-ի պատմական օրից յետագարձ չկայ, այլ միայն նոր քայլեր դէպ առաջ, մինչև դեմոկրատիայի և սոցիալական արդարութեան վերջնական յաղթանակը: Ապրիլի 27-ին Պետերբուրգում Չմեռային պալատի Գէորգեան գահական դահլիճում, Մայր և Ամուսին Թագուհիների, մեծ իշխանների, Պետական Սորհրդի, Պետական Դռմայի, Կառավարչական Սենատի և կայսրութեան բարձրագոյն պաշտօնեաների ներկայութեամբ Թագաւոր Կայսրը գահի բարձրունքից ղեկնց Պետական Սորհրդին և Պետական Դռմային հետևեալ խօսքերով.

Ամենաբարձրեալ Նախախնամութեամբ ինձ յանձնուած հոգատարութիւնը հայրենիքի բարօրութեան մասին զրդեց ինձ հրաւիրել՝ օրէնսդրական աշխատանքի մէջ աջակցութեան ժողովրդից բնորոշւածներին:

Վստահաւորով դէպի Ռուսաստանի պայծառ ապագան ես ի դէմս ձեր ողջունում եմ այն լաւագոյն մարդկանց, որոնց ես հրամայեցի իմ սիրեցեալ հպատակներին իրանց միջից բնորոշելու:

Դժուար եւ բարդ աշխատանք է դրուած ձեր առջեւ: Հաւատում եմ որ սէքը դէպի հայրենիքը եւ նրան ծառայելու ջերմ ցանկութիւնը կ'ողկուրեն եւ կը միացնեն ձեզ:

Իսկ ես անսասան պիտի պաշտպանեմ ինձանից շնորհուած սահմանումները (установление) ամուր փտահութեամբ որ դուք ձեր բոլոր ոյժերը կը տաք հայրենիքի անձնագործ ծառայութեան—իմ սրտին այնքան մօտ դիւզացիութեան կարիքների պարզաբանելու, ժողովրդի լուսւորութեան եւ նրա բարեկեցութեան զարգացման համար: Յիշելով որ պիտութեան հոգեկան վեհութեան եւ բարօրութեան համար անհրաժեշտ է ոչ մի-

այն ազատութիւնը, անհրաժեշտ է ալ եւ իրաւունքի հիմքի վրայ կարգը: Թող կատարուի իմ ջերմ տենչանքը՝ տեսնել իմ ժողովուրդը բախտաւոր եւ յանձնել իմ Որդուն իբրեւ ժառանգութիւն կուռ, բարեկարգ եւ լուսաւորուած պետութիւն:

Աստուած Թող օրհնի այն աշխատանքները, որ ես միացած Պետական Խորհրդի եւ Պետական Դումայի հետ կատարելու ենք, եւ Թող այսուհետեւ այս օրը լինի օր ուսական երկրի բարոյական վերանորոգութեան, նրա լաւագոյն ոյժերի վերածնունդի:

Երկրպագութեամբ ձեռնարկեցէք աշխատանքին, որի համար ես ձեզ հրաւիրեցի, եւ արդարացրէք ըստ արժանւոյն Թագաւորի եւ Ժողովուրդի փառահռութիւնը: Թող Աստուած օղակական լինի ինձ եւ Ձեզ»:

Ապա պատգամաւորները ժողովրդի ցնծագին աղաղակներով ճանապարհ էին պցում դէպի Վալդիկեան պալատը, որ այսուհետեւ դառնում է ուսական պարլամենտի տունը: Պետական բարտուղար (ստաասեկրետար) Ֆրիշ ժամի 5-ին ճաշից անց բացեց Պետական Դուման: Ապա պատգամաւորները հէնց առաջին բուհարկութեամբ տոմսակներով ընտրեցին ձայների ահագին մեծամասնութեամբ (436-ից 426) Դումայի նախագահ յայտնի փաստաբան և հասարակական գործիչ, նախկին պրոֆեսոր Սերգէյ Անդրէեւիչ Մուրոմցեւիչին *):

Առաջինը, որ բարձրացաւ ուսաց պարլամենտի տրիբունան յայտնի հասարակական գործիչ Իվան Իլյիչ Պետրունկեւիչն էր, մի սարգ որի անունը ծանօթ պէտք է լինի մեր ընթերցողներին դեռ հին ընթերցողների տիրապետութեան ժամանակ: Առաջին ցանկութիւնը որ ժողովուրդի ներկայացուցչութիւնը արտայայտեց դա ամսիստիան էր (ներումը):

Ո. Ո. Պետրունկեւիչը.— Պատուի պարտքը, մեր խղճի պարտքը հրամայում է որ մեր առաջին միտքը, մեր առաջին ազատ խօսքը նուիրաբերուած լինի նրանց, որ զոհեցին իրանց ազատութիւնը մեզ բոլորիս թանգ հայրենիքի համար: Երկրում բոլոր բանտերը լեփ լեցուն են: Հազարաւոր ձեռներ պարզում են մեզ յոյսով եւ աղիքանքով, եւ ես կարծում եմ, որ մեր խղճի պարտքը ստիպում է մեզ զործադրել բոլոր ջանքերը, որ տալիս է մեզ մեր դիրքը, որ ազատութիւնը, որ գնում է իր համար Ռուսաստանը, այլեւ ոչ մի զոհ չարժենայ: Մենք խնդրում ենք հաշտութիւն եւ համամայնութիւն: Ես կարծում եմ, պարոններ, որ եթէ այս բոլորիս մենք դեռ չենք դիմիլ այս հարցի քննութեան, ալ կը շօշափենք նրան այն ժամանակ, երբ կը սկսենք պատասխանել Թագաւոր կայս-

*) Օգնականներ ընտրուեցան Գրիգորեւիչ և Իլյա. Դուրգորուկով, Դումայի բարտուղար՝ Իլյա. Շախովսկոյ:

րի զահական ձառին, այնուամենայնիւ այժմ անկարելի է զսպուել չարտա-
յայտելու համար այն բոլոր կուտակուած զգացմունքները, սրտի ձիւը, չա-
սելու համար թէ ազնաւ Ռուսաստանը պահանջում է նրա համար բոլոր
տուժածներին»:

Խանդավառ ծափահարութիւններով պատգամաւորները
հաստատեցին միահամուռ ցանկութիւնը: Ապա Դումայի առա-
ջին նախագահ Ս. Ա. Մուրոմցեվը հաստատ շեշտերով և վեհ
արժանապատուութեամբ արտասանեց լաւ կշռադատուած հե-
տեւալ խօսքերը.

«Գլուխ եմ խոնարհում Պետական Դումայի առաջ: Բաւականաչափ
խօսքեր չեմ գտնում որ արտայայտեմ շնորհակալութիւն այն պատուի հա-
մար, որ ձեզ, պարոններ, հաճելի էր ցոյց տալ ինձ: Սակայն ներկայ ժա-
մանակ—անժամանակ է անհատական զգացմունքների արտայայտութեան հա-
մար: Պետական Դումայի նախագահի ընտրութիւնը հանդիսանում է իբր առա-
ջին քայլ Դուման իբր պետական հաստատութիւն կազմակերպուելու ճանա-
պարհին: Մեծ դործ է կատարուում: Ժողովուրդի կամքը իր արտայայտու-
թիւնն է: Գտնում կանոնաւոր, մշտապէս գործող, անխզելի օրէնքների վրայ
հիմնուած օրէնսդրական հաստատութեան ձեւի մէջ: Մեծ դործը մեզ վրայ
գնում է եւ մեծ արիւնքիւն, կանչում է մեծ աշխատանքի: Յանկանանք
իրար եւ ինքներս մեզ որ մեզ բոլորիս մէջ բաւականաչափ ոյժ լինի մեր
ուսերի վրայ տանելու այն, մեզ ընտրած ժողովուրդի բարօրութեան համար,
հայրենիքի բարօրութեան համար: Թող այս աշխատանքը կատարուի սահ-
մանադրական միապետի արտօնութիւնների պատշաճ յարգանքի վրայ հիմ-
նած եւ Պետական Դումայի իրաւունքների կտաւրեալ իրադորժման հողի
վրայ, իրաւունքների որոնք բոլորում են ժողովրդական ներկայացուցչութեան
իսկական բնոյթից»:

Դումայի նախագահի այս խօսքերի մէջ կարելի էր տես-
նել թէ բիւրօկրատիական սիւրբալիդ՝ տպրիլի 27-ի «հիմնական
օրէնքները», որ պատրաստել էր Դումայի բացման նախընթաց
օրը կառավարութիւնը, յոյս ունենալով այդ թղթի միջոցով
ծեփել ինքնակալ-բիւրօկրատիայի միջնաբերդի պատերում
հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստով բացուած ձեղքը,—անկարող է
կանգնեցնել ժողովրդի ներկայացուցչութեան զրոհը, որից
պէտք է անպայման տապալուի հին շէնքը, չնայած մինիստրը-
ների բոլոր հնարներին և բռնութիւններին: Պատմութիւնը իր
գառաւթիւնը կարդացել է հին բեժիմի գլխին և բիւրօկրա-
տիան անկարող է խեղդել ազատութեան ծնած մանուկը—Դու-
ման, որ պէտք է օրէցօր աճի, զարգանայ, իբրև ազատութեամբ
բեղմնաւորուած մի հսկայ ժողովուրդի սիրոյ պտուղ, չնայած
զառամեալ չար ներքինի—բիւրօկրատիայի բոլոր չարագոր-
ծութիւններին: Մանուկ Դուման ապագայ ունի, որովհետեւ նրա

անուցանողը և պահպանողը ինքը ժողովուրդն է իր անսպառ
ոյժերով:

Ինչպէս անցեալ անգամ ասացինք, չնայած բիւրօկրատիա-
յի բոլոր հնարներին և ծայրայեղ ձախակողմեանների բոյկոտի
սխալ տակտիկային, Դուման այնուամենայնիւ դուրս եկաւ
խիստ ընդգիծադիր—օպպոզիցիօն: Առաջի Դուման կարելի է
համարել մտաւոր և ֆիզիկական աշխատանքի ներկայացուցիչ-
ների ժողով. ինտելիգենցիան, գիւղացիութիւնը և բանուորու-
թիւնն են տոն տալիս այդ Դումային:

Ծիշտ է գրսում կանգնած ծայրայեղ ձախակողմեան ջա-
հիլները սիրում են թեւաւոր խօսքերով և կծու և ոչ միշտ ար-
դարացի բնադատութիւններով վարկարեկ անել ժողովուրդի
ձայնի այլ առաջին կազմակերպուած օրգանը, մոռանալով որ
պարլամենտը վճող գեր երբէք չի կատարում և նա լոկ տրի-
բուն է և հասարակական ոյժերի կազմակերպիչ: Վախկոտու-
թիւն չէ տակտը, ինչպէս և քաջութիւն չէ «գալլագեօզ»-ու-
թիւնը: Առհասարակ այն մարդիկ, որոնք իրանք զէնքը ձեռքին
դուրս չեն գալու դաշտ կամ փողոց՝ կռուելու, արին թափելու,
այլ Տարտարէնի նման չորս պատերի մէջ նստած սուր են շո-
ղացնում, ուրիշներին գրգռւմ չմտածած քայլերի, ասլար-
դիւն արիւնհեղութեան—պէտք է մի քիչ համեստ լինեն ապըս-
տամբական խիզախ ճառեր արտասանելիս, ուրիշների կեանքով
դեմագոգի դափնիներ ձեռք բերելիս: Հաստատակամ վեհութեամբ,
աներկիւղ կռուել ճակատ առ ճակատ, աշխատելով տալ նուազա-
գոյն զոհողութիւններ մեծագոյն նպատակների հասնել—ահա
ցանկալի տակտիկան, և ոչ ոյժերի անհաշիւ վատնում, սեփական
ոյժերի վերգնահատում, գրգռող յոխորտանք, «պրոլետարիատ»-ի
ձեռքով շագանակներ հանել կրակից, ի վառս այս կամ այն
դոկտրինեօր, նեղհայեաց խմբակի: Եւ ոռւսաց Դուման կարո-
ղացաւ պահպանել կռուի մէջ վեհութիւն և տակտ:

Մենք առաջ չենք բերելու այստեղ ժողովրդական տրիբու-
նից արտասանած պատգամաւորների պերճախօս և տաք ճառերը,
որոնք յայտնի են ընթերցողներին լրագրներից, սակայն աւելորդ
չի լինի արձանագրել այստեղ այդ ճառերի ծուծը, կվիխտ-էսսին-
ցիան, որ պարունակւում է գահական ճառի պատասխանի մէջ,
որ հաստատուած էր Դումայից մայիսի 5-ին:

Չերդ կայսերական Մեծութիւն!

Չերդ Մեծութեան հաճելի եղաւ ժողովրդի ներկայացուցիչներին ուղ-
ղած ճառի մէջ յայտնել Չեր վեհականութեան մտախ. պահպանել անսա-
տան սահմանումներ, որոնցով ժողովուրդը կանչուած է իրադործելու օ-

րէնսդրական իշխանութիւնը միացած իր Միապետի հետ: Պետական Դուման Միապետի այդ հանդիսաւոր խոստման մէջ, որ տրուած է ժողովուրդին, տեսնում է խիստ սահմանադրական սկզբունքներին համապատասխան օրէնսդրութեան կարգի ամրապնդման եւ յետագայ զարգացման հաստատուն երաշխիք: Պետական Դուման իր կողմից ջանքեր զործ կը դնի ժողովրդական ներկայացուցչութեան սկզբունքների կատարելագործման համար եւ կը մոցնի: Զերդ Մեծութեան ի հաստատութիւն ժողովրդական ներկայացուցչութեան մասին օրէնք, որ համաձայն միահամուռ արտայայտուող ժողովրդի կամքի, հիմնած կը լինի ընդհանուր ընտրական իրաւունքի վրայ:

Զերդ Կայսերական Մեծութեան կոչը՝ միանալ հայրենիքի օգտի համար աշխատանքում՝ գտնում է կենդանի արձագանք Պետական Դումայի բոլոր անդամների սրտերում: Պետական Դուման, ունենալով իր կազմի մէջ բոլոր դասակարգերի եւ Ռուսաստանում բնակւող բոլոր ազգերի ներկայացուցիչներին, միացած է ընդհանուր ջերմ ձգտումով՝ նորոգել Ռուսաստանը եւ ստեղծել նրա մէջ պետական կարգ, հիմնուած բոլոր դասակարգերի եւ ազգութիւնների խաղաղ համակենցաղի եւ քաղաքացիական ազատութեան հաստատուն հիմքերի վրայ:

Բայց Պետական Դուման իր պարտքն է համարում մատնանիշ անել որ այն պայմանները, որոնց մէջ ապրում է երկիրը, անկարելի են դարձնում երկրի լաւագոյն ոյժերի վերածնութեան ուղղած իսկապէս արդիւնաւոր աշխատանքը:

Երկիրը գիտակցեց որ մեր ամբողջ պետական կեանքի գլխաւոր վերքն է Յարին ժողովրդից բաժանող չինովնիկների ինքնիշխանութիւնը: Եւ համակուած միահողի բռն ձգտումով երկիրը բարձրաձայն ազդարարեց որ կեանքի նորոգումը հնարաւոր է միայն ազատութեան, ինքնօգնութեան եւ իրա ժողովրդի մասնակցութեամբ օրէնսդրական իշխանութիւնը իրագործելու եւ պործադիր իշխանութեանը վերահսկելու հիմունքներով: Զերդ Կ. Մ.-եան հաճելի եղաւ 1905 թ. հոկտ. 15-ի մանիֆեստում դադի բարձրութիւնից համբաւել հաստատուն վճիռ՝ այդ իսկ սկզբունքները ծառայեցնել իբրեւ հիմք ռուսական երկրի վիճակի ապագայ կարգաւորման: Եւ ամբողջ ժողովուրդը հիացման միահամուռ աղաղակով ընդունեց այդ համբաւը:

Սակայն ազատութեան արդէն առաջին օրերը մռայլուեցան ծանր փորձութիւններով, որոնց մէջ երկիրը զահավիժեցին նրանք, որոնք դեռեւս չարունակում էին խափանել ժողովուրդի առջեւ ծանապարհը դէպի Յարը եւ ուռնակոխ անելով Հոկտ. 17-ի բարձրադուր մանիֆեստի բոլոր հիմքերը, ծածկեցին երկիրը անդատաստան մահապատիժների, ջարդերի, զնդակահարութիւնների եւ բանտարկութիւնների խայտառակութեամբ:

Եւ աղմոյնիստրացիայի այդ դործողութիւններից հետքը վերջին ամիսների ընթացքում այնքան խոր նստեց ժողովրդի հոգու մէջ, որ անհնարին է երկրի որեւէ խաղաղացում մինչեւ որ պարզ չլինի ժողովրդի համար

որ այսուհետև չէ թոյատրուած իշխանութիւններին բռնութիւններ գործելու, ծածկուելով Զ. Կ. Մ. անունով, մինչեւ որ բոլոր մինիստրները պատասխանատու չեն լինի ժողովրդական ներկայացուցչութեան առջեւ, եւ դրա համեմատ վերանորոգուած չի լինի աղմինիստրացիան՝ պետական ծառայութեան բոլոր աստիճանների վրայ:

Թագաւոր, միայն ժողովրդի առաջ պատասխանատուութեան տեղափոխումը մինիստրների վրայ կարող է ամբացնել մտքերի մէջ Միապետի կատարեալ անպատասխանատուութեան գաղափարը. միայն Դումայի մեծամասնութեան վստահութիւնը վայելող մինիստրութիւնը կարող է ամբապնդել վստահութիւն դէպի կառավարութիւնը եւ միայն այդպիսի վստահութեան գոյութեամբ հնարաւոր է Պետական Դումայի հանգիստ ու կանոնաւոր աշխատանք: Ասկայն ամենից առաջ պէտք է ազատել Ռուսաստանը այն արտակարգ օրէնքներից—սաստկացրած եւ արտակարգ պաշտպանութեան եւ զինուորական դրութեան—որոնց ծածկոցի տակ առանձնապէս զարգացաւ եւ շարունակուեւ է արտայայտուել անպատասխանատու չինովնիկների ինքնիշխանութիւնը:

Ժողովրդի ընտրեալների առաջ աղմինիստրացիայի պատասխանատուութեան սկզբունքի արմատացման հետ միասին Պ. Դ. արգասաւոր գործունէութեան համար անհրաժեշտ է որոշակի անցկացնել իսկական ժողովրդական ներկայացուցչութեան հիմնական սկզբունքը, որ կայանում է նշանում որ միայն Միապետի միութիւնը ժողովրդի հետ օրէնսդրական իշխանութեան աղբիւր է հանդիսանում: Այդ պատճառով բոլոր միջնորդները բարձրագոյն իշխանութեան եւ ժողովուրդի միջեւ պէտք է հետադուած լինեն: Նմանապէս չի կարող լինել օրէնսդրութեան այնպիսի մաս, որ ընդմիշտ փակուած լինի Միապետի հետ միացած ժողովրդական ներկայացուցչական ազատ վերաքննութեան առջեւ: Պ. Դ. իր խղճի պարտքն է համարում յայտնել Զ. Կ. Մ. ժողովուրդի անունից որ ամբողջ ժողովուրդը ճշմարիտ ուժով եւ ոգևորութեամբ, ճշմարիտ հաւատով դէպի հայրենիքի մերձաւոր առաջադիմութիւնը կը կատարի կեանքի նորոգութեան շինարար գործը, երբ նրա եւ դահի միջեւ կանգնած չի լինի նշանակովի աստիճանաւորներից եւ ազգաբնակչութեան բարձր դասակարգերից ընտրուածներից կազմուած Պետական Խորհուրդը, երբ հարկերի (НАЛОГЪ) եւ տուրքերի (ПОДАТЬ) սահմանումը եւ պահանջումը ենթարկուած կը լինի ժող. ներկայացուցչութեան կազմին, եւ երբ ոչ մի յատուկ օրէնքներով չի դնուի սահման ժող. ներկ. օրէնսդրական ձեռնհասութեան: Պ. Դ. նմանապէս համարում է ժողովրդի կենսական շահերի հետ անընդունելի որ ազգաբնակչութեան վրայ դրամական որեւէ ծանրութիւն դնող օրինապիմ, քանի նա ընդունուած է Դումայի կողմից, փոփոխութեան ենթարկուի մի հաստատութեան կողմից, որ չի ներկայացնում իրանից հարկատու մասնա:

Պ. Դ. ժողովուրդից իր վրայ որոշակի դրամ տարտքը կատարելով առաջիկայ օրէնսդրական գործունէութեան շրջանում համարում է անյետա-

ձգելի անհրաժեշտ ապահովել երկիրը միշտ օրէնքով—անձի անձեռնմխելի-
ութեան, խղճիի ազատութեան, խօսքի եւ մամուլի ազատութեան, միու-
թեանների, ժողովների եւ գործադուլների ազատութեան մասին, համոզուած
այն բանում որ առանց այդ արդէն հոկտ. 17-ի մանիֆեստով գրուած քա-
ղաքները միշտ սահմանաւորման եւ խիստ կիրառման, հասարակական
յարաբերութիւնների ոչ մի բնօրում իրագործելի չէ: Գուման նմանապէս
անհրաժեշտ է համարում ապահովել քաղաքացիների համար իրաւունք ա-
զերսագրեթով դիմելու ժող. ներկայացուցչութեան:

Պ. Գ. ապա չոււմ է անխուսափելի համոզմունքից որ իրաւունքի
վրայ հիմնուած ոչ ազատութիւնը, ոչ կարգը կարող են հաստատօրէն ամ-
րացուել առանց որ սահմանուի օրէնքի առաջ առանց բացառութեան բո-
լոր քաղաքացիների հաւասարութեան բնականութիւնը սկզբունքը: Ուստի Պ. Գ.
կը մշակի օրէնք՝ իրաւունքների մէջ բոլոր քաղաքացիների լիակատար
հաւասարեցման մասին, վերացնելով հանդերձ բոլոր դասային, ազգային,
կրօնային կամ սեռային սահմանափակումները եւ առանձնաշնորհումները:
Զգուշնել ազատել երկիրը նրան ալմիխտրատիւ խնամակալութեան կաշ-
կանդով կապանքներից եւ քաղաքացիների ազատութեան սահմանափակու-
մը յանձնելով միմիայն անկախ դատաստանական իշխանութեան, Պ. Գ.
սակայն անձողատրելի է համարում նոյնիսկ դատաստանական վճռով մա-
հուան պատժի գործադրութիւնը: Մահուան պատիժը երբէք եւ ոչ մի պայ-
մաններում չը կարող նշանակուած լինել: Պ. Գ. իրան իրաւացի է համա-
րել ազգարարել որ ամբողջ ազգաբնակչութեան միահամուռ ձգտումների
արտայայտիչ կը լինի այն օրը, երբ կը սահմանի օրէնք ընդմիշտ վերա-
ցընելու մահուան պատիժը: Այդ օրէնքի նախատեսութեամբ երկիրը սպասում
է որ այժմ եւ եւ Ձեր, Թագաւոր, իշխանութեամբ դադարեցնէք բոլոր մա-
հուան դատավճիռների գործադրութիւնները:

Գիւղացիական ազգաբնակչութեան կարիքների պարզաբանութիւնը եւ
համապատասխան օրէնսդրական միջոցների բնութեւնը կը կազմէ Պ. Գ. մեր-
ձադոյն խնդիրները: Երկրի ամենաբազմամարդ մասը—աշխատաւոր պիւ-
ղացիութիւնը անհամբեր սպասում է իր սուր հոգային կարիքի զոհացումը,
եւ առաջին ոռոսական Պ. Գ. կատարած չէր լինի իր պարտքը, եթէ նա
չմշակէր օրէնք այդ հանապազօրեայ պահանջի բաւարարութիւն տալու մա-
սին, այդ առարկայի համար յատկացնելով զանձարանի, ուղէների (Թագա-
ւորական տան), կաթինետային, խմորային, եկեղեցական եւ պարտադիր
կերպով տարա բաժանելով մասնաւոր սեփականատէրերի հոգերը:

Պ. Գ. նմանապէս անհրաժեշտ է համարում մշակել գիւղացիների
հաւասարաբարութիւնները հաստատող եւ նրանց կամայականութեան
եւ խնամակալութեան ճշունդ վերացնող օրէնքներ: Պ. Գ. գտնում է նոյն-
քան անյետաձգելի բաւարարութիւն տալ բանուոր դասակարգի կարիքնե-
րին վարձու աշխատողքը պաշտպանող զէնսորական միջոցներով: Այդ
ճանապարհի վրայ առաջին քայլը պէտք է լինի վարձու բանուորներին ի-

բանց նիւթական ու հոգեկան բարօրութիւնը բարձրացնելու նպատակով կազմակերպման եւ ինքնօգնութեան ազատութեան տպահովում աշխատանքի բոլոր ճիւղերում:

Պ. Դ. նմանապէս իր պարտքը կը համարի գործադրել բոլոր ջանքերը բարձրացնելու համար ժողովուրդի լուսաւորութիւնը եւ ամենից առաջ կը հոգայ ընդհանուր անվճար ուսուցման օրէնքի մշակութեան մասին:

Այս միջոցների հետ զուգընթացաբար Դ-ու ման առանձին ուշք կը դարձնի հարկային ծանրութեան արդար բաժանման վրայ, որ այժմ անիրաւացիօրէն ընկած է ազգաբնակչութեան աւելի աղքատ դասակարգերի վրայ եւ պետական աղբիւրների նպատակայարմար գործադրութեան վրայ:

Ոչ պակաս էական օրէնսդիր աշխատանք կը լինի տեղային կառավարման եւ ինքնավարութեան վերակազմութիւնը, զրաւելով հաւասար մասնակցութեան վերջինում բոլոր ազգաբնակչութիւնը ընդհանուր ընտրական իրաւունքների սկզբունքերով: Յիշելով այն ծանր բեռը որ ժողովուրդը կրում է Ջերդ Մեծութեան զօրքի եւ նաւատորմի մէջ, Պ. Դ. կը հոգայ զօրքի եւ նաւատորմի մէջ արդարութեան եւ իրաւունքի սկզբունքների ամրացման մասին:

Պ. Դ. վերջապէս անհրաժեշտ է համարում ի թիւս իր անյետաձգելի խնդիրների մատնանիշ անել նաեւ առանձին ազգութիւնների վաղուց հասունացած պահանջների հարցի լուծման մասին: Ռուսաստանը ներկայացնում է բազմազան ցեղերով եւ ազգութիւններով բնակուած մի պետութիւն: Այդ բոլոր ցեղերի եւ ազգութիւնների հոգեկան միացումը հնարաւոր է միայն երբ զոհացում տրուի նրացից իւրաքանչիւրի պահանջին՝ պահպանել եւ զարգացնել ինքնակերպութիւն կենցաղի առանձին մասերում: Պ. Դ. հոգ կը տանի այդ արդարացի կարիքների լայն բաւարարութիւն տալու:

Ջերդ կայսերական Մեծութիւն! մեր ամեն աշխատանքի նախադրան կանգնած է մի հարց, որ յուզում է ամբողջ ժողովրդի հոգին, որ յուզում է մեզ, ժողովրդի ընտրեալներին, որ զրկում է մեզ հնարաւորութիւնից հանգիստ սկսել մեր օրէնսդրական գործունէութեան առաջին նիստը: Պ. Դ-ի պատերում հնչած առաջին խօսքը, որ համակրութեան ազադակներով ընդունուեց—ամփոփա (ներում) խօսքն էր: Երկիրը ծարաւի է ներման—տարածուած քրէական օրէնքով նախատեսուած բոլոր գործողութիւնների վրայ, որոնք բղիւնում են կրօնական եւ քաղաքական շարժառիթներից, ինչպէս եւ բոլոր իրաւախախտումների վրայ:

Կան ժողովրդի խղճի պահանջներ, որ չի կարելի մերժել, որոնց կատարման մէջ չի կարելի դանդաղացնել: Թագաւոր, Դ-ու ման սպասում է ձեզնից կատարեալ քաղաքական ներում, իբրեւ առաջին զրաւական փոխադարձ հասկացման եւ փոխադարձ համաձայնութեան Յարի եւ ժողովրդի մէջ:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը Դ-ու ման լաւ հասկանալով իր կոչման բարձրութիւնը արիութեամբ կարողացել է Յուլիս, 1906.

արտայայտել ժողովրդի պահանջները, միանգամայն անտես առնելով «հիմնական օրէնքները» դրած սահմանները:

Մայիսի 13-ին Պ. Դուժայում ասաջին մինիստր Գորեմըկինը կարգաց մինիստրական պատասխանը Պետական Դուժայի այդ դիմումի առիթով: Մինիստրների խորհրդի այդ դեկլարացիան ցոյց է տալիս որ ռուս բիւրօկրատիան ոչինչ չէր ժողացել հնից և ոչինչ նոր բան չէր սովորել: Թագնուելով «հիմնական օրէնքները» յետևում մինիստրութիւնը մերժողական պատասխան էր տալիս բոլոր յարուցած հարցերի նկատմամբ: Դա մի ժարտակոչ էր ուղղած ժողովրդի ներկայացուցիչներին: Այնքան սովորական և ծամծամած են մինիստրական բոլոր առարկութիւնները որ այստեղ առաջ բերել մենք աւելորդ ենք համարում: Անկարող ենք լքցնել մեր տեսութեան էջերը նաև Նաբոկովի, Բոգիչիվի, Անիկինի, Լիդնիցկու, Ալադինի, Կոկոչկինի, Կովալսկու և միւսների փայլուն ճառերի քաղուածքներով, որոնց մէջ խայտառակութեան սիւնին մեխուեցաւ ամբողջ մինիստրութիւնը: Սակայն չենք կարող առաջ չբերել Դուժայի ընդունած ընթացիկ գործերին անցնելու ֆորմուլը.

«Նկատելով մինիստրների խորհրդի նախագահի ունկնդրած յայտարարութեան մէջ վճռողական յայտմունք այն մասին որ կառավարութիւնը բոլորովին չի ուզում բաւարարութիւն տալ ժողովրդական պահանջներին և հողի, իրաւունքների և ազատութեան սպասելիքներին, որ Պետական Դուժան ձեւակերպել էր իր պատասխան—դիմումի մէջ զահական ճառի առիթով և առանց որոնց բաւարարութեան անկարելի են երկրի անդորրութիւնը և ժողովրդական ներկայացուցչութեան արդիւնաւոր աշխատանքը.

Գտնելով որ ժողովրդական պահանջների զոհացման մերժումով կառավարութիւնը երեւան է հանում բացարձակ արհամարհանք դէպի ժողովուրդի իսկական շահերը և բացարձակ չկամութիւն ազատել նոր ցնցումներից երկիրը, որ տանջուած է արքատութիւնից, իրաւազրկութիւնից և իշխանութիւնների անպատիժ կամայականութեան շարունակուող տիրապետութիւնից.

Արտայայտելով երկրի դիմաց կատարեալ անվստահութիւն ժողովրդական ներկայացուցչութեան առաջ անպատասխանատու մինիստրութեան. և պետութեան խաղաղացման և ժող. ներկայացուցչութեան արդիւնաւոր աշխատանքի ամենաանհրաժեշտ պայման համարելով ներկայ մինիստրութեան անյապաղ հրաժարումը և նրա փոխանակումը Պ. Դ. վոտահութիւնը վայելող մինիստրութեամբ,—Պ. Դ. անցնում է հերթական հարցերին»:

Այդպէս, ուրեմն, տեղի ունեցաւ առաջին ընդհարումը Դուժայի և կառավարութեան մէջ: Պետական Խորհրդի, ինչպէս և անլեզալ «աստղային պալատի» գործունէութեան մա-

սին բացասականից բացի, ի հարկէ, ոչինչ բան ասել չենք կարող, ուստի լաւագոյնն է անտես առնել դրանց...

Հետաքրքրական է արձանագրել Պ. Դումայում գտնուող բանուոր պատգամաւորներ ժանիֆեստը ուղղած. Ռուսաստանի բոլոր բանուորներին, որից բերում ենք հետեւեալ կտորը.

Ընկեր-բանուորներ! Դուք այժմ բոլորդ տեսնում էք, որ ժողովրդին օգնել Դուման չի կարող, քանի որ կառավարութիւնը կարող է զրկել նրան ժողովրդական իսկական ներկայացուցչութեան բոլոր իրաւունքներէ: Դուք այժմ նկատում էք, որ Դումայի բոլոր բարի ձեռնարկութիւնները ու ձգտումները հանդիպում են կառավարութեան ինքնիշխանութեան ու խորտակում: Կառավարչական իշխանութիւնը տիրապետում է ամենահագին հողային հարստութիւններին, նա օգուտ է քաղում մեր ընդհանուր իրաւազրկութիւնից և ամեն տեսակ բացառիկ օրէնքներով պահում է բանուորներին ու զիւղացիներին ստորացման ու կապանքների մէջ: Այդ մարդիկ՝ աղուականները, չինօնիկները, բարձր հոգեւորականութիւնը, իրանց ձեռքերում են պահում պետութեան ամբողջ իշխանութիւնը և Ռուսաստանին չեն թողնում ոչ մի քայլ անել դէպ առաջ, ազատութեան առաջխաղացութեան մէջ. իրաւագուրկ Դուման չէ, որ չինօնիկական կառավարութեան ժամանակ կարող կը լինի իրազործել ժողովրդի բոլոր պահանջները, այլ միայն ընդհանուր, ուղղակի, հաւասար և դադարի ընտրողական իրաւունքով առանց, կրօնի, ազգութեան և սեռի խտրութեան հիման վրայ ընտրուած իրազօր հիմնադիր ժողովը: Աշխատել այդ հիմնադիր ժողովին յանձնել տալ ամբողջ իշխանութիւնը—այդ է բոլոր քաղաքացիներին առաջնակարգ պարտականութիւնը ներկայումս, և մենք բանուոր պատգամաւորներս եռանդուն կերպով կը ձգտենք, որպէսզի Դուման նախապատրաստէ հողը մի այդպիսի հիմնադիր ժողով գումարելու համար:

Իսկ դուք, բանուոր—ընկերներ, պէտք է հէնց այժմից պատրաստուէք օգնելու Դումային կառավարութեան հետ ունեցած իր ընդհարումների ժամանակ և պաշտպանէք ձեր շահերն ու իրաւունքները: Պտացրէք ձեր շարքերը, ընկերներ, և բացատրեցէք անգլխակից մասսաներին Դումայի կառավարութեան հետ ընդհարուելու նշանակութիւնը, կազմակերպուեցէք, միացրէք ձեր ոյժերը, նրանք հարկաւորուելու են: Բայց, կազմակերպուելով և միանալով, անձնատուր մի լինէք ոչ ոքի պրօվօկացիային, անտեղի կերպով դատ-դատ ընդհարումներ մի ստեղծէք իշխանութիւնների հետ, անտեղի կերպով առիթ միք տալ պրօլետարական արիւնը թափելու: Ներկայ մօմենտում ամենից աւելի անհրաժեշտ է, որ ամբողջ Ռուսաստանը, սկսած քոքերից մինչև մեծը, արտասանէ իր խօսքը, իր կարծիքը Դումայի և կառավարութեան մէջ կատարուող ընդհարման մասին: Արտայայտեցէք ուրեմն ձեր անկեղծ կարծիքը, ընկեր բանուորներ, զրաւոր որոշումներ ու վճիռներ կայացրէք զիւղական ու հասարակական ժողովներում և ուղարկեցէք նրանց ձեր պատգամաւորներին: Այդ բանը մեզ համար յենարան կը դառնայ, բանուոր-ընկերներ, կառավարութեան դէմ մղած մեր կռոււմ, այն կառավարութեան դէմ, որ ոչինչ չի ուղում տալ զիւղացիներին ու բանուորներին: Կէցցէ՛ բանուորական դասակարգի միութիւնը, կէցցէ՛ նրա հետ միասին և ժողովրդի ազատութիւնը:

Ի դէպ կը լինի այստեղ բերել և յայտնի սոցիալ-դեմո-

կրատ Պիկանովի կարծիքը, որ տպուած էր Курьеръ լրագրի մէջ.

«Ընկեր բանուորներ! Ձեզ եմ ես դիմում այս տողերով մի այնպիսի մօմենտում, որից աւելի կարեւորը չէ եղել վերջին ժամանակներս մեր հայրենիքի կեանքի մէջ: Կառավարութիւնը իր դեկավար մինիստր Գօրեմիկինի միջոցով մերժումով պատասխանեց Պետական Դումայի բոլոր պահանջներին: Նա ամիստիա չէ տալիս այն մարդկանց, որոնց ինքը յանցաւոր է յայտարարել այն պատճառով, որ նրանք մարտնչում էին ազատութեան համար, ոչ էլ հող է տալիս այն գիւղացիութեանը, որն իր շնորհիւ մուրացկանութեան է հասել: Ի՞նչ անենք: Ահա այն հարցը, որը դուք ձեր սեփական գործի օգտի համար, մեր ամբողջ հայրենիքի օգտի համար պէտք է մտածէք, կշռադատէք բոլորովին սառնասիրտ կերպով, չնայելով, որ ձեր սրտերում բորբոքւում է արդար զայրոյթի հուրը: Դուք պարտաւոր էք խուսափել այնպիսի սխալներից, որոնք կարող են պատճառել խոր, գուցէ և անուղղելի փրաս մեր ամբողջ շարժմանը:

Անձնատուր միք լինիլ պրօվօկացիայի! Կառավարութեան ոյժը պակասում է օրէցօր, որովհետեւ օրէցօր մեր ժողովուրդը աւելի ու աւելի է պարզ կերպով դիտակցում, որ նա կառավարութիւնից ոչինչ չէ կարող սպասել, բայց եթէ նորանոր ճնշումներ, Կառավարութիւնը տեսնում է այդ և ուզում է ձեզ կոխ յայտարարել, քանի որ իր ոյժը ու ամբողջութեամբ դեռ աւելի է ձերնից: Միք խաբուիլ պրօվօկացիայով, միք յափշտակուիլ անկեղծ, բայց անխոհեմ մարդկանց ճառերով, որոնք պատրաստ են ձեզ զենքի կոչ անելու: Կռուի դաշտ նետուել այժմ՝ նշանակում է չարաչար պարտութիւն կրել: Բայց դա դեռ բոլորը չէ: Մեր կառավարութիւնը, որ կազմակերպում է սև հարիւրակային ջարդեր և անշեղ կերպով ճնշում է մտքի ազատութեան ամեն մի արտայայտութիւնը, չէ արգելում ամենախիստ կրտիկայի ենթարկել Պետական Դուման: Ի՞նչպէս էք դուք կարծում, ի՞նչու է նա այդպէս վարւում: Որովհետեւ նա ուզում է ձեզ բեռնակցիայի հաւաք գործիք դարձնել: Յեղափոխականները յարձակւում են Պետական Դումայի վրայ—ասում է ինքն իրան Գօրեմիկինը—դա շատ լաւ բան է այժմ, երբ մեր մերժումը՝ կատարելու Պետական Դումայի պահանջները, ընդհարում պէտք է առաջացնի մեր ու նրա մէջ: Որքան աւելի զարկաբեկ լինի Դուման ժողովրդի աչքում, այնքան նա աւելի թոյլ կերպով կը պաշտպանէ նրան և աւելի հեշտութեամբ կարելի է փակել նրա բերանը, իսկ եթէ հարկաւոր լինի, մինչև անգամ բոլորովին ցրել նրան: Իսկ յեղափոխականներին ես կը սանձահարեմ գնդակացիներին միջոցով: Ընկեր-բանուորներ, դուք անպատճառ պէտք է խախտէք պ. Գօրեմիկինի այդ ծրագիրը: Միք շփոթուիլ նրանով, որ Դումայում դերիշխում են բուրժուական կուսակցութիւնները: Ոչ թէ նրա համար է ատում պ. Գօրեմիկինը Դումային, որ նրա մէջ գերակշռում է բուրժուակիւն, այլ այն պատճառով, որ նրա մէջ գեղապետը բուրժուակիւն պահանջում է ազատութիւն ամենքի համար և հող գիւղացիութեան համար: Բուրժուակիւնայի դէմ չէ ուղղել Գօրեմիկինը իր մերժումը, այլ ամբողջ ժողովուրդի դէմ: Եւ ամբողջ ժողովուրդն էլ պէտք է հարկապէս Գօրեմիկինին ափսոսալ այդ մերժման համար: Ամբողջ ժողովուրդը միահամուռ ոյժերով պէ՛տք է պատգապիւ Դուման: Ամեն մի տատանում այդ դէպքում անբաժան կը լինէր մեր ժողովուրդին. նա ցեյց կը տար, որ նա դեռ ևս չէ բմբռնել թէ ինչի մէջ է կայանում ներկայ ժամանակ ամենամահաճեղատ քաղաքական խնդիրը: Մօցիալիզմի աջող կռուի համար հարկաւոր է քաղաքական ազատութիւն:

Իսկ որպէսզի ունենանք քաղաքական ազատութիւն, դրա համար անհրաժեշտ է, որ մենք խանգարենք մեր ընկերօն կուսակցութեան որոգայթները:

Վայ ձեզ, վայ ամբողջ երկրին, եթէ դուք չէք կենտրոնացնի դրա վրայ ձեր բոլոր ջանքերը, ձեր բոլոր ուշադրութիւնը:

Բէական օգուտ կը քաղէ ձեր օրհասական սխալներից և սարսափելի հարուած կը տայ ազատութեան գործին: Միք զարմանալ, որ մենք դիմում ենք ձեզ այս կոչով: Արդէն 80 թուականներից սկսած մենք նախագուշակում էինք ձեր հանդէս գալը պատմական բեմի վրայ և սպասում էինք նրան այնպէս, ինչպէս որ հաւատացեալ հրէաները Մեսսիային են սպասում: Մենք կրկնում էինք շարունակ, որ ազատագրական շարժումը կը յաղթանակէ մեզանում իբրև բանուոր դասակարգի շարժում, կամ ամենևին չի յաղթանակի: Եւ այժմ, երբ անցքերը արդարացնում են մեր ակնկալութիւնը, այժմ, երբ շնորհիւ բանուորների հերոսութեան մեր ազատագրական շարժումը արդէն հեռու չէ յաղթանակից, մենք չենք կարող լռել, քայքայ մենք մեզ պարտաւոր ենք համարում մատնացոյց անել այն քաղաքական թակարդի վրայ, որի մէջ է ուղում ձեզ գրաւել ընկերան: Լիովին ձեզ նուիրուած Գ. Պիլսոնով:

Մայիսի 13-ի կոնֆլիկտից յետոյ, չնայած որ մինիստրները լսեցին ժողովրդի ներկայացուցիչների կողմից «դուրս» խօսքը, նրանք շարունակում են յաճախել Դուման, ընդունել հարցապնդումներ, պատասխանել կամ խոստանալ տեղեկութիւններ ստանալուց յետոյ տալ հարցապնդումների դիմաց բացադրութիւններ: Իսկ Դուման շարունակում է սահմանադրական ֆուկցիաներ կատարել. մշակում է ազրարային, անձի անձեռնածխելութեան, մահուան պատժի վերացման և այլ հարցերը, միշտ առիթից օգտուելով բանակուռի բռնած մինիստրութիւնը ջախջախում, մերկացնում նրա մտաւոր—բարոյական ամբողջ անանկութիւնը մեծ աջողութեամբ:

Այդ է երկրի գրութիւնը, որ մասամբ բնորոշում է պատգամաւոր Ալադիին հետևեալ խօսքերով. «Ինչ հարկ կայ երկար ու բարակ մտածել օրինագծերի ընդարձակման հարցի մասին քանի որ միևնոյն է ոչինչ չի դուրս գալ մինչև որ չի փոխուիլ ոյժերի իրական յարաբերութիւնը Դումայի պատերից դուրս: Այժմ ոյժը, այսինքն թնդանութները, գնդակացիրները և զօրքը մինիստրների կողմն է—ահա թէ ինչու նրանք գալիս են այստեղ, բանի տեղ չգնելով մեր անվստահութեան ուրոշումը: Մենք պէտք է սպասենք մինչև որ ժողովուրդի զայրոյթը աճելով հզօր ոյժ չի դառնալ, որ կը ստիպի մինիստրներին կորչել Դումայից»: Եւ Դումայի բարոյական ոյժը դըրսում այնքան աճում է որ մինիստրների հեռանալը անխուսափելի է դառնում...

—Մեր Կովկասի ներքին կեանքում քիչ բան է փոխուել ղէպիլաւը, և դա հասկանալի է, քանի ղեւ շարունակուած է հին բիւրօկրատիական ըէժիմը, որ նպաստաւոր հող է գտնուած իր զազրելի արարքների համար մեր անկուտուրական, կիսավայրենի, ղեռքոչուորութիւնը պահպանող կենցաղում, ուր կրօնական ֆանատիկոսութիւնը և ազգայնական կռիւները աւելի ևս խճճում են հասարակական-քաղաքական հարցերը: Կրկնութիւն կլինէր նորից ասել այն, ինչ ասել ենք այդ հարցերի մասին նոյն այս էջերում. հայ-թուրք ընդհարումների մէջ մեր տեսակէտը կառավարութեան բռնած դիրքի մասին, ապա տէրրիտորիալ աւտօնօմիայի, ֆեդերացիայի, ազգային ինքնորոշման, մահմեդականների միացնող կրօնական շաղախի մասին յայտնել ենք ղեւ շատ առաջ (տես 1905 թ. Մուրճի №№):

Աւտօնօմիատական-տէրրիտորիալ ցնորքներին վրացիներին մէջ հարուած տուեցին սոցիալ-դեմոկրատները իրանց վերջին ընտրութիւններով, պանիսլամիզմի հարուածը կախուած կը լինի թուրք, քուրդ, պարսիկ, լեզգի և այլ ցեղերի կուտուրական-ազգային զարգացման աստիճանից: Իսկ այդ էվօլյուցիան անհրաժեշտօրէն պէտք է զարգանայ հէնց որ ազատ սահմանադրական ըէժիմը իրագործուի մեր կեանքում: Ազգային ինքնորոշումը կը տայ ամենամեծ հարուած ըէակցիօն պանիսլամիզմին: Թէ թուրքերի մէջ կուտուրական զարթոնումը ֆիկցիալ է՝ այդ երևում է նրանց մէջ վերջին տարիներում մեծ ծաւալ ստացած մամուլից. Մի «Մուլա-Նասրէդինի» պէս թերթ սկի հայերս էլ չունենք, թէև պարծենում ենք մեր կուտուրայով և «ինտելիգենտ» ոյժերով... Մենք յետ ենք գնում խաղաղ կուտուրական զարգացման մէջ...

Մեր տեսակէտը «ազգային—եկեղեցական» խնդիրներին մասին ևս յայտնի է...

Նորութեան ընոյթ ունէր Վեհափառ Կաթողիկոսի մայիսի 10-ի կոնդակը, որով իրաւունք էր տալիս ժողովրդին «թեմակալ առաջնորդների, յաջորդների, գործակալների և հոգևոր վարչական հաստատութեանց պաշտօնեաների ընտրութեան իրաւունքը, որից յետոյ ընտրեալները կը հրաւիրուեն իրանց պաշտօնին պետութեան կողմից սահմանուած օրինական ճանապարհով»: Ընտրութիւնը առայժմ պէտք է լինի «կաթողիկոսական ընտրութեան եղանակով—ընդհանուր և անմիջական ձայնաւորութեամբ»:

Արդեօք մի բան կը փոխուի այդ կոնդակով: Մենք թերահաւատ ենք հետեանքների նկատմամբ, որովհետև անա ինքը Վեհափառ Կաթողիկոսն էլ ազգի միաձայն քուէով ընտրուած է,

սակայն միմիայն այդ բանով ոչինչ չը փոխուեց մեր իրականութեան մէջ դէպի լաւը: Մի թէ մեր ազգային—եկեղեցական բուրձը գործերի ղեկավարութիւնը յանձնելով ընտրուած հոգևորականներ ինքնիշխանութեան, քահանայքին մենք դրանով երաշխաւորում ենք ժողովրդի իրական մասնակցութիւնը դպրոցական-կալուածական և այլ հարցերում, մի թէ մենք պատահականութիւնից և անկերպարան քառասային վիճակից հանում ենք մեր հաստատութիւնները: Ո՞վ պէտք է գործադրի թղթի վրայ շարած յօդուածներն ու պրակները, ի՞նչ մարմիններ կան դրա համար: Ինչ, լոկ այդպիսի կոնդակներով դարմանա՞լիս եր ցաւերին միամտութիւն է, և մենք կրկնում ենք այն, ինչ ասել ենք 1894 թուականին, ինչ կրկնում ենք այժմ՝ աւելի հաւատացած նրա իրապօրծման հնարաւորութեան մէջ (մեր անցեալ տեսութիւնը ապ. 22-ին): Քառսայից կամայականութիւն, կղերական քահանայքից՝ կարճամիտ թայֆայական դիկտատուրաւ ահա մեր «ազգային գործերի» ներկայ վիճակը, որ կարելի է բարեփոխել միայն և միայն խելացի, պրոգրեսիւ, կուլտուրականութիւնը ապահովող ժողովրդավար սկզբունքներով: Ազատ, գիտակցական ինքնորոշում և ոչ զանազան դիկտատուրաներ. մեզ ոչ տիրաններ են հարկաւոր, ոչ էլ ամբոխի ստոր ինստինկտներն և ըռպէի տրամադրութիւնը շահագործող դեմագոյներ, որոնց հաճոյանում են միշտ ոյժի կողմը թեքուող մեր կղերականները. թող կորչեն տիրաններն էլ դեմագոյներն էլ, և առաջ գան իսկական դեմոկրատները, որոնք ոչ մի պայմանում, ոչ մի դէպքում չեն դաւաճանում ազատութեան սկզբունքներին:—Հրաւիրէք պատգամաւորական ժողով, ստեղծէք սահմանադրական մարմիններ, որոնցից կախում կ'ունենան գործադիր մարմինները. այն ժամանակ կը հաւատանք թէ վերջ է դնում մեր կեանքի մէջ տիրող քառսային և կամայականութեան: Իսկ միմիայն պաշտօնականների ընտրութեամբ վէրքը չի ըլլալ:

Լ. Ս.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պարամենսարիզմը եւ հասարակական էվոլիւցիա:—Ընտրողական բեժորմը Աւստրիայում:—Փրանսիական պարամենսի նոր կազմը:

Անցեալ անգամ, անգլո-թրքական ընդհարման մասին խօսելիս, մենք ցոյց տուինք թէ ինչպէս Անգլիան գիտէ ոյժ դործադրել այն դէպքում, երբ մազաչափ շօշափուած են իր շահերը: Սուլթանի բեթիմը իսկոյն հասկացաւ որ հանաք չի անում Ջօն Բուլը, ուստի կատարեց նրա բոլոր պահանջները:—Ոյժը՝ իրաւունք է մեր դարում, շահը՝ գործունէութեան շարժառիթ: Եւ կեանքի անսանտիմենտալ սոսկ օրէնքը շատ լաւ է հասկացել մարդկութեան այդ առողջամիտ, եռանդուն, հաստատակամ եւ հաւասարակշռուած զաւակ անլոսաքսը, որի թէ դրսի և թէ ներսի գործերը ընթանում են կոկ, սահուն, միշտ դէպ առաջ յաղթական թափով: Անգլոսաքսն էր որ կարողացաւ դուրս գալ այն կախարդական շրջանից, որի մէջ դարերի ընթացքով՝ գտնուած էին աշխարհակալ պետութիւնները—եգիպտական, բաբելոնեան, պարսկական բռնակալութիւններից սկսած մինչև յունական հանրապետութիւնները, հռոմէական կայսրութիւնը, որոնք միանիծուած շրջանից երջէք դուրս չգալով—տիրանների ձեռքից անցնում էին դեմագոգների կամ անարխիայի ձեռքը և ընդհակառակը: Միայն հանճարեղ անգլոսաքսը լուծեց դարաւոր այդ առեղծուածը և պետական կեանքը հանեց վերեւ յիշած պտուտակից և դուրս բերաւ ազատութեան լայն ճանապարհը, որը ապահով է թէ տիրաններից և թէ դեմագոգներից—ժողովրդի համահաւասարապէս թշնամի երկու տիպերից: Թէ ի՞նչ միջոցով այսպէս դիւրութեամբ լուծուեց այդ հարցը՝ երեւի գիտէ ընթերցողը. պարլամենտ, ժողովրդական ներկայացուցչութիւն—ահա գաղտնիքը, որ անծանօթ էր ոչ միայն հին հասարակութիւններին, այլև Յամաքային Եւրոպային մինչև անցեալ դարը:

Ժողովրդական ներկայացուցչութեան գերիշխող դերով պետական կեանքում բացւում է մի լայն հուն ազգի կուլտուրական զարգացման համար, իսկ խաղաղ կուլտուրա-

Վան զարգացման համար. արդէն մի հզօր գործօն է, սոցիալական կարգերի աննկատելի յեղափոխող է: Կատաստրոֆներն թէօրիան, արիւնհեղութիւնը, դաւադիր-ապրտամբռութիւնների ցնորքները—այդ բոլորը միանգամայն աւելորդ է այնտեղ, ուր հսկայական էվօլիւցիայի առջև ոչ մի խոչընդոտ չկայ և հասունացած իւրաքանչիւր պահանջ իրագործուած է անցնելով ժողովրդական կեանքի այն հրաշալի ֆոկլօրով, որ կոչուած է պարլամենտ: Ինքը այդ պարլամենտը մի զարմանալի յատկութիւն ունի—միշտ փոխուել, թարմանալ, երիտասարդանալ կապուած լինելով ժողովուրդի հետ: Ժողովրդական կեանքի մէջ առաջացած ամեն մի զօրեղ աճում, իսկոյն համապատասխան փոփոխութիւն է մտցնում և պարլամենտի մէջ, ինչպէս տեսանք մի քանի ամիս առաջ պարլամենտական ընտրութիւնների ժամանակ հէնց Անգլիայում: Ազատութեան կատարեալ, անսասան երաշխիքների շնորհիւ Անգլիան չի հալածում նոյնիսկ անարխիստական կազմակերպութիւնները իր սահմաններում. այնքան հզօր է և առողջ Մեծ-Բրիտանիա կոչուած վիթխարի կաղնին, որի ծիւերը աշխարհիս բոլոր ծայրերում ծլում են և զարդանում նոյն էվօլիւցիօնական առողջ թափով: Միթէ պատահական է որ հէնց անգլօսաքսը տուաւ աստիճանական զարգացման կամ էվօլիւցիայի տեսութիւնը՝ մշակուած մտքի այնպիսի տիտանների ձեռքով, ինչպիսիք են Լեյպցլի, Դարվին, Սպենսեր...

Անգլիայից վերցրած այդ պարլամենտարիզմը էվօլիւցիայի ճանապարհ բացեց և միւս եւրոպական պետութիւնների մէջ, որոնք, ինչպէս առիթ էինք ունեցել մի քանի ամիս առաջ նըկատելու մեր մի տեսութեան մէջ. նկատելի կերպով անընդհատ թեքւում են դէպի ձախ, դէպի կատարեալ դեմօկրատիզացիա: Արեւմտեան Եւրոպայում ամենահետ մնացածը այդ կողմից Աւստրո-Ունգարիան է. սակայն այնտեղ էլ, մենք տեսանք որ ընդհանուր ընտրողական իրաւունք է պահանջում աշխատաւոր մասսան և կառավարութիւնը այդ դէպքում կանգնած է այդ պահանջների կողմը, որին հակառակում են խոշոր ֆէօդալ և բուրժուական դասակարգերը, որոնց ձեռնտու է շահագործել ազգայնական հողի վրայ դրած մենաշնորհ դրութիւնը: Ազգայնական մրցութիւնը այնքան սուր կերպարանք է ստացել այդ խայտաբղէտ երկուորեակ պետութեան մէջ՝ որ ծերունի Փրանց Յովսէփ կայսրը միշտ ստիպուած է եղել իր պետական նաւը, բազմաթիւ ստորջրեայ քարերի միջով ամենամեծ ճարպիկութեամբ վարել: Եւ նրան միշտ աջողուել է խոյս տալ Սիցիլիայից էլ Խարիբդայից էլ: Մենք տեսանք որ շատ նեղն էին գցել նրան

ունգարական աղգայնականները. զայրացած ծերունին արձա-
կեց պարլամենտը, դադարեցրեց մի պահ սահմանադրութիւնը,
բայց իսկոյն հասկացաւ սխալը, որովհետեւ ունգար մասսան յա-
մենայն դէպս ոչ մի գնով չէր փոխիլ սահմանադրութիւնը մի-
ապետական կարգադրութիւններին: Ունգար գործադիր մար-
մինները ուղղակի հրաժարուեցան կատարել ոչ-պարլամենտա-
կան կառավարութեան կարգադրութիւնները: Եւ հա՛ա փորձուած
կայսրը իմացաւ շտկել ցասումից առաջ եկած սխալը, ինքը ան-
ձամբ, երկու տարի բացակայութիւնից յետոյ, գնաց Բուտապէշտ
և նոր պալամենտը բացեց զահական ճառով, որի մէջ Ունգար-
իային այնպիսի զիջումներ էր արուած մաքսային սահմաննե-
րի ուրոյնութեան հարցում՝ որ տրտունջ յարուցեց արդէն
Աւստրիայի ըայխստագում:

Պետութեան այդ մասունքն էլ գլխաւորապէս լինշովինիստ
Ֆէօդալներն են (Ջեդուշիցկիյ պարագլուխ), որոնք ամեն կերպ
արգելքներ են առաջացնում ընդհանուր ընտրական ըեֆօրմնե-
րի իրագործման: Այդ ընդդիմադրութեան արդէն զո՛հ գնաց պրե-
միէր Գաուչը, որին յաջորդող Հոգենլօէնմանպէս ստիպուեցաւ
հրաժարուել: Աղգայնական տարրերի այդ ընդդիմադրութիւնը
ընտրական իրաւունքի ըեֆօրմների դէմ յուզում է բանուորական
տարրերը և նրանք սպառնում են ընդհանուր գործադուլով՝
հասնել իրանց նպատակին: Սակայն այդպիսի դօրեղ միջոցը
եւրոպական բանուորութիւնը պահում է միայն ծայրայեղ դէպ-
քերի համար: Առհասարակ որքան զարգացած և գիտակցութիւ-
նը բարձր է մի ժողովրդի մէջ այնքան շրջահայեաց և խնայող
է նա մարդկային զոհերի նկատմամբ. վատնել էքսպերիմիտնե-
րի համար հազարաւոր մարդկանց կեանք, բախտ, ապստամբա-
կան խաղեր սարքել՝ թոյլ չեն տալ իրանց ոչ ղեկավարները, ոչ էլ
այդ կը տանի գրաստի անտարբերութեամբ ինքը մասսան: Հասկա-
նալի է որ այդպիսի զարգացած միջավայրում յեղափոխական
պոռոտախօսութիւնը կամ զինուած ապստամբութեան մասին
բարբաջանքները միայն ժպիտներ կը յարուցանեն...

Թափով դէպի ձախ է գնում և ֆրանսիական կառավա-
րութիւնը: Մայիսի 6-ին Ֆրանսիայում կատարուեցան պատ-
գամաւորական նոր ընտրութիւններ: Կարծում եմ հետաքրք-
քրական կը լինի իմ ընթերցողներիս համար հետեւեալ համե-
մատական աղիւսակը, որից կ'երևայ թէ՛ նախընթաց և այժմ-
մուայ պարլամենտական կազմում կուսակցութիւնները ինչ
կերպ էին դասաւորուած:

Հանրապետականներ	առաջ	այժմ
Ռադիկալ-սոցիալիստ	118 պատգ.	127 պ.
Ռադիկալ	111 »	118 պ.
Դեմոկրատներ	64 »	94 »
Միացեալ սոցիալ.	40 »	53 »
Անկախ սոցիալ.	17 »	19 »
	355 »	411 »

Հակահանրապետականներ

Յետադէմ (ըէակցիօն)	77 պ.	79 պ.
Մելինիստ	114 »	66 »
Նացիօնալիստ	44 »	30 »
	235 »	175 »

Այդպիսով ֆրանսիական պարլամենտում գերիշխող է Ռադիկալ-սոցիալիստական (արմատական-ընկերավարական) կուսակցութիւնը: Պակաս հետաքրքրական չէ գիտենալ որ ֆրանսիական պարլամենտի պատգամաւորները ըստ զբաղմունքի և հասարակական դիրքի՝ ինչպէս սիրում են ասել մեզանում՝ «բուրժուաներ» են. 120 հոգի կալուածատէրեր և գինեգործներ, 119 հոգի փաստաբաններ, 69 հոգի գրողներ և ժուրնալիստներ, 46—բժիշկներ, 30 ֆաբրիկանտներ, 26 նախկին սպաներ, 26 պրոֆեսորներ, 24 նախկին դատաւորներ, 3 բանկիրներ և այլն և այլն: Եթէ համեմատելու լինենք ֆրանսիական և նոր ուսական պարլամենտները այդ կողմից, անկասկած կը լինի որ ուսականը աւելի դեմոկրատիական է իր կազմով և յամենայն դէպս արժանի չէ այն վայրենի և ավեղացիեղ հայհոյանքներին որ ուղղում են նրա հասցէով մեր պոլիտիկանները... Սակայն մոռանում ենք որ... դրանց չափ ոչ ժողովուրդ, ոչ կառուցիկ, ոչ էլ Պլեխանովն է բան հասկանում. ի հարկէ՝... Նրանք մերոնց նման աարուած չեն «ամենածայրայեղներից ծայրայեղները» լինելու մանիաով և չեն կորցրել առողջամտութիւնը, որ այնքան պակասում է մեր դոկտրինեօրէնների և ֆանտաստներին:

Լ. Ս.

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐՍՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

«Կայծը».—Տնտեսական, քաղաքական, հասարակական օրաթերթ.—
«Մեր օրգանը պէտք է լինի բերան հայ բանուորութեան, պրոլետարական համաշխարհային բանակի այդ փոքրիկ անբաժան զնդերից մէկի: Նա պաշտպան ու արտայայտիչ պէտք է լինի բուրժուական-ազգաբնակային իդէօլոգիային ստրուկ եղած և այդ ստրկութիւնից այժմ ազատուող հայ բանուորներին:—Մեր օրգանը կ'աշխատի իր կարողութեան չափ ծառայել հայ բանուորութեան և նրա բնական բարեկամ ու դաշնակից՝ հայ աղքատ գիւղացիութեան շահերին»: Վերև առաջ բերած խօսքերով է բընորոշում իր երևան գալու անհրաժեշտութիւնը փոքրիկ «Կայծը»:

Այդպիսով մենք ունենք երկու սոցիալ-դեմոկրատիական թերթ. մէկը՝ «Կեանքը», որ սոցիալ-դեմոկրատիայի մէջ հետևում է՝ ազգային ինքնավար սոց.-դեմ. կազմակերպութիւններին ֆեդերատիւ սկզբունքին, իսկ միւսը՝ «Կայծը» որ դէմ է այդ ձևի բաժանման պրոլետարիատի մէջ. նա իր ուղղութեամբ, ինչպէս երևում է, պատկանում է «փոքրամասնականներին» ճիւղին: Երկուսն էլ ծառայում են այն վեհ հոսանքին, որ պէտք է մարդէ հասարակական ներկայ միջոցառում և ազատէ մարդկութիւնը այն անարդար կարգերից, որոնցից բխում են բոլոր հասարակական չարիքները:

Մեր մէջ դժբախտ ներքին և արտաքին հանգամանքներ շնորհիւ առաջ եկած «ազգային յեղափոխական կազմակերպութիւնները» կամաց-կամաց իւրացրին «նպատակը արդարացնում է միջոցներ» սկզբունքը և մեծ մասամբ դառան վերջի վերջոյ կոնսպիրատիւ, ասիական բուրժուատիւններ՝ նրա բոլոր հրէշաւոր պակասութիւններով. այդ տեսակ յեղափոխական բուրժուատիւնի գոյութեան մէջ շահագրգռած, կամ յաճախ մոլորուած ու միամիտ մարդիկ, չեն կարողանում տեսնել և լսել այն ազդակով բռնութիւնների ու զեղծումների

մասին, որ ամեն օր կատարում են հայ ժողովրդի գլխին զանազան տղէտ արիւնոտուշտ, վայրենի և բիրտ ոյժեր և անբարոյականացնում նրան:

«Կայծը» փոքրիկ Դաւիթի խիզախութեամբ դէմ է դուրս եկել Գողիթի դէմ և փաստերով մերկացնում է այդ յեղափոխական բուրժուատիւնների՝ այլանդակութիւնները: «Սուտ է, գրպարտութիւն է» գոռում-գոչումներով են աշխատում ծածկել ցաւալի իրողութիւնները և այդպիսով առջի ծառայութիւն են ցոյց տալիս այդ կազմակերպութիւններին... Պէտք է թողնել արդարանալով մեթօղը, որովհետև այդ ձևի հերքումներ տպում են և թուրք և ռուս բուրժուատիւն: Դա համոզեցուցիչ չէ, ինչպէս և այն թէ «բռնութիւն» է, կատարում էլ պատմեցը... և այլն: Դժբախտաբար ցաւը աւելի խոր պատճառներ ունի և խուսափում է արմատական բժշկութիւնից, որովհետև ռուս բուրժուատիւնի ստեղծած դժոխային պայմանները՝ սթափուելու, խաղաղ ստեղծագործական աշխատանքի նուիրուելու հնարաւորութիւն չեն տալիս մեզ...

Դալով «Կայծը» բուն նպատակներին նուիրուած յօդուածներին կը ցանկանայինք որ իլլիւզիաներով տարուած նա չմոռանար մեր իրականութիւնը իր առանձնայատուկ պայմաններով, չմոռանար այն էտապները, որոնք տանում են դէպի վերջնական նպատակը: Բացի այդ աւելի նպատակայարմար կը լինէր հետևել Պիլանովի տակտիկային, քան հնացած «բունտարական բախումներին»... Մեր Կովկասի «ս. դ.»-ը այդ կողմից շատ են հետանում Պիլանովի փորձուած, շրջահայեաց, խելացի խորհուրդներից... Վստում Օյամանների և Տօգօների գլխի սպիտակ մազերը աւելի յարգի են քան տաք գլուխ ջահիլների կրակոտ ճառերը և լոկ զգացմունքներով թելադրած տակտիկան...

Խմբագիր՝ **Լ. Սարգսեան**
Հրատարակիչներ **Վ. Բունանեան**
Լ. Սարգսեան:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ՄՇԱԿ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(34-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՑ

1906

ԹԻՖԼԻՍ

«Մշակը» կը հրատարակուի նոյն պրոգրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր քացի տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագինը «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնեմէկ ամսանը նոյնպէս 10 ռ., տասն ամսանը՝ 9 ռ., ինն եւ ութ ամսանը՝ 8 ռ., եօթն ամսանը՝ 7 ռ., վեց ամսանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. եւ մի ամսուանը 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան ըաժանորդագրութիւնը. Ամ Եւրիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 6 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Խմբագրատանը (Բազարնայա եւ Բարոնսկայա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար եւ առհասարակ նամակներ եւ ծրարներ ուղարկելիս՝ պէտք է զիմեյ հետեւեալ հասցէով. ТИФ-ЛИСЪ, Редакция „МШАКЪ“, իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal «MSCHAK».

Ցայտարարութիւնները ընդունուած են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ ըոժանորդագրութիւն չէ ընդունուած: 2—3

ՄՈՒՐՃ

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ԿԵԱՆԲ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՕՐԱԹԵՐԹԻ,
ՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻ ՇՆՈՐՀԻՒ ԱՌԱՅԺՄ ԿԸ ՀՐԱ-
ՏԱՐԱԿԻՒ ԻԲՐԵՒ

ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ

Բաժանորդագիրն է՝ Թիֆլիսում տարեկան 2 ռ. 50 կ., դուրսը
տարեկան 3 ռ., արտասահման տարեկան 4 ռ.: Ամսական Թիֆ-
լիսում 20 կոպ., դուրսը 30 կ., արտասահման 40 կ.: Հատով
Թիֆլիսում 5 կ., դուրսը 7 կ.:

Հասցեն՝ Тифлисъ Редакція «Кянкъ», Чавчавадзевская № 4.
արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction «Kiank». Tschawtschawadzew-
skaia № 4.

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Բ. Իշխանեան

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„Ա Լ Ի Ք“

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ
ՕՐԱԹԵՐԹԻ

Բ Ա Ժ Ն Ե Դ Ի Ն Ն Է

Թիֆլիսում տարեկան 6 ռ., ամսական 60 կոպ.: Թիֆլի-
սից դուրս՝ տարեկան 7 ռ., ամսական 70 կոպ., Արտասահմա-
նում՝ տարեկան 32 ֆր., ամսական 3 ֆր.:

Դիմել՝ Тифлисъ, редакція «Арачъ» կամ Tifis (Russie)
Pédaction «Haradj»

Խմբագրատունը գտնւում է Թիֆլիսում, Ֆրէյլինսկայեա
փողոց № 6.

1887

Ի ՏԱՐԻ.

1906

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԻԱՅ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԸ

Կը մտնէ իւր գոյութեան քսաներորդ տարեշրջանը, եւ կը շարունակէ իւր ծանօթ ուղղութեամբն եւ ծրագրով: — «Հանդէս Ամսօրեայ» իբրեւ Հայագիտութեան հանդէս՝ պիտի ըզվանդակէ հայ գրականութեան, մատենագրութեան, բանասիրութեան, եզրաբանութեան, հնախօսութեան, աշխարհագրութեան, պատմութեան վերաբերեալ քննադատական ուսումնասիրութիւններ—ինքնագիր եւ թարգմանածոյ: Զանց չը պիտի առնուին հայ աշխատաւոր ու գրագէտ անձնատրութեանց կենսագրութիւնները: Յոյնալէս քննադատական տեղեկութիւններ պիտի տրին ազգային կարեւոր լրերի, նոր հրատարակութեանց են:—Տարեկան բաժնեգինն է 10 ֆր.—4 ըբլ.—Կանխիկ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՑԷՆ

A la Rédaction de la Revue „Handess“, Vienne
(Autriche) VII/2 Mechitharistengasse 4.

„ԲԱԶՄԱՎԷՊ“

ԱՄՍԱԳԻՐ

Կանխիկ բաժանորդագինն է ֆր. 10:

Դիմել հետեւեալ հասցէին.

Rédaction de la Revue «Bazmavep» Venise (Italie), St. Lazare

“ԳԵՂՈՒՆԻ,”

1901—1905 տարիներու ամբողջական հաւաքածոյն գեղջեալ
գինով 12 ըռբլի: Imprimerie Arménienne, Lazare Venice (Italie)

ՅԵՐՈՒՆԵԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1906 Թ.

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

(Նոր շրջան VI տարի)

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ի Ն Ը

Փոստատման 7	տարեկան	10 ռ.	Արժույթագրեր 7	տարեկան	12 ռ.	(32 Ֆ.)
	կէս տարին	6 »		կէս տարին	7 »	(18 Ֆ.)
	ամսական	90 կ.		ամսական		(3 Ֆ.)

Բաժանորդագիրն զարեւի է վճարել նա՛նձ մաս-
մաս(5—5 ռ.), երկրորդ վճարը լինում է մայիսին: Ժիւղղա-
րոցներում ուսուցանողների, աշակերտների, ուսանողների,
գիւղացիների եւ քանուկների համար քաժանորդագիրն է
8 րուբլի տարեկան, որ կարելի է վճարել մաս-մաս(4-4) ռ.:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ Է

Թիֆլիսում — խմբագրատանը (ձաժնաժաճեան փողոց, տ. № 12)

Կայսութեան այլ «եղերից» պէտք է ղրմել՝ Тифлисъ,

въ редакцію журнала «МУРЧЪ».

Արժույթագրեր՝ Tiflis, Rédaction de la revue «MOURTCH».

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ Է ամեն լեզուով: Յայտարա-
րութիւնների համար վճարում են.— 1 երես ընտղ յայտարարութեան հա-
մար 15 ռ., 1/2 եր. 8., 1/4 եր.— 4 ռ., տողատեղ (կորպ.)— 40 կ.:

Խմբագիր ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

19. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ I-ին. Ջէյմս Մորիէր՝ «ՀԱՋԻ ԲԱՐԱՆ
ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ», վէպ պարակ. կեանքից, թարգմ.
անգլ. Մ. Կարապետեան
17. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ II-րդ, լիճի ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՅԸ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ գրել պարզ մանաւանդ բուերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ քերքի միայն մի երեսի վրայ. առ անձնուպէս ու զարմնել կէտագրութեան, ուղղագրութեան եւ մար. պարբերութիւնները սրբօրէն լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:

2. Ձընդունուած մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնուած են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերադարձնուած:

3. Գրուածքների վարձատրութեան հափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարուած են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուրհի» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:

6. Խմբագրութեանը դանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակադրոշմ կամ պոստային բլանկ:

7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկ: Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ պէտք է այտնել նաեւ հին հասցէն:

1906 ବି.

ՄՈՒՐՃ

U. U. U. U. G. R. H

ፊ ሄ ፋ ሄ ኔ በ ሦ ጥ ሄ ጥ ኮ ኔ ኗ

տարեկան	10 ռ.	տարեկան	12 ռ.	(32 ֆ.)
կէս տարին	6 »	կէս տարին	7 »	(18 ֆ.)
ամսական	90 կ.	ամսական		(3 ֆ.)

Բաժանորդագիրը կտրելի է վճարել նաև մաս-
մաս (5—5 ր.), չեղարկող վճարը լիում է մայիսին, ծխողա-
րոցներում ուսուցանողների, աշակերտների, ուսանողների,
գիտաշինների և քանոնարների համար Բաժանորդագիրն է
Տրորյի տարեկան, որ կտրելի է վճարել մաս-մաս (4-4) ր.:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ Է
ԹԻՓԵՐԱՍԻ - ԽՈՐՀԱՐԱՄԱՆԻՐ (ձաղճափաձևին փոքր, տ. № 12)
Կալուսրիանի աղ ձեղերից պեթք է գրվել՝ Тифлисъ,
въ редакцію журнала «МУРЧЪ».
ԱՐՏԱՍՏԻՄՈՒՆԻՑԻՑ՝ Тилис, Rédaction de la revue «MOURTCH».

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ քնդունում է ամեն լիզուով: Յայտարարում լինելների համար վճարում են.—1 երևա բնից յայտարարում են համար 15 ռ., $\frac{1}{2}$ եր. 8., $\frac{3}{4}$ եր. 4 ռ., անգանից (կորպ.)—40 կ.:

Խճբազիր ԼԵԽՈՆ ՍԱՐԴՍԵԱՆ

